

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

***KADIZÂDELİLER - SİVÂSÎLER
TARTIŞMALARININ HADİS İLMİNE ETKİSİ VE
İDRÂKU'L-HAKÎKA ÖRNEĞİ***

93859

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman

Prof. Dr. Bilal SAKLAN

Hazırlayan

Ahmed ÜRKMEZ

**TC. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

KONYA - 2000

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	IV
ÖNSÖZ	V
GİRİŞ	VI
A) Konu ve Kaynaklar	VI
1. Çalışmanın Amacı	VI
2. Metodoloji	VII
3. Kaynaklar	IX

BİRİNCİ BÖLÜM

KADIZADELİLER – SİVASİLER GERGİNLİĞİNE GENEL BİR BAKIŞ

A) Kadızâdeliler Hareketi	2
1. Akımın Genel Karakteri ve Bilimsel Referansları	3
a) İmam Birgivî ve et-Tarîkatu'l-Muhammediyye	5
b) Kadızâde Mehmed Efendi	11
2. Târihî Gelişimi ve Sonuçları	13
B) Sivâsîler Topluluğu	17
1. Önderlik Eden İsimler	18
a) Abdulmecîd Sivâsî Efendi	18
b) Abdulâhad Nûri Efendi	19
2. Topluluğun Görüşlerini Eserleriyle Savunanlar	20
a) Kürt Molla (Muhammed b. Ebu Bekr el-Kurdî)	20
b) Bayrampaşa İmamı (Ali b. Hasan b. Sadaka el-Mısırî)	22
C) İki Kesim Arasındaki Temel Tartışma Konuları	23
D) Birinci Bölümün Genel Değerlendirmesi	25

İKİNCİ BÖLÜM
İDRÂKU'L-HAKİKA FÎ TAHRÎCİ EHÂDİSİ'T-TARİKA

A) Kitabın Yazarı Ali b. Hasan b. Sadaka'nın Hayatı ve İlmî Kişiliği	27
1. Hayatı	28
2. İlmî Kişiliği	31
B) Eserin Genel Özellikleri	32
1. Muhtevası	33
a) Tahric Sırasında Temas Edilen Konular	36
aa) Sünnetin Hüccet Oluşu	36
ab) Zihni Dinlendirme Gereği	36
ac) Peygamberimiz'in Giyimi ve Güzel Giyinmenin Gerekliliği	37
ad) Kabir Ziyâreti	37
ae) Rasûlullâh'ın Anne ve Babasının Durumu	39
af) Kurân'ı Teğannî ile Okumak	39
2. Metodu	41
3. Nüshaları	48
a) İstanbul'daki Üç Temel Nüsha	48
aa) Çorlulu Ali Paşa, 82 (Müellif Nüshası).	48
ab) Reşid Efendi, 1237.	50
ac) Kılıç Ali Paşa, 184.	52
b) Diğer Nüshalar	53
C) İdrâku'l-Hakîka'nın Kaynakları	54
1. Kaynakların Türlerine Göre Dağılımı	62
2. Kaynakların Atıf Yüzdeleri	64
3. Kaynakların Bölgelere Göre Dağılımı	65
D) Yazarın Birgivi'ye Yönelik Eleştirileri	68
1. Hadis Usûlünü Bilme ve Uygulamada Görülen Eksikliklere Yönelik Eleştiriler	69
a) Hadislerin Niteliğinin Belirlenmesi	69
b) Kısaltmaların (Remizlerin) Kullanımı	72
c) Râvîlerin Ad ve Kimlikleri	79

d) Kalıp ve Kavram Tartışmaları	87
da) Şüphe Kipi (Temrîd Sîğası)	87
db) Rivâyet Farklılığı (و في رواية)	89
dc) ‘ Kütüb-i Sitte ’ Hangi Eserlerden İbarettir ?	91
2. Kaynakları Tanıma ve Kullanmada Görülen Eksikliklere Yönelik Eleştiriler	93
a) Kaynakları Tanımayla İlgili Olanlar	94
aa) Kaynaklara Vukufsuzluk	94
ab) Kaynak Tercihinde Hata	103
b) Kaynakları Kullanmayla İlgili Olanlar	105
ba) Yanlış Kaynak Gösterimi	106
bb) Yetersiz Kaynak Gösterimi	112
3. Hadis Metinleri Üzerindeki Tasarruflarla İlgili Eleştiriler	120
a) Metinde Eksiklik	120
aa) Baş Tarafı Eksik Olan Hadisler	122
ab) Üç Veya Daha Az Kelimelik Eksiklikler	123
ac) Tek Cümlelik Eksiklikler	124
ad) Devamı Uzun Olanlar	126
b) Metinde Hata	128
c) Metin Birleştirmeler	136
E) Eleştirilerin Hadis İlmi Açısından Değerlendirmesi	142
1. Eleştirilerin Niteliksel Dağılımı	143
2. Birgivi’nin Hatalı, Gerekçeli veya Haklı Olduğu Durumlar	144
a) Birgivi’nin Hatalı Olduğu Noktalar	145
b) Birgivi’nin Mazur Görülebileceği Noktalar	146
c) Birgivi’nin Teknik Yönden Haklı Olduğu Noktalar	146
3. Tarafların Haklılık Payı Oranları	148
SONUÇ	150
KAYNAKLAR	154

KISALTMALAR

Age: Adı geçen eser.

Agm: Adı geçen makâle.

Bkz: Bakınız.

Bl: Bölümü.

Çev: Çeviren.

Dp: Dipnot.

Haz: Hazırlayan.

Hız: Hazreti.

Ktp: Kütüphanesi.

Krş: Karşılaştırınız.

M: Madde.

No: Numara.

Öl: Ölümü.

S: Sayfa.

Sy: Sayı.

Şrh: Şerh.

Thk: Tahkîk.

Thr: Tahrîc.

Tkd: Takdîm.

Trc: Tercüme.

Trs: Tarihsiz.

Tsh: Tashîh.

Vb: Ve benzeri.

Vd: Ve devamı.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu, pek çok alanda olduğu gibi ilmî sahada da sonraki nesillere zengin bir miras bırakmıştır. İstanbul Süleymâniye Kütüphanesi başta olmak üzere, Türkiye'deki bütün yazma eser kütüphanelerini dolduran ve zamanla diğer ülkelere de yayılan bu bilimsel birikim, ilim adamı adayları için eşsiz bir araştırma ve inceleme ortamı oluşturmaktadır.

Târihî nüshalar, belgeler ve eserler üzerinde yapılacak her araştırmanın bir yönüyle tarih ilminin kapsamına gireceği açıktır. Çünkü tarih kaynaklarındaki bilgiler, incelenen eserler hakkında önemli ipuçları sağlamakta, en azından araştırma için gerçekçi bir çerçeve niteliği taşımaktadır.

Hadis ilminin de başlangıcından itibaren tarihle yakın ilgisinin olduğunu bilmekte, Osmanlıların hadis birikimlerinin incelenmesi gerektiğine inanmakta ve yukarıda belirtilen çerçevede bir tez çalışması yapmayı amaçlamış bulunmaktayız.

Konumuz olan yazma eser, son derece hassas bir ortamda ve Osmanlı ilimler tarihinin klasiklerinden sayılabilecek bir kitap olan *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye* üzerine, üstelik muhalefet sadedinde yazılmış bir tahrîc kitabıdır. Konusu olan kitabın otoritesini sarsmayı amaçlayan ve *İdrâku'l-hakîka* (*Gerçeği Anlamak*) başlığını taşıyan bu iddialı eser, yazarını – Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle – *azîm dağdağaya* uğratmış; ama dört yüz yıl sonrasına da önemli bir tarihi vesîka olarak kalmıştır.

Muharric konumundaki Bayrampaşa İmamı Ali Efendi'nin *Tarîka* yazarı İmam Birgivi'ye yönelttiği yüz küsur eleştiri, bu iki ismin olduğu kadar, Osmanlıların hadîsle ilgili birikimlerine de örnek teşkil etmektedir.

Başta muhterem danışmanım Prof. Dr. Bilal Saklan olmak üzere, bu ilginç eserle ilgili çalışmamda emeği geçen bütün hocalarıma, özellikle Sayın Prof. Dr. Ali Osman Koçkuzu, Sayın Yrd. Doç. Dr. Mahmut Yeşil ve Sayın Dr. Mehmet Eren'e teşekkürlerimi sunarım. Gerek kitaplarını incelediğim iki ilim adamını, gerekse onları incelerken destek aldığım kaynakların yazarlarını rahmetle anıyor ve çalışmamın bana olduğu kadar okuyanlara da yararlı olmasını Cenâb-ı Hak'tan diliyorum.

Ahmed Ürkmez

11 Ağustos 2000 - Konya

GİRİŞ

A) Konu ve Kaynaklar

Tezimizin konusu, adına da yansdığı şekliyle, Osmanlıların duraklama döneminin en önemli toplumsal gelişmeleri arasında yer alan Kadızâdeliler – Sivâsîler mücadelesinin alanımız olan hadis ilmine yönelik etkilerine örnek teşkil eden bir tahrir kitabıdır. Dinde öze dönüşü savunan medrese kökenli Kadızâdelilerle, bu kesimin yoğun eleştirilerine maruz kalan Halvetî menşeli Sivâsîler ekölünün çatışması, temelde bir din anlayışı sorunu gibi görünmektedir.

Genelde faal olan, olayları başlatan, bid'at kavramı çerçevesinde toplumu sorgulayan ve dönemin yönetimlerini de büyük ölçüde etkisi altına alan taraf Kadızâdeliler ise de, sonuçta ortaya çıkan ve bugüne kalan bilimsel yayınlarda ağırlık öbür taraftadır. Sivâsîlerin öncelikle kendilerini savunmak amacıyla yazdıkları bu eserlerin hedefinin, muhaliflerinin ana referans kaynağı olan ve bir yüzyıl kadar önce meşhur müteşerri müderris İmam Birgivî tarafından yazılan *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye* olduğu söylenebilir.

İdrâku'l-Hakîka fî Tahrîci Ehâdisi't-Tarîka adını taşıyan ve söz konusu *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'nin içerdiği 750 civarında hadisin tahrîcini yapmayı amaçlayan bir kitap, Kadızâdelilerin en etkin oldukları dönemde Mısır asıllı ve hadis ilmine meraklı bir camii imamı eliyle hazırlanarak piyasaya sürülmüştür. Müellif nüshası 102 varak olan eser, *Tarîka*'daki hadislerin ne kadar zayıf ve Kadızâdelilerin iddialarına dayanak olmaktan uzak olduklarını vurgulamayı amaçlamış; ama bu vurgu, yazarının ölümle tehdit edilmesi ve kitabın dağıtımının yasaklanması sonucunda kısa sürede kârşıt bir baskıya dönüşmüştür.

1. Çalışmanın Amacı

Bayrampaşa İmamı Ali Efendi'nin tezimize konu teşkil eden bu çalışması, hem yazıldığı şartlar, hem de bu şartların (hadislerin kaynaklarının gösterilmesinden metinlerinin kısaltılmasına kadar) hadis ilminin pek çok pratiğine yaptığı etkiler açısından, gerçekten incelenmeye değer niteliktedir.

Kitabı tahrîc edilen Birgivî'nin, sünnete bağlılığa dayalı bir ekol üreten ve ömrünü **Birgi Hadis Okulu**'nun baş hocalığıyla geçiren bir hadisçi olması, elimizdeki eserin önemini ve *Tarîka* hadisleriyle ilgili tartışmaların kalitesini artıracak bir faktördür.

Çalışmamızın esas amacı, Osmanlıların hadis birikimleri üzerinde bugüne kadar yeterince yapılamayan çalışmaların gelişimine katkıda bulunmak ve geçen yedi yüz yıl hakkındaki düşüncelerimizin tahmin seviyesini aşip belli bir gerçeklik düzeyini yakalamasına yardımcı olmaktır. Birgivî'nin, tahsilini İstanbul'da tamamlamış ve hayatını hadisle içli dışlı geçirmiş bir Balıkesirli olarak yerli birikimi temsil ettiğini; Bayrampaşa İmamı'nın ise, hadisle ilgisi bilinen ve İstanbul'a vatanının hadis birikimini taşıyan bir Mısır asıllı olarak uluslararası bilgi transferini gerçekleştirdiğini göz önüne aldığımızda, bu iki ismin aynı anda mukâyeseli olarak incelenmesinin verimli sonuçlar doğuracağına inanıyoruz.

2. Metodoloji

Tezimizin birinci bölümü, konunun tarih yönüne ayrılmış bulunmaktadır. Çeyrek asırdan fazla devam eden bu sürtüşmenin kökenlerinden itibaren, Kadızâdeliler türü hareketlerin karakteri, akımın Birgivî ve *Tarîka* gibi referansları, kurucu Kadızâde Mehmed Efendi ve yürütücü Üstüvânî Mehmed Efendi gibi önderleri hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiş, gelişmelerin Osmanlı'nın o dönemleriyle ilgisinin kurulmasına çalışılmıştır. Ardından Sivâsîler topluluğu incelenmiş, grubun tasavvufi kökeni, kültürel yapısı, kurucusu Abdülmecid Efendi ve onun halefi olan Abdülahad Nûri Efendi ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Son olarak, Kadızâdelilere ilmî yayınlarla cevap veren iki Sivâsî müellif, Kürt Molla ve Bayrampaşa İmamı ile eserleri gündeme getirilmiş ve bunca tartışmaya sebep teşkil eden meselelerin kısa bir dökümüne yer verilmiştir.

Birinci bölümün hazırlanmasında ve sunulmasında gözetilen ilkenin, konunun tarih kapsamına girdiği için oldukça detaylı olan bu boyutunun, tezimize çerçeve oluşturacak ölçüde işlenmesi ve anlatılması olduğunu; genişletilmeye müsait noktalarda da biraz sonra bahsedeceğimiz kitap ve makâlelere göndermede bulunulduğunu bilhassa belirtmeliyiz.

Kitabı tahrîc edilen Birgivî'nin, sünnete bağlılığa dayalı bir ekol üreten ve ömrünü **Birgi Hadis Okulu**'nun baş hocalığıyla geçiren bir hadisçi olması, elimizdeki eserin önemini ve *Tarîka* hadisleriyle ilgili tartışmaların kalitesini artıracak bir faktördür.

Çalışmamızın esas amacı, Osmanlıların hadis birikimleri üzerinde bugüne kadar yeterince yapılamayan çalışmaların gelişimine katkıda bulunmak ve geçen yedi yüz yıl hakkındaki düşüncelerimizin tahmin seviyesini aşip belli bir gerçeklik düzeyini yakalamasına yardımcı olmaktır. Birgivî'nin, tahsilini İstanbul'da tamamlamış ve hayatını hadisle içli dışlı geçirmiş bir Balıkesirli olarak yerli birikimi temsil ettiğini; Bayrampaşa İmamı'nın ise, hadisle ilgisi bilinen ve İstanbul'a vatanının hadis birikimini taşıyan bir Mısır asıllı olarak uluslararası bilgi transferini gerçekleştirdiğini göz önüne aldığımızda, bu iki ismin aynı anda mukâyeseli olarak incelenmesinin verimli sonuçlar doğuracağına inanıyoruz.

2. Metodoloji

Tezimizin birinci bölümü, konunun tarih yönüne ayrılmış bulunmaktadır. Çeyrek asırdan fazla devam eden bu sürtüşmenin kökenlerinden itibaren, Kadızâdeliler türü hareketlerin karakteri, akımın Birgivî ve *Tarîka* gibi referansları, kurucu Kadızâde Mehmed Efendi ve yürütücü Üstüvânî Mehmed Efendi gibi önderleri hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiş, gelişmelerin Osmanlı'nın o dönemleriyle ilgisinin kurulmasına çalışılmıştır. Ardından Sivâsîler topluluğu incelenmiş, grubun tasavvufi kökeni, kültürel yapısı, kurucusu Abdülmecid Efendi ve onun halefi olan Abdülahad Nûri Efendi ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Son olarak, Kadızâdelilere ilmî yayınlarla cevap veren iki Sivâsî müellif, Kürt Molla ve Bayrampaşa İmamı ile eserleri gündeme getirilmiş ve bunca tartışmaya sebep teşkil eden meselelerin kısa bir dökümüne yer verilmiştir.

Birinci bölümün hazırlanmasında ve sunulmasında gözetilen ilkenin, konunun tarih kapsamına girdiği için oldukça detaylı olan bu boyutunun, tezimize çerçeve oluşturacak ölçüde işlenmesi ve anlatılması olduğunu; genişletilmeye müsait noktalarda da biraz sonra bahsedeceğimiz kitap ve makâlelere göndermede bulunulduğunu bilhassa belirtmeliyiz.

Eleştirilerin Hadis İlmî Açısından Değerlendirmesi başlığını taşıyan beşinci ve son bölümde, Bayrampaşa İmamı'nın bir önceki bölümde ayrıntılı dökümü verilen toplam 105 eleştirisinin hadis ilmi açısından genel bir analizi yapılmaktadır. Eleştirilerin niteliksel dağılımının ve haklılık payı oranlarının yine grafikler yardımıyla belirlendiği bu bölümde, Birgivi'nin yanlışlığı veya haklı olduğu noktalarla, Bayrampaşa İmamı'nın başarılı veya beceriksiz sayılabileceği durumların tesbitine de çalışılmıştır.

Tezimizin son kısmında, varılan neticelerin kısaca özetlendiği bir *sonuç* bölümüyle kullanılan altmıştan fazla kaynağın listelendiği bibliyografya yer almaktadır.

3. Kaynaklar

Tezimizin ilk bölümünde, işlediğimiz konunun bir gereği olarak, tarih kaynaklarına ağırlık verilmiştir. Kadızâdeliler ekolü incelenirken, bizzat hareketin kurucusu Kadızâde Mehmed Efendi'den *Tarika* okuyan, gelişen bu sosyal olayların içinde yer alan ve *İdrâku'l-hakika* ve benzeri eserlerin yazılış süreçlerine şahit olan meşhur Osmanlı aydını ve tarihçisi Kâtip Çelebi'nin eserlerinden faydalanılmıştır. İki taraf arasındaki tartışma konularıyla ilgili olarak *Mizânu'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehak*, taraflarca yapılan bilimsel yayınlar ve yazılan risâleler hususunda *Keşfu'z-zumûn* ve olayların yıl yıl ayrıntıları hakkında da *Fezleke-i Târih* adlı eserlerini incelediğimiz Kâtip Çelebi'nin (yer yer eleştirdiğimiz tutumları da olmakla beraber) çalışmamızın ilk bölümünün oluşmasında önemli bir yeri vardır.

Diğer tarih kaynağımız Nâima, köken itibarıyla Sivâsî olması ve Kadızâdeliler – Sivâsîler mücadelesinden sonra dünyaya gelmesi yönüyle Kâtip Çelebi kadar ön planda değilse de, bilhassa Bayrampaşa İmamı'nın kişiliğinin aydınlatılmasında bize önemli ipuçları sağlamıştır. İki taraf arasındaki gerginliğin tarih ilmine ve tarih kitabı yazımına etkisini de çok açık biçimde ortaya koyan Kâtip Çelebi ve Nâima'dan, Osmanlıların söz konusu (4. Murad, Sultan İbrahim ve 2. Mehmed) dönemleri hakkında da orijinal bilgiler almış bulunmaktayız. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak önceden yapılmış bilimsel yayınlardan, bilhassa Ahmet Yaşar Ocak'ın Kadızâdelilerle ilgili makâlesi ve Ahmet Turan Arslan'ın İmam Birgivi ile ilgili doktora çalışmasından destek aldığımızı belirtmek isteriz.

Tezimizin ikinci bölümünde ise, yine işlenen konunun bir gereği olarak, hadis kaynakları kullanılmıştır. Muharririn verdiği kaynaklar listesi ve onun baş vurmadığı ama bizim müracaat etmeden geçemediğimiz ana kaynaklar (*kütüb-i tis'a*, *mu'cemler*, *müsnedler*, *komulu hadis kitapları* vb.) başta olmak üzere, Birgivi ile Bayrampaşa İmamı'nın ortak kaynakları durumundaki *et-Terğîb ve 't-Terhîb*, *Mesâbihu's-Sünne*, *Mişkâtü'l-Mesâbih* ve diğer eserlere uzanan geniş bir yelpazeden yararlanılmıştır.

Kaynaklarımız arasında el yazması nüshaların da önemli bir yeri vardır. Başta *İdrâku'l-hakîka* nüshaları olmak üzere, bilhassa İstanbul Süleymâniye, Beyazıt, Köprülü, Nuruosmaniye, Bursa İnebey ve Konya Yusufâğa kütüphanelerinde bulunan *Tarika* nüshaları üzerinde yaptığımız araştırmaların sonuçları kullanılarak, tesbit edilebilen en eski nüshalar esas alınmıştır. Ayrıca Birgivi ve benzeri isimlerin biyografileri hakkında da Cenâbî, Âlî ve benzeri yazarların matbû olmayan kitaplarına başvurulmuştur.

Kullandığımız kaynakların toplu dökümüne tezimizin bitiminde yer verilmiştir.

Ahmed Ürkmez

11 Ağustos 2000 - Konya

BİRİNCİ BÖLÜM

KADIZADELİLER-SİVASİLER GERGİNLİĞİNE GENEL BİR BAKIŞ

Tarih boyunca, bilgi kaynakları ve fikrî yönelişleri farklı olan bazı insanların, gizli veya açık bir rekabet içinde yaşadıkları ve bu rekabetin zaman zaman gerginliğe dönüştüğü görülmektedir. İslam ilimler tarihinin ilk üç yüz yılında özellikle hadisçilerle felsefeciler arasında izlenebilen bu durum, ileriki yüzyıllarda şer'î ilimlerin uzmanlarıyla tasavvuf âleminin liderleri arasında meydana gelmiştir. Bir sonraki merhalede karşımıza çıkan medrese - tekke anlaşmazlıkları, toplumumuzun geçmişinde de belirli oranda yer almış bulunmaktadır.

Bu tip tartışmalarda, medrese kökenlilerin fıkıhçı ve hadisçi bir bakış açısını benimsedikleri, şeriata ve sünnete uymanın gerekliliğini belirttikleri, nakillere uymayan tutumlar karşısında *bidat* kavramına atıfta bulundukları söylenebilir. Tekke menşeli olanların tavırları ise genelde daha serbestlikçi, savunmaya dönük ve çeşitli felsefî ve tasavvufî geleneklere bağlı görünmektedir.

Kuruluş sürecinde ve yükseliş dönemlerinde medreseye de tekkeye de saygı duyan Osmanlı yönetimi, iki alanı da değişen ağırlıklarla dengede tutmuş ve hem büyük müderrislere, hem de ehliyetli şeyhlere hatırı sayılır imkanlar sağlamıştır ¹. Kânûnî Sultan Süleyman döneminde zirveye çıkan bilimsel yapılanmayla birlikte, İmam Birgivi (929 / 1523 – 981 / 1573) gibi etkili bir ismin medreseyi yücelten ve tekke karşıtı sayılabilecek bir tavırla gündeme gelmesi, Osmanlı'nın kırk küsur yıllık Şeyhülislamı Ebu's-Suud Efendi (öl. 982 / 1574) ile kamuoyu önünde tartışabilecek ve Sokullu Mehmed Paşa gibi bir sadrazama karşı sözünü esirgemeyecek derecede cesaret ve kuvvet kazanması, yıllarca korunan bu hassas dengeyi yıpranma tehlikesiyle karşı karşıya getirmiştir.

¹ Osmanlılarda devlet – tekke münasebetleri hakkında İrfan Gündüz'ün aynı adlı çalışmasına; Osmanlı devletinin ilmiye teşkilatıyla ilgili olarak da İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bu sahadaki eserine bakılabilir.

Üslubunun sertliği kadar fikrî samimiyeti ile de dikkat çeken Birgivî Mehmed Efendi, *sünnet* kavramını esas alan eserlerinin büyük bölümünü arapça yazmış, son ve en meşhur eseri *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye* ise, sadece İstanbul'da değil, Hicaz'dan Balkanlar'a kadar imparatorluğun tamamında yankı uyandırmıştır.²

İmam Birgivî'yi ve *Tarika*'yı referans gösteren Kadızâdeliler hareketi ise, amaçları ve sonuçları bakımından eleştirilmeye müsait bir yapı arz etmektedir. Otuz yıl boyunca sûfilerle sürdürdükleri mücadele toplumda önemli bir çalkalanma meydana getirmiş ve çeşitli yönlerden tarihî sayılabilecek bir manzara oluşturmuştur. Şimdi bu hareket hakkında özet bir bilgi sunmak istiyoruz.

A) Kadızâdeliler Hareketi

Kadızâdeliler hareketi, XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul merkezli olarak gelişen dînî ve fikrî bir harekettir. 4. Murad döneminin (1032 / 1623 - 1050 / 1640) başlarında Kadızâde Mehmed Efendi isimli bir vâiz tarafından başlatılmış ve 4. Mehmed'in saltanatı sırasında Köprülü Mehmed Paşa'nın 1066 / 1656'da akımın önemli temsilcilerini Kıbrıs'a sürmesiyle son bulmuştur.

Temelinde ' *dinde bilgiye dayalı iyileştirme* ' arzusu görülen, fakat metod yönünden çok eleştirilen akım, Birgivî'den ve özellikle de onun *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye* adlı eserinden ilham almış görünmektedir.

İmparatorluğun yükselişini sağlayan değerlerin kaybolmaya başladığı, yönetimde israfın ve rüşvetin yaygınlaştığı, toplumun her kademesinde ahlâkî gerilemenin hissedildiği bir dönemde etkileyici vaazlarıyla ortaya çıkan Kadızâde Mehmed Efendi, yaşananların büyük bölümünü dinden ve sünnetten kopmaya bağlamayı tercih etmiştir.

² Mekkeli ünlü ilim adamı, hadisçi ve kelamcı Aliyyü'l-Kârî (öl. 1014 / 1606) , *Tarika*'yı övmek için yazdığı kasîdede ' *bir dindarlık ve takvâ âbidesi olan Birgivî, önderimizdir* ' demekte ve ' *hayatı boyunca sadece Tarika'yı yazsaydı, emin olun ona yeterdi* ' ifadesini kullanmaktadır. Bkz: Süleymâniye Ktp, Dügümlü Baba bölümü, no. 449, v. 126 b – 127 a. Ayrıca bu kasidenin tamamı, 1991'de Ödemiş'te tertiplenen Birgivî sempozyumunun Mehmet Şeker tarafından yayına hazırlanan bildirelerinden oluşan *İmam Birgivî* adlı eserde de yer almaktadır. (Ankara – 1994, s. 94 - 96).

Bu bölümde, kimilerine göre ortamdan yararlanıp dünyevî arzularını gidermeye çalışan, ama sonuçta Osmanlı döneminin en ciddi medrese - tekke çatışmasına neden olan Kadızâdeliler hareketinin bilimsel referansları incelenerek, târihî gelişimi – tezimize çerçeve olacak şekilde - detaya girilmeden sunulmaya çalışılacaktır.³

1. Akımın Genel Karakteri ve Bilimsel Referansları

Kadızâdeliler hareketi esas itibarıyla muhalif ve tasfiyeci bir harekettir. Toplumdaki bozuklukları ve bilhassa tasavvuf çevrelerindeki bazı uygulamaları hedef alarak, önce kıyasıya eleştirmek, sonra da elden geldiğince saf dışı etmek amacını gütmektedir. Bununla birlikte, ilk adımın büyük ölçüde yerine getirildiğini, ama asıl önemli olan düzeltme ve alternatif sunma safhasında pek bir etkinlik gösterilemediğini peşinen belirtmeliyiz.

Benzer akımların bir çoğu gibi, Kadızâdeliler hareketi de buhranlı bir dönemin ürünüdür. Yaşanan maddî - manevî bütün sıkıntıların temelinde İslam'dan fiilen uzaklaşılmasının yattığı varsayılmış, ilk bakışta olumlu görünen bu varsayım, yeterli bilimsel birikim ve üslup olgunluğu bulunmadığı ve muhalefet edilen zümreyi doğrudan din dışı sayıp adeta savaşıma yoluna gidildiği için, olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

İslam tarihindeki yenilikçi ve tasfiyeci benzer akımlara baktığımızda, pek çoğunun vurgu noktalarının Kadızâdelilerinki ile aynı olduğunu tesbit etmekteyiz. Bu akımların başında hicrî sekizinci, mîlâdî on dördüncü asırda Şam'da gelişen İbn Teymiye ekolü gelmektedir.

³ Akımla ilgili geniş bilgi için bkz: Ocak, Ahmet Yaşar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: " Kadızâdeliler Hareketi "*. Türk Kültürü Araştırmaları, c. XIX, sy. 1 – 2, Ankara - 1983, s. 208 – 225. Madeline, C. Zılfi, *The Kadızadehs: Discordant Revivalism in Seventeenth – Century Istanbul*, Journal of Near Eastern Studies, volume: 45, Chicago, (January – October 1986), pp. 251 – 269. Türkçesi: *Kadızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhyâ Hareketleri*, çev: M. Hulusi Lekesiz, Türkiye Günlüğü, sy. 58 (Kasım – Aralık 1999), s. 65 – 79. Gündoğdu, Cengiz, *XVII. Yüzyılda Tekke - Medrese Münasebetleri Açısından Sivâsiler - Kadızâdeliler Mücadelesi*, İLAM Araştırma Dergisi, c. 3, sy. 1 (Ocak - Haziran 1998), s. 37-72. Gündoğdu, Cengiz, *XVII. Yüzyıl Osmanlısında Siyâsî Otoritenin Ulemâ – Sâfî Yaklaşımına Dâir Bir Örnek: IV. Murat – Kadızâde – Sivâsî*, Dini Araştırmalar, c. 2, sy. 5 (Eylül – Aralık 1999), s. 203 – 223.

Bazı araştırmacılar, Kadızâdeliler hareketinin de İbn Teymiye ekolünün bir devamı olduğu düşüncesindedirler. ⁴ Bu görüşü değerlendirmeden önce, İbn Teymiye hakkında hatırlatıcı bazı bilgiler vermemiz yerinde olacaktır.

Ciddi bilgi birikimi ve sert üslubuyla tanınan, Şam ve çevresinde faaliyet gösterip çok sayıda öğrenci yetiştiren Harran asıllı Ahmed İbn Teymiye (öl. 728 / 1328), kendisinden sonraki yenilikçi akımların ana ilham kaynağı durumundadır. Başta Şemsüddîn İbnu'l-Kayyim (öl. 751 / 1350), Ebu'l-Fidâ İbn Kesîr (öl. 774 / 1372) gibi öğrencileri olmak üzere, daha sonraki asırlarda Şah Veliyyullâh Dehlevî (öl. 1174 / 1761), Muhammed b. Abdülvehhâb (öl. 1206 / 1792), Cemâlüddîn Afgânî (öl. 1315 / 1897) ve yirminci yüzyılda da Mevdûdî ve Nedvî gibi isimler üzerinde büyük tesirleri olmuştur. ⁵

İbn Teymiye ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Ebu'l-Hasen en-Nedvî'ye göre, bu zâtın tavırları dört maddede özetlenebilir:

1. Tevhid inancının vurgulanması.
2. Felsefe, mantık ve kelâmın yerilmesi ve sünnetin öne çıkarılması.
3. İslam dışı fırka ve dinlere yönelik reddiyelerde bulunulması.
4. Dînî ilimlerin yeniden ele alınması ve islam düşüncesinin ihyâsı. ⁶

Kadızâdelilerin ikinci maddeye ağırlık verdiklerini ve kısmen de ilk maddeye eğildiklerini söyleyebiliriz. Üçüncü madde İstanbul dahilindeki tasavvufî cereyanlar kapsamında ele alınmış görünmekte, toplumun ıslahı açısından önem taşıyan dördüncü madde ile ilgili olarak ise Kadızâdelilerin herhangi bir katkısına rastlanmamaktadır.

⁴ Bir örnek olarak bkz: Ocak, *agm*, s. 208 – 209.

⁵ Bkz: *İbn Teymiye Kulliyâtı*, Komisyon, İstanbul – 1986, I / 52 – 55. (Süleyman Uludağ'ın önsözü)

⁶ Bkz: Nedvî, *el-Hâfız İbn Teymiyye*, Kuveyt – 1978, s. 171. İbn Teymiye'nin yaşadığı dönemin sosyal ve bilimsel durumu hakkında geniş bilgi için bu eserin 19 - 31. sayfalarına bakılabilir.

Kadıızâdelilerin ve onlardan önce Birgivî'nin İbn Teymiye ekolü ile ilgileri konusunda ulaşabildiğimiz ipuçları, bazı eserlerindeki nadir atıflardan ibarettir. Bunun kesin bir sonuç bildirmeye yetmeyeceği açıktır. Akımların öncelik verdikleri hususların ve özellikle de kurucu konumunda bulunan Birgivî ve Kadızâde Mehmed Efendi'nin bu açıdan incelenmesi, ayrı bir tez konusu olabilecek karakterde ve önemlidir.

Biz, Kadızâdeliler hareketinin neticede İbn Teymiye ekolü ile ortak özellikler taşıdığına dikkat çekmek istiyor ve yararlı olacağı inancıyla akımın referanslarının tanıtımına geçiyoruz.

a) İmam Birgivî ve et-Tarîkatu'l-Muhammediyye

Asıl ismi Mehmed olan Birgivî, aslen Balıkesir'lidir. Annesinin adı Meryem, babasının adı ise Ali'dir. 10 Cumâdelûlâ 929 (27 Mart 1523) günü Balıkesir'de doğmuş, 24 Cemâziyelevvel 981 (21 Eylül 1573) günü vefat etmiştir. ⁷

İlk öğrenimini ' Pîr ' lakabıyla anılan öğretmen (müderris) babasında yapan Birgivî, Kuran-ı Kerîm'i ezberledi ve yine babasından ilk mantık eğitimini aldı. Ardından İstanbul'a giderek Sahn-ı Semân Medreseleri'ne ⁸ kaydoldu. Buradaki hocaları arasında, Küçük Şemseddin Efendi (öl. 957 / 1551), Rumeli Kazaskeri Abdurrahman Efendi (öl. 983 / 1575) ve meşhur Ahîzâde Mehmed Efendi (öl. 974 / 1567) gibi isimler vardır. Birgivî, Fâtih'in eseri olan ve o dönemin en kaliteli üniversitesi sayılan Semâniye'den üstün başarıyla mezun olarak Kazasker Abdurrahman Efendi'nin asistanlığını (*mülâzimliğini*) yapmaya başlamıştır. ⁹

⁷ Bkz: Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivî: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*, İstanbul - 1992, s. 24, 25 ve 39. Bu eser, yazarın 1983'te Marmara Üniversitesi'nde hazırladığı *İmam Birgivî ve Arapça Tedrisatındaki Yeri* adlı doktora tezinin basılmış şeklidir. Emrullah Yüksel'in Fransa'da yaptığı *Les Idées Religieuses et Politiques de Mehmed al-Birkewi* adlı doktora tezi ise basılmamıştır.

⁸ Sahn-ı Semân (Semâniye): Fatih Câmii'nin kuzey ve güney taraflarına yine Fatih Sultan Mehmed zamanında yaptırılan toplam sekiz medreseye verilen isimdir. Her biri 19'ar oda kapasiteli olan bu yüksek okullarda dîni ve teknik bilimler okutulmuştur. Ayrıca Fatih Câmii'nin Akdeniz ve Karadeniz'e bakan kısımlarına kurulan ve *tetimme medreseleri* diye anılan 600 öğrenci kapasiteli sekiz medresede de, bugünkü lise eğitimine benzer bir şekilde, Semâniye'ye girecek öğrenciler yetiştiriliyordu. Bkz: Uzunçarşılı, *Osmanlı Târihi*, II / 583 – 587.

⁹ Bkz: Ali b. Bâlî, *el-'Ikdu'l-manzûm fî Efâdili'r-rûm*, Süleymâniye Ktp, Hacı Mahmud Efendi Bl., no. 4597, v. 82 - a. Aynî, M. Ali, *Türk Ahlakçıları*, İstanbul – 1993, s. 97 – 98. Arslan, *age*, s. 26, 27 ve 30.

Bir müddet İstanbul medreselerinde müderrislik görevinde bulunan Mehmed Efendi, yine hocası Kazasker Abdurrahman Efendi'ye bağlı olarak, Halep ve Edirne'de *askerî kassâmlık* vazîfesini yürütmüştür. ¹⁰

Bir ara bu görevi bırakıp İstanbul'a gelen ve Bayrâmiye tarîkatı şeyhlerinden Karamanlı Abdullah Efendi'ye intisab eden Birgivi, bilahare – şeyhinin yönlendirmesiyle – müderrislik görevine tekrar başlamıştır. ¹¹

Bu sırada, II. Selim'in hocası Atâullah Efendi (öl. 979 / 1571) ile aralarında oluşan sıkı dostluk sonucunda, Atâullah Efendi'nin doğum yeri olan Birgi'de yaptırdığı hadis okulunun ¹² başına geçmesi yönündeki davetini kabul eden Mehmed Efendi, Birgi'ye taşınır. Aslen Birgili olmamasına rağmen, ölümünden sonra *Birgivi (Birgili)* diye anılması, bu ilçedeki 9 yıllık ikâmetinin ve ilmî faaliyetlerinin ürünüdür. ¹³

¹⁰ *Kassâm-ı Askerî*: Yeniçeri Ocağı mensuplarının terekelerini tesbit edip vârislerine ulaştırılmak üzere muhafaza eden şer'î memurdur. Bkz: Arslan, *age*, s. 31 (91. dipnot). Birgivi'nin bu görevinden ayrılıp tasavvufa intisab ettikten sonra Edirne'ye gelerek tüm muhataplarının paralarını iade ettiğine ve hepsiyle helalleştiğine dâir bir rivâyet de vardır. Bu rivâyet için bkz: Cenâbî, *el-Aylemu 'z-zâhir*, Nûruosmâniye Ktp, no. 3100, v. 425 a.

¹¹ Bazı kaynaklar, bu ayrılışı Birgivi'nin ' *tasavvufun mizacına uymayacağını anlaması* ' şeklinde yorumlamakta (Bkz: Ocak, *agm*, s. 210, 214; Unan, *Birgivi Mehmed Efendi*, s. 38) ve ileriki yıllardaki bazı muhalif tavırlarını ' *önceki tepkinin düşmanlığa dönüşmesi* ' olarak görmekteyse de, bu iddiayı tutarlı görmüyoruz. Çünkü babası zâviye *ashâbından* olan (Bkz: Ali b. Bâli, *Age*, v. 82 - a) Birgivi, kendisi de hayatı boyunca tam bir *sâlik* gibi yaşamış, hatta günlük evrâdı öğrencisi Hocazâde Abdunnâsır tarafından yayınlanmıştır. (Bkz: *Duânâme-i Birgivi* (arapça orijinali), Süleymâniye Ktp., Yazma Bağışlar Bl, no. 1269 ; Kuşadalı Ahmed Efendi, *Tercüme-i Evrâd-ı Birgiviyye* (osmanlıca tercümesi), Süleymâniye Ktp., Dügümlü Baba Bl, no. 449, v. 149 a – 150 b.). En son eseri olan *Tarîka*'da meşhur mutasavvıflar için kullandığı hürmetkâr ifadeleri, sözelimi Cüneyd-i Bağdâdî'nin bir sözünü verirken " *sûfî kesimin pîri, tarîkat ve hakikat erbâbının imâmı, rahmet-i Hâdî'ye mazhar olmasını dilediğimiz Cüneyd-i Bağdâdî der ki* " demesi (*Tarîka*, s. 11), bu bakımdan dikkat çekicidir. Muasırlarının kendisiyle ilgili olarak anlattıkları ve biyografisini yazarların onu *meşâyih* zümresinden saymaları, Birgivi'nin tasavvufla müsbet bir bağının olduğunu göstermektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Arslan, *age*, s. 65 – 69.

¹² Atâullah Efendi'nin elimizde bulunan 979 tarihli vakfiyesine göre bu Dâru'l-hadis, Birgi kasabasında, İsa Bey Camii yakınında ve yedi hücreyi muhtevîdir. Müderrisine biri Birgi'de okulun yanında ve kışlık, diğeri Bozdağ'ında yazlık olmak üzere iki ev tahsis edilmiş, öğrencilere, kapıcıya ve diğer personele de aylıklar bağlanmıştır. Binanın tamir ve bakım masraflarını karşılamak için İzmir, Urla ve bölgenin öteki merkezlerinde vakıf araziler belirleyen Atâullah Efendi, bu vakıfların başına da yetkili kâtipler tayin etmiştir. Ayrıntılar için bkz: Kunter, Halim Bâki, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*, s. 27 – 29.

¹³ Bkz: Uzunçarşılı, *Karesi Meşâhiri*, Karesi – 1342 (Osmanlıca), s. 9.

Birgi'de halka vaaz eden ve öğrencileriyle ilgilenen *Birgi Dâru'l-Hadîsi Şeyhi* Mehmed Efendi, özellikle eser verme açısından verimli bir süreç yaşamıştır. Diğer yandan, İstanbul'la ilgisini de kesmemiş, fırsat buldukça gidip gelerek ya da mektuplaşarak güncel konulara eserleriyle ve fikirleriyle katkıda bulunmuştur.¹⁴

Birgivi'nin, ömrünün sonlarında görüşlerini almak için kendisini İstanbul'a davet eden Veziriazam Sokullu Mehmed Paşa'yı yolsuzluklar konusunda sert bir dille uyardığı da bilinmektedir.¹⁵

Bir İstanbul yolculuğu sırasında 52 yaşında vebâdan vefat eden İmam Birgivi, Birgi'de bugünkü yerine, kendi eliyle diktiği ağacın yanına defnedilmiş, arkasında da irili ufaklı, büyük çoğunluğu arapça, bazıları türkçe 50 küsur eser bırakmıştır.¹⁶ Hiç şüphesiz ki bu eserlerin en önemlisi, yoğun bir çalışmayla ölümünden dokuz ay önce tamamladığı *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye ve 's-Sîratu'l-Ahmediyye*'dir.

İmam Gazâlî'nin *İhyâ'sını* andıran bir ahlak kitabı olan, ama neredeyse bir hadis mecmuası kadar hadis içeren ve fıkıhla ilgili bölümlere de ağırlıkla yer veren *Tarîka*, yazıldığı tarihten bu yana çok okunmuş, okutulmuş, incelenmiş ve basılmıştır. Tezimizin konusu olan *İdrâku'l-hakîka* da asıl itibarıyla bu eserin hadislerini incelemeyi amaçlayan bir *Tarîka* tahrîci olduğu için, bizi yakından ilgilendiren ve Kadızâdelilerin de temel referansı durumunda olan kitaptan kısaca bahsetmek istiyoruz.

¹⁴ Kânûnî'nin meşhur Şeyhülislamı Ebu's-Suud Efendiyle aralarında geçen ' nakit para vakfı ' konulu tartışma meşhurdur. Ebu's-Suud Efendi'nin sözkonusu uygulamaya cevaz vermesi ve görüşlerini de bir kitap halinde yayınlaması üzerine, Birgivi de *es-Seyfu's-sârim* adlı reddiyesini kaleme almıştır. İkisinin konuyla ilgili eserlerini bir arada görmek için bkz: Süleymâniye Ktp, Dügümlü Baba Bl., no. 449'daki mecmua.

¹⁵ Çağdaşı olan Ali b. Bâlî, *el-'Ikdu'l-manzûm*'da bu görüşmeyi heyecanla anlatmakta ve sonuçta gerekenin yapılmadığını şöyle belirtmektedir: ! و ملأ بفرائد المواعظ ذلك النادي ؛ و لكن : لا حياة لمن ينادي !

“ O oturumu inci gibi öğütlerle doldurdu. Ama ses çıkarana yaşama hakkı yoktu ! ”. Age, v. 83 - a.

¹⁶ Bu eserlerden biraz sonra da kısaca bahsedeceğimiz üç tanesi hadis ile ilgilidir. Birgivi'nin eser verdiği alanlar arasında fıkıh, tefsir, kıraat, ahlak, arap dili ve mantık da bulunmaktadır. Eserleri için bkz: Atsız, Nihal, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi Bibliyografyası*, İstanbul - 1966, s. 1 - 89. Arslan, age, s. 76 - 181.

et-Tarîkatu'l-Muhammediyye

İmam Birgivî'nin eserlerinde güçlü bir sünnet vurgusu dikkat çeker. ¹⁷ *Tarîka* ise, hem *tarikat* - *sünnet* birlikteliğini öngören adıyla, hem de hadis ağırlıklı muhtevâsıyla, bu vurgunun en ileri örneğidir.

13'ten fazla baskısı yapılan eserin sadece Süleymâniye Kütüphanesi'ndeki yazmalarının sayısı bile (90 kadarı tarihsiz olmak üzere) 240'ı bulmaktadır. ¹⁸

Yazmaları da baskıları da 200 sayfa civarında bir yekûn tutmasına karşın eserin içinde 750 küsür hadisin yer alması - fıkıh ve tasavvufu birlikte – hadis ilmini de yakından ilgilendirdiğinin açık bir göstergesidir.

Kuran'a ve sünnete sarılmanın önemini ilk konu olarak işleyen Birgivî, ardından ilimle, inançla, ahlâkî hasletlerle, uzuvları günahlardan koruma yollarıyla ilgili bilgiler verir. Fukahânın ele alınan meselelerle alakalı görüşlerinden sık sık bahsetmekte ve kitabın son bölümlerinde temizliğin önemi ve bidatlardan uzak durmanın gerekliliği hakkında açıklamalarda bulunmaktadır.

Tarîka, oldukça güçlü arapça yapısıyla da dikkat çekmektedir. Konuların bitiminde okuyucusuna sık sık ' *Hey, sâlik !* ', ' *Hey, gerçeği arayan akıllı adam !* ' gibi ünlemlerle seslenen yazar ¹⁹, kısa bir tavsiye veya dua cümlesiyle sözlerini bitirmektedir. Birgivî'nin vaizlik yönünün de bu harekete geçirici üslupta belirgin bir etkisi vardır.

¹⁷ Birgivî'nin sünnet anlayışı, lisans üstü bilimsel çalışmalara da konu olmuştur. Selahattin Yücel tarafından 1996 yılında Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde hazırlanan *Birgivî ve Sünnet* başlıklı yüksek lisans tezini bunlara örnek verebiliriz.

¹⁸ Nihal Atsız'ın *Bibliyografya*'sında verilen nüsha adedi 221'dir. Bu rakam İstanbul geneli için verilmişse de, bugün açısından gerçeği ifade etmemektedir. Beyazıd (32 nüsha), Nûruosmâniye (10 nüsha) ve diğerlerini de kattığımız da, 2000 yılı itibarıyla İstanbul kütüphanelerinde bulunan toplam *Tarîka* nüshası adedi, 350 – 400 arası tahmin edilebilir. Ayrıca, Konya'da en az 70, Bursa'da ise en az 50 nüsha tesbit ettiğimizi belirtmeliyiz. Her halükarda *Tarîka*, Türkiye sınırları içinde bile 1000 nüsha sınırını aşmış bir şaheserdir.

¹⁹ Mesela bkz: *Tarîka*, s. 12 ve 41. Bu hitapların ilkinin yazar tarafından çok kullanılması, Birgivî'nin tasavvuftan uzak olmadığını gösteren bir başka delil sayılabilir.

Biz, Birgivi'nin *Tarika*'daki hadis sunuş tarzlarını, özellikle de *İdrâkü'l-hakika* yazarınca tesbit edilen yanlışlık ve eksikliklerini tezimizin ikinci bölümünde genişçe ele alacağımız için, şu anda daha fazla detaya gerek görmüyoruz. Yalnız, yazarın alanımıza giren üç eserini kısaca tanıtmalıyız.

1. Hadis Usûlü Risâlesi (رسالة في أصول الحديث) :

Hadis ıstılahlarını kısa kısa ele alan 5 varaklık bir risâledir. Medresede öğrencilerine İbn Hacer el-Askalânî'nin *Nuhbetü'l-Fiker*'ini okuturken ezberlenmeye müsait özet bir metin olarak düşünüp hazırladığı anlaşılmaktadır.²⁰

Dâvûd-ı Karsî (öl: 1160 / 1747) tarafından şerh edilen eserin yazmaları olduğu gibi, çeşitli baskıları da yapılmıştır. Risâle son olarak Sadık Cihan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.²¹

2. Kırk Hadis Şerhi (شرح أربعين حديثاً) :

İmam Birgivî, kendi seçtiği 40 hadisin şerhine başlamış, ilk 7 hadisi açıklamış, ama tamamını bitirmeye ömrü elvermemiştir. Kalan 33 hadisi Muhammed Akkirmânî (öl: 1174 / 1761) şerhetmiş ve eserin bütünü Bâb-ı Âlî Tahvîl Kalemî hulefâsından Mustafa Cem'î tarafından *Burhânu'l-Muttekîn* adıyla türkçeye çevrilmiştir.²²

Kitabının girişinde, her hadis için sekiz maddelik bir açıklama düzeni izleyeceğini belirten ve ilgili aşamaları sırasıyla ' *rivâyet – lûgat – i'râb - belâğât - şerh – tefrî' – suâl - fâide* ' kelimeleriyle başlıklandıracağına dikkat çeken Birgivî'nin bu sistemi, eseri onun vefâtından sonra tamamlayan Akkirmânî'ce de benimsenmiştir.

²⁰ Yüzyıllardır ülkemizde arapça öğreniminin temel giriş kitabı olan *Emsile*'yi – oğlu Fazlullah Efendi'ye nisbetle – *el-Emsile el-Fadliyye* adıyla yeniden düzenleyen Birgivî, *Avâmil* ve *Izhâr* kitaplarının da sâhibidir. Yazarın arapçacılığı üzerinde doktora yapan Ahmet Turan Arslan, onun bu yönünün *Hadis Usûlü Risâlesi*'ne etkisini şöyle belirtiyor: “ Öyle görülüyor ki, bir dâru'l-hadîs müderrisi olan İmam Birgivî, arab gramerine dâir eserlerinde uyguladığı ihtisâr edici, kolaylaştırıcı ve öğretici metodunu usûl-i hadîse âid bu risâlesinde de uygulamıştır. ” (Age, 106).

²¹ Bkz: Sadık Cihan, *Muhammed b. Pir Ali Birgivi ve Risâle fî Usûli'l-Hadîs'in Tercümesi*, 19 Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1987, sy. 2, s. 55 – 69. Bu makâlenin ikinci kısmında, eserin hicrî 1326 tarihli arapça baskısının tam metni de yer almaktadır.

²² Bkz: Abdülkadir Karahan, *İslam – Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, Ankara – 1991, s. 276 vd.

3. Kitâbu'l-Îmân ve'l-İstihsân (كتاب الإيمان و الإستحسان):

Birgivi'nin hadislerle ilgili en geniş çalışması olan bu eser, bir hadis mecmuasıdır. Hemen hemen *Tarika*'da kullanılan kaynakların (*kütüb-i tis'a*, *mu'cemler*, *müşnedler* vb.) tamamından alınan hadisler, yine *Tarika*'daki gibi her hadis için birer ikişer remiz verilip kaynaklara işaret edilerek düzenlenmiştir.

Eserin müellif hattı, Nûruosmâniye Kütüphanesi'nde 1194 numarada kayıtlı ve 414 varak olup, büyük ve özel muhafazalı meşin bir cildin içindedir.²³

Eserin dört bölümlük birinci kısmı olan *Kitâbu'l-Îmân* inanç konularıyla ilgili hadisleri; dokuz bölümlük ikinci kısmı *Kitâbu'l-İstihsân* ise amelle ilgili hadisleri içermektedir. Herhangi bir mukaddimesi veya sonuç bölümü olmayan kitapta, hadislerin sonlarında hiçbir şerh veya sıhhat değerlendirmesine rastlayamadık. Yalnız, nüshanın başlangıç yapraklarında eserin İmam Birgivi'ye ait olduğu açıkça yazılıdır.²⁴

Görüldüğü gibi, Birgivi Mehmed Efendi'nin hadis alanında kaleme aldığı eserlerden birisi usûl, birisi kırk hadis, birisi de metin kitabıdır. *Tarika* ise, gerek hadisleri konular bağlamında ve müellifin açıklamaları eşliğinde vermesi, gerekse üzerinde yapılan tercüme, şerh, tahrîc, telhîs (özetleme), intihâb (seçmeler) vb. çalışmaların fazlalığıyla, ayrı bir özelliğe sahiptir.²⁵

²³ Birgivi'nin kendi el yazısıyla bize ulaşan iki eserinden birisi bu, diğeri ise yine bir ahlak kitabı olması yönüyle *Tarika*'ya benzeyen *Cilâu'l-kulûb* adlı eseridir. 56 varaklık bu risâlenin müellif nüshası Süleymâniye Ktp., Şehid Ali Paşa Bl., no. 1477'de kayıtlıdır.

²⁴ Bu konuda bkz: Arslan, *Age*, s. 106 – 110.

²⁵ *Tarika*'yı konu alan bu eserlere (tez konumuz olan *İdrâku'l-hakika* da aynı kategoride bulunmasına rağmen) geniş yer ayıramıyoruz. Bu çalışmalardan 35 tanesi, Ahmet Turan Arslan'ın doktora tezinde etraflıca tanıtılmıştır. (Bkz: *Age*, s. 115 - 122). Bu konuda Mehmet Ali Aynî'nin *Türk Ahlakçıları* adlı eserinde de bazı bilgiler mevcuttur. (s. 100 - 106). Aynî ayrıca, *Tarika*'nın geniş bir tahliline de yer vermektedir. (s. 111 - 134). Bu arada, *Tarika*'ya *el-Hadîkatu'n-Nediyye* adlı iki büyük ciltlik bir şerh de yazan Şam'lı meşhur mutasavvıf Abdülğani en-Nâblûsî'nin (öl. 1144 / 1731) *Zehru'l-Hadîka fî Zikri Ricâli't-Tarika* isimli eserine dikkat çekmeliyiz. Kitapta geçen bütün râvî, sûfî ve fakîhlerin kısa biyografilerini içeren bu değerli çalışmanın çok güzel bir nüshası, Süleymâniye Ktp., Yahyâ Tevfik Bl., 182 – 182 m'de (*Hadîka* ile birlikte) bulunmaktadır. (v. 873 b – 1050 a).

b) Kadızâde Mehmed Efendi

Kadızâdeliler hareketinin kurucusu sayılan Kadızâde Mehmed Efendi, aslen (tıpkı Birgivi gibi) Balıkesir’lidir. Babası, Balıkesir kadılarından Doğancı Mustafa Efendi’dir. Bu yüzden kendisine *Kadızâde* denilmiştir.²⁶

İlk öğrenimini memleketinde, İmam Birgivi’nin öğrencilerinde gördü.²⁷ Ardından İstanbul’a geldi ve tahsilini burada tamamladı. Dursunzâde Abdullah Efendi’nin mu’îdi (mülâzim kadar sürekli olmasa da, hiç olmazsa ders öncesi ve sonrasındaki asistanı) oldu.

O da – Birgivi’ye benzer bir şekilde – tasavvufa intisâb ederek, Tercüman Yunus Tekkesi’nde Şeyh Ömer Efendi’nin hizmetine girmiş, ama devamlılık gösteremeyip ayrılmıştır.²⁸

²⁶ Mehmed Efendi daha çok ‘ *Küçük Kadızâde* ’ diye geçer. ‘ *Büyük Kadızâde* ’ denildiğinde ise, Kadırğa’daki Sokullu Mehmed Paşa Tekkesi’nin şeyhi Sofyalı Mehmed Efendi anlaşılır. Bkz: Uzunçarşılı, Osmanlı Târihi, III / 355.

²⁷ *Tarika*’nın şu ana kadar tesbit edebildiğimiz en eski nüshası, Süleymâniye Kütüphanesi’nin – bu zâtın adını taşıyan ve muhtemelen onun şahsî kütüphanesinden oluşan - *Kadızâde Mehmed Efendi* bölümünde 295 numarada kayıtlıdır. Mukavva cildi dağılmak üzere olan ve her tarafında kurt yenikleri görülen nüsha, Manisa – 981 tarihli ve 114 varaktır. Çoğaltan (nâsîh) Muslihiddin b. Osman ise, Birgivi’nin, *Tarika*’yı Kadızâde’ye okuttuktan sonra kendi nüshasını hediye eden bir öğrencisi olmalıdır.

²⁸ “ *Birgivi’ye benzer bir şekilde* ” diyoruz; çünkü ikisinin arasında büyük fark vardır. Bu farkı üç maddeyle açıklamak istiyoruz:

1. Her ne kadar Uzunçarşılı (*Osmanlı Târihi*, III / 355 - 356) ve Ocak’ın (*agm*, 215) Kadızâde’nin menfaatperest, yükselme hırsıyla yanıp tutuşan, dalkavuk ve kötü ruhlu bir vâiz olduğu yönündeki ağır suçlamalarına katılmıyorsak da, kendisinin lâubâlî ve lâkayt karakterli olduğu açıktır. Buna mukabil, Birgivi’deki ciddiyet ve sorumluluk meşhurdur. Zikredilen özellikler, sülûka kimin ne için devam edebileceğini veya edemeyeceğini anlamamıza yardım etmektedir.

2. Her ikisini de yakından tanıyan, hatta Kadızâde Mehmed Efendi ile bir yıl kadar beraber çalışıp ondan *Tarika* okuyan Kâtip Çelebi, onun tasavvuftan ayrılışı için “ *Tasavvuf semti meşrebine uygun görünmeyerek nazar yolunu tuttu* ” derken (*Mizan*, 108), Birgivi’nin ayrılışını “ *adı geçen şeyhin (şeyhi Abdullah Karamânî’yi kastediyor) işaretiyle faydalı konular üzerinde ders vermeye başladı* ” (*Mizan*, 104) şeklinde anlatmaktadır.

3. Kadızâde’nin bu ayrılıştan sonra tasavvufla olumlu ve uygulamalı bir ilişkisinin olduğuna dair hiç bir ipucu yoktur. Bilakis, tezimizin konusunu oluşturan olayların müsebbibi ve tasavvufî kavramlarla önderlerin muhalifi olduğunu görüyoruz. Nâimâ’nın belirttiği gibi (III / 276), cenâzesi bile “ *ihtirâ’ üttiği tavr üzere bî zıkr u tehlîl* ” Fâtih Camii’ne götürülüp defnedilmiştir.

Literatüre vâkıf, nice metinleri ezber, hazır cevap, dilli ve mücâdelecî olan Kadızâde Mehmed Efendi ²⁹, bu vasıfları sayesinde vâizlikte hızla yükselmiştir. Uzun zaman Aksaray Murad Paşa Camii'nde ders okuttuktan sonra, önce İmam Birgivî'nin oğlu Fazlullah Efendi'nin yerine Sultan Selim vâizi olmuş, ardından (hicrî 1032'de) Beyazıd, sonra Süleymâniye ve nihâyet (1041'de, zirveyi teşkil eden) Ayasofya vâizliğine getirilmiştir. ³⁰

Târih kaynaklarındaki bilgiler, Kadızâde'nin devlette de özel ve güçlü bir konumunun olduğunu göstermektedir. Dördüncü Murad, sipâhîlerin ayaklanıp Sultanahmet Meydanı'nda toplanmaları üzerine, ' *sarây-ı âmirede, leb-i deryâda vâkî Sinan Paşa Köşkü'nde ferman ettiği* ' ayak dîvânına, Sadrazam, Şeyhülislam, Kadıaskerler, Eşrâf Nakîbi ve ileri gelen diğer protokol üyeleriyle birlikte Kadızâde'yi de çağırıştır. ³¹ Yine, Anadolu Kadıaskeri Çeşmî Efendi'yi ' *görevleri rüşvetle dağıtmakla* ' suçlayarak el birliği eden Anadolu ve Rumeli Kadıları, hazırladıkları ortak dilekçeyi - padişaha sunulmak üzere - Süleymâniye Vâizi Kadızâde Mehmed Efendi'ye vermişlerdir. ³²

1045 / 1635'te 53 yaşında ölen Kadızâde Mehmed Efendi'nin - pek çoğu sûfî kesimle aralarındaki tartışma konularıyla ilgili - küçük hacimli risâleleri bulunmaktadır. ³³

= Birgivî'nin ise, hayatının sonuna kadar manevî bir hâli sürdürdüğünü, günlük evrâdının öğrencilerince yayımlandığını ve *Tarika*'da büyük mutasavvıflar için övgü ve saygı dolu ifadeler kullandığını belirtmiştik. Tepkileri ise, bilgi birikimiyle sorumluluk bilincinin birleşmesinin tabii bir sonucu olarak görülebilir.

²⁹ *Mizan*, 111 – 112. Kâtip Çelebi, *Mizânu'l-Hakk*'ın sonunda kendi biyografisini verirken, 1038 / 1628 – 29'da Kadızâde'nin Fâtih Camii'ndeki derslerine katıldığını belirterek, onu yukarıdaki gibi nitelemektedir. ' *Sade ama etkileyici* ' konuştuğunu, *Beydâvî Tefsîri*, *İhyâ*, *Mevâkıf Şerhi*, *Dürer* ve *Tarika* okuttuğunu da buradan öğreniyoruz.

³⁰ Kâtip Çelebi, *Fezleke-i Târih*, İstanbul – 1287, II / 182.

³¹ Nâima, *Târih*, III / 112 vd.

³² Nâima, III / 91.

³³ Bunlardan birisi *Nasru'l-ashâb ve'l-ahbâb* adını taşımaktadır. İlk bölümü *Kızılbaş* tabir edilen kitlenin tekfirine ayrılan kitap, büyük ölçüde İbn Hacer el-Heytemî el-Mekki'nin – *İdrâku'l-Hakika*'nın da kaynakları arasında yer alan – *es-Sava'ik el-Muhrika*'sının özetinden ibarettir. Bkz: Kâtip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn*, Şerafettin Yaltkaya – Rıfat Bilge neşri, İstanbul – 1971, ikinci baskı, II / 1955.

Kadızzâde'nin en çok eleştirildiği konu, Sultan Dördüncü Murad'ın uyguladığı kahve ve sigara yasağına verdiği ağır fetvalarla destek olmuş olmasıdır. Nâima, 1043 yılının ilk aylarında İstanbul'da meydana gelen büyük yangının hemen ardından Kadızzâde'nin Sultan'a ' *yangınların çoğunun fâsıkların meyhânelerde tütün içmeleri yüzünden çıktığı* ' yönünde telkinde bulunduğunu ve böylece kahvehânelerin yıkılmasına ve tütünün yasaklanmasına neden olduğunu söylemektedir. ³⁴ Bilindiği gibi, Padişah tarafından yayınlanan ' *Bugünden itibaren, sigara içerken yakalananlar siyâseten öldürüleceklerdir* ' fermanına kula asmayan çok sayıda tiryâkî canından olmuştur ve bütün bu katillerin müsebbibi olarak da Kadızzâde'nin gösterilmesi çok ağır bir durumdur.

Devletle bu yakın ilişkisinin yanı sıra halkla da sürekli irtibat halinde olduğu görülen Mehmed Efendi, tasavvufî çevrelerin benimsedikleri kimi dînî uygulamalara yönelttiği ağır eleştiriler ile de tepki çekmiştir. Dönemin Halvetî halifesi Abdülmecid Sivâsî ³⁵, bu eleştirilerin büyük bölümünde Kadızzâde'nin karşısına çıkan sûfî önder olmuş, zaman zaman bir araya da gelen iki taraf arasında hoş olmayan diyaloglar yaşanmıştır. ³⁶

2. Târihî Gelişimi ve Sonuçları

Özel olarak Kadızzâdeliler hareketini, genel anlamda ise konumuz olan mücâdele sürecini başlatan ilk adım, Kadızzâde Mehmed Efendi'nin, vaazlarında raks ve devrân konusunu gündeme getirip bu uygulamaları yapanları suçlamasıdır. ³⁷ Üslubunun kabalığı, konuyla ilgili vaazlarının muhatap kesim için kışkırtıcı olmasına yol açmıştır.

³⁴ Nâima, III / 168 – 172.

³⁵ Bu zât hakkında tezimizin ilerleyen sayfalarında özet bir bilgi verilecektir. Bkz: *Bu tez*, s. 18 - 19.

³⁶ Kadızzâde Mehmed Efendi ile Şeyh Sivâsî'nin ilişkileri ve Sultan 4. Murad'ın bu ilişkiler karşısındaki tutumu hususunda şu makâlede kıymetli tesbitler vardır: Cengiz Gündoğdu, *XVII. Yüzyıl Osmanlısında Siyâsî Otoritenin Ulemâ – Sûfî Yaklaşımına Dâir Bir Örnek: IV. Murat – Kadızzâde – Sivâsî*, Dini Araştırmalar, c. 2, sy. 5 (Eylül – Aralık 1999), s. 203 – 223.

³⁷ Bkz: *Mîzan*, 112; *Fezleke*, II / 183. " *Raks ve devr husûsunda eski dâvâyı tecdîd idüp, cumhûr halvetiyye ve mevleviyye ile hasım olmuş idi* ". Kâtip Çelebi, Kadızzâde'nin bu konuyla ilgili bir çalışmasından da bahsetmektedir. *İrşâdu'l-'ukûli's-selîme ile'l-usûli'l-kavîme bi'ibtâli'l-bida'ı's-sakîme* adını taşıyan bu eser için bkz: *Keşfu'z-Zunûn*, I / 66.

Zamanla, karşılıklı alaya almadan birbirini dinsizlikle itham etmeye kadar çok değişik boyutlar kazanan tartışmalar ³⁸, *Yezîd'e lanet okuma* meselesiyle başlayıp *Hazret-i Hızır'ın yaşıyıp yaşamadığı* ile devam eden bir dizi alana yayılmış ve Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle “ *nizâları sürünüp nice kıl u kâle ve bahs ve cidâle müeddî olmuşdu.* ” ³⁹

Sultan 4. Murad'ın doğrudan müdahale etmediği, ne kendisine çok yakın olan Kadızâde'yi, ne de İstanbul'da bir süredir siyâsî ağırlıklarıyla dikkat çeken Halvetî kökenli Sivâsîleri desteklediği süreç, beş yıl içinde iki tarafın liderleri ve bizzat Sultan'ın da ölümüyle ayrı bir görünüm kazanmıştır. ⁴⁰

Sultan 4. Murad'ın iki taraf için de önemli bir denge unsuru olduğu söylenebilir. Fiilî çatışma ve kavgaların onun döneminden sonra yaşanmaya başlaması, en az tarafların liderleri kadar Sultan'ın otoritesinin de muhtemel karışıklıkları engellediğini göstermektedir.

4. Murad'ın 1050 / 1640'da ölümünden sonra yerine kardeşi Sultan İbrahim geçmiştir. Tahta psikolojik tedâviye muhtaç bir halde çıkan Sultan'ın sekiz yıllık iktidarı, ağabeyi döneminde zorla sağlanan istikrarın kaybolduğu, yetkilerin Cinci Hoca gibi ehil olmayan ellerde toplandığı bir dönem olmuştur. ⁴¹

³⁸ Kâtip Çelebi diyor ki: “ ‘ *Tahta depenler ve düdük çalanlar* ’, ‘ *Yetiş Toklu Dede Yetiş b.. Dede !* ’ diye va’zında alay etmekten, taş atmaktan ve laf sokmaktan geri kalmıyordu. ” (*Mizan*, 112; *Fezleke*, II / 183). “ *Ol taraftan Sivâsî ve İsmail Efendi dahî ‘ münkir-i evliyâ u tarîk ’, ‘ mülhid ve zındıktır ’* deyü itâleler iderlerdi. ” (*Fezleke*, aynı yer).

³⁹ *Fezleke*, II / 183. Bu tartışmalar ve oluşan kutuplaşma, tarih yazarlarını da etkilemiştir. Sözelimi, XVIII. Yüzyılın Mevlevî müellifi Sâkîp Dede'ye göre, Kadızâde ‘ *müslümanlar arasında taassup fîtnesini uyandıran kişidir* ’. (Ocak, *agm*, s. 215). Kadızâde kökenli Kâtip Çelebi'ye göre ise, Sivâsî'nin halîfesi olan Abdulâhad Nûri Efendi ‘ *dâvây-ı taassubda teferrüd iderdî* ’. (*Fezleke*, II / 383). Dolayısıyla, “ *Kutbu'l-Ârifin, Gavs-u'l-Vâsûlîn, Sivâsîzâde Şeyhu's-Şuyûh efendimiz hazretleri nakil buyurdular ki...* ” diye söze başlayan Nâimâ'yı (Bkz: *Târih*, III / 171) esas almanın, Uzunçarşılı'nın da, Ocak'ın da Kadızâdelilerle ilgili değerlendirmelerini sertleştirdiğini söyleyebiliriz. Bunu yanlış bulduğumuz gibi, Sivâsîlerin yaptıkları bilimsel yayınların - sırf iktidar karşı tarafın elinde olduğu için - karalanıp atılmasını, yazarlarının İstanbul'dan sürülmesini ve Kâtip Çelebi'nin bunu ikrar eden sükûtunu da yanlış bulduğumuzu belirtmeliyiz.

⁴⁰ Kadızâde 1045 / 1635'te 53 yaşında, Şeyh Sivâsî ise 1049 / 1639'da 70 küsur yaşında vefat etmişlerdir. Bkz: *Mizan*, 107-108.

⁴¹ Cinci Hoca (öl. 1058 / 1648): Gerçek adı Hüseyin Efendi'dir. Safranbolu'da doğmuştur. Sultan İbrahim döneminde ‘ *nefesinin kuvvetiyle* ’ şöhret bulmuş ve Padişah'ı etkisi altına almıştır. Emrine dayalı döşeli bir saray yaptırılmış, efsunculuktan rekor paralar kazanmıştır. Gençliğinde girdiği okulu bitiremeyip ayrılan =

1058 / 1648'de sona eren bu dönem, bizim açımızdan önem taşımaktadır. Çünkü, Sivâsî kanadın ciddi eserleri ve bu arada *İdrâku'l-Hakîka*, 1057 ve 1058 yıllarında yazılmıştır.

Kaynaklarda, o dönemin ilmî ortamı hakkında pek bir bilgiye rastlayamadık. Yalnız, askerî açıdan 1055 / 1645'te başlatılan Girit seferinin o yıllardaki gelişmelere yön verdiğini söyleyebiliriz. ⁴² Ağustos 1645 (Cumadelâhıra 1055)'te Hanya kalesinin fethedilmesi gibi moral verici olaylara da rastlanmaktadır. ⁴³

Öte yandan, zaferin hemen ardından Hanya fâtihi Kaptan-ı Deryâ Silahdar Yusuf Paşa'nın ' *Hanya ganimetlerini saraydakilere yeterince yedirmedeği* ' için; Eylül 1647 (Şa'ban 1057)'de ise Veziriazam Sâlih Paşa'nın ' *Sultan İbrahim Cinci Hoca'ya üfürülmeye giderken yolda kalabalık eden konvoy dışı arabaların trafiğe çıkmalarını engellemediği* ' için bizzat Sultan'ın emriyle idam edilmeleri, dönemin ne denli karışık olduğunu ortaya koymaktadır. ⁴⁴

İşte bu sırada, her iki fikrî taraf da vâizleri vâsıtasıyla halk üzerindeki propagandalarını artırmışlardır. Kadızâdelilerin o dönemdeki hallerini Ocak şu ifadelerle anlatmaktadır:

“ Bunlar, kendileri gibi düşünmeyenleri kâfir ilan edip tarikat mensuplarına ve bilhassa Halvetî ve Mevlevîler'e olan düşmanlıklarını halka da yaymaya giriştiler. ... Vaazlarını dinlemeye gelen baltacı, kapıcı ve bostancılardan pek çok mutaassıp ve menfaatçiyi, devlet nizâmındaki bozuklukları istismâr ederek etkilediler. ” ⁴⁵

Hüseyin Efendi, Şeyhülislam Zekerîyyazâde Yahya Efendi'nin yoğun muhalefetine rağmen, önce sahn-ı semân, ardından Süleymâniye Medresesi'ne müderris ve hatta padişah hocası olmuştur. Dört defa da Anadolu Kazaskeri olarak atanan Cinci Hoca, yaşlılığında elindeki paralardan dolayı çok cefa çekmiştir. Bkz: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Madde Yazarı: Abdulkadir Özcan, 18 / 541 – 543.

⁴² Bkz: İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul – 1961, III / 393 vd. Kâtip Çelebi'nin *Tuhfet el-Kibâr fî Esfâr el-Bihâr* adlı eseri de bu dönemin ürünüdür. Bkz: *Mizan*, 120.

⁴³ Bkz: *Age*, III / 396 vd.

⁴⁴ Kaptan-ı Deryâ için Danişmend, III / 399-400'e; Veziriazam için ise aynı eser, III / 404'e bakınız.

⁴⁵ *Agm*, s. 220.

Ocak'ın bahsettiği bu etkileyiş, Topkapı sarayına yakın olan Ayasofya'nın vaizliğinin de Kadızâdeliler'in elinde bulunması ve saray görevlilerin, özellikle de askerî erkânın zamanla ve yapılan bu propagandaların etkisiyle Kadızâde sempatisini olması şeklinde anlaşılmalıdır. İşin içine askerî destek de girdikten sonra, fiilî müdahalelere girişmek için gözü pek bir liderden başka eksikleri kalmayan Kadızâdeliler, kısa sürede bunu da sağlamışlardır.

1058 / 1648'de IV. Mehmed çocuk yaşta tahta çıkmış ve onun döneminde **Üstüvânî Mehmed Efendi** adında yeni bir Kadızâdeli lider gündeme gelmiştir. Ayasofya'da vâizlik yaparken direğe dayanarak konuştuğu için kendisine *Üstüvânî (direkçi)* denilen bu zât, zamanla *saray hocası* konumuna getirilmiştir. ⁴⁶

Üstüvânî'nin önderliğinde hareketliliklerini artıran Kadızâdeliler, Halvetî tekkelerini basarak dervişleri dövmeye başlamışlar, üstelik bu tavırlarını Şeyhülislam Bahâyî Efendi'den ⁴⁷ aldıkları '*raks ve devran aleyhinde*' bir fetva ile de resmîleştirmişlerdir. ⁴⁸

Kadızâdeliler hareketinin artık bu safhada bilimsel değerler ve kavramlarla pek bir ilgisinin kalmadığını, olayın tamamen kaba kuvvet kullanımına döktüğünü görmekteyiz. Şahsî ihtirasların ve düşmanlıkların da özellikle bu dönemde yoğunlaştığı söylenebilir.

Nihâyet – yönetimdeki zaaflar yüzünden bu kadar uzadığını düşündüğümüz – bu çalkantılı dönem, Köprülü Mehmed Paşa'nın 1066 / 1656'da göreve gelir gelmez ve ilk icraat olarak, başta Üstüvânî Mehmed Efendi olmak üzere önde gelen Kadızâdeli vâizleri Kıbrıs'a sürmesiyle sona ermiştir. ⁴⁹

⁴⁶ Bu şahsın aslen Şam'lı bir arap ve memleketinde birisini öldürdükten sonra İstanbul'a kaçan eli kanlı bir kâtil olduğu belirtilmektedir. Bkz: Uzunçarşılı, *age*, III / 359; Ocak, *agm*, 221 vd.

⁴⁷ **Bahâyî Efendi** (1004 / 1596 – 1064 / 1654): Osmanlı İmparatorluğu'nda 1059 / 1649 – 1064 / 1654 yılları arasında iki defa olmak üzere toplam 3 sene 2 ay şeyhülislamlık yapmıştır. İlk azline İngiliz sefirine karşı takındığı tavır bahane olmuş, ikinci meşihatında ise kalp hastalığından vefat etmiştir. Şiirleri ve eserleri vardır. Mezarı Fâtih Câmii kabristanındadır. Bkz: Danışmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, s. 124 – 125.

⁴⁸ Bu safhadaki çatışma ve kavgalara konuyu fazla dağıtmamak niyetiyle yer vermeyeceğiz. Detaylar için bkz: Uzunçarşılı, *age*, III / 360.

⁴⁹ Bkz: Uzunçarşılı, *age*, III / 364.

B) Sivâsiler Topluluğu

Sivâsiler, aslında *Halvetiyye* adıyla anılan tarikatın ⁵⁰ üyelerinden oluşmaktadırlar. Kadızâde Mehmed Efendi nasıl başlattığı akıma adını vermişse, onun tasavvuf ve tarikatlere yönelik eleştirilerini cevaplayan Halvetî Şeyhi Abdülmecid Sivâsî Efendi de bu kanadın isim kaynağı olmuştur.

Bu bölümde, Sivâsilerden uzun uzadıya bahsedecek değiliz. Zira bir önceki bölümde Kadızâdeliler hareketinin gelişimini incelerken bu kesimle ilgili bazı bilgilere de yer vermiş bulunmaktayız. Yine de, Halvetiyye'nin devlet nezdindeki yerini kısaca belirtmemiz faydalı olacaktır.

XVI. Yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sınırında baş gösteren Safevî – Şii tehlikesine karşılık, devlet tarafından bazı önlemler alınmıştır. Sultan 1. Selim'in - Çaldıran zaferi gibi askerî ve ipek yolunu kilitlemek gibi ekonomik tedbirlerin yanında – kültürel projeleri de yürürlüğe soktuğu görülmektedir. Temelde yine ehl-i beyt sevgisine dayanan, ama ashâba sövme gibi kötü alışkanlıkları olmayan Halvetîlerin devletçe desteklenmesi de, bu kültürel planın en önemli kolu durumundadır. ⁵¹

Halvetîlerin bu yönlerini inceleyen Yusuf Küçükdağ'a göre, “ *Halvetiler, başta padişahlar olmak üzere Osmanlı devlet adamlarından büyük bir itibar ve destek görmüşlerdir.* ” ⁵²

⁵⁰ **Halvetiyye Tarîkatı:** Hicrî sekizinci, milâdî ondördüncü asırda bugünkü Azerbeycan'da Ömer el-Halvetî (öl. 800 / 1398) tarafından kurulan bir tarikattır. Safeviyye ile çıkış noktaları aynıdır ve ikisi de temelde Zâhidiyye'nin birer koludurlar. Zamanla *Rûşeniyye*, *Cemâliyye*, *Ahmediyye* ve *Şemsiyye* adlarıyla dört kola ayrılan Halvetiyye'de, seyrü sülûk Allah'ın 7 ismiyle yapılmaktadır. Az yeme, az konuşma, az uyuma, zikir, şeyhe bağlılık vb. ilkeler – pek çok tarîkatta olduğu gibi – Halvetiyye'de de mevcuttur. Halvetiyye, halen dünya üzerindeki en yaygın tarîkat kabul edilmektedir. Bkz: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Madde Yazarı: Süleyman Uludağ, 15 / 393 – 395.

⁵¹ Bu konuda bkz: Yusuf Küçükdağ, *Osmanlı Devleti'nin Şah İsmail'in Anadolu'yu Şiileştirme Çalışmalarını Engellemeye Yönelik Önlemleri*, ' Osmanlı ' Ansiklopedisi, Kurul, Ankara – 1999, I / 269 – 281.

⁵² *Agm*, s. 278.

Küçükdağ, Halvetîlerin Safeviyye'yi iyi tanımakla birlikte Safeviyye'den farklı bir yapıda olduklarını belirtmekte ve önemli özelliklerinden birisinin “ *şeyh ve halifelerinin büyük çoğunluğunun medrese çıkışlı, kültür seviyesi yüksek fakat popüler özelliklere sahip kişiler olmaları* ” olduğuna dikkat çekmektedir.⁵³

1. Önderlik Eden İsimler

Kadıızâdeliler'in, kurucuları Mehmed Efendi'den sonra aynı anda birden fazla lidere sahip olmalarına karşın, Sivâsîlerde ilk lider Abdülmecid Sivâsî Efendi'nin ölümünden sonra yerine halifesi geçmiş ve tek liderli bir yapı devam etmiştir. Şimdi, Sivâsîlerin en önemli bu iki önderini kısaca tanıtmak istiyoruz.

a) Abdülmecid Sivâsî Efendi

971 / 1049'da Zile'de doğan Abdülmecid Efendi, aslen Sivaslıdır. Dönemin büyük sûfî şeyhlerinden olan ve aynı zamanda Halvetiyye'nin dört kolundan birisi olduğunu yukarıda belirttiğimiz Şemsiyye tarikatının de kurucusu sayılan amcası Şemseddin Sivâsî'den (öl. 1006 / 1597) el almış, onun halifesi olarak Sivas'daki Şemsî Dergâhı'nın başına geçmiştir.

Sultan 3. Mehmed'in daveti üzerine İstanbul'a gelmiş, Sultan 1. Ahmed Hân Sultanahmet Câmii'nin temelini atarken *temel şeyhi* sıfatıyla orada dua etmiş ve o gün orada kendisine tevdi edilen **Sultanahmet Vâizliği** görevini caminin tamamlanmasından sonra deruhte ederek vefâtına kadar sürdürmüştür.⁵⁴

⁵³ “ Bunların önemli bir kısmı, bulunduğu kent veya kasabanın medresesinde tefsir, hadis dersleri veren müderrisler idi. İçlerinden çok sayıda şâir, edebiyatçı ve müşîkinâs çıkmış, Türk kültürüne hizmet etmişlerdir. ” Agm, s. 277. Devamında, Piri Mehmed Paşa, Sünbül Efendi, Zenbilli Ali Efendi ve Merkez Efendi gibi ünlü Halvetîler anılmakta ve “ Tekkelerin sayısı Kânûnî döneminde daha da artmış, böylece Halvetiyye İstanbul'un en yaygın ve güçlü tarikatı haline gelmiştir ” denilmektedir.

⁵⁴ “ Sultan Ahmed Hân Yeni Camii yaptırdı orada vaaz etmek işini bunlara vermişti. 1049 Cumâdelâhıra'sında öldü. Yaşı yetmiş geçmiş, aydınlık bir ihtiyardı. ” Kâtip Çelebi, Mizan, s. 107.

Biraz önce çizdiğimiz *kültürlü şeyh* portresine uyan ve Kadızâde Mehmed Efendi'ye ciddi bir rakip olan Şeyh Sivâsî, Halvetiyye tarikatını taşradan merkeze taşıyan kişi olarak bilinir. Çoğu tasavvufa dâir olmak üzere aralarında *Mesnevî Şerhi* gibi چاپlı eserlerin de bulunduğu yirmiden fazla telif ve tercümenin sahibidir. *Şeyhî* mahlasıyla yazdığı şiirlerini bir divanda toplamıştır.⁵⁵

b) Abdulahad Nûri Efendi

Abdûlmecid Sivâsî Efendi'nin hem yeğeni (kız kardeşinin oğlu), hem de halîfesidir. Kendisini iyi yetiştirmiş, Midilli'de bir süre irşad faaliyetinde bulunduktan sonra İstanbul'a dönerek Mehmed Ağa Tekkesi şeyhliğine getirilmiştir. Ardından 1631'de Fâtih, 1641'de (hicrî: 1051) Beyazıt ve bilahare Ayasofya Camilerinin vâizliğine yükselmiştir.⁵⁶

Abdulahad Nûri Efendi, *İdrâku'l-Hakîka* başta olmak üzere, *Tarîka*'yı eleştiren eserlerin yazımına öncülük etmiştir. Hatta kendisi de bizzat kaleme aldığı bir eserle *Tarîka*'yı tenkid etmekten çekinmemiştir.⁵⁷

Abdulahad Nûri Efendi'nin teşvikleriyle *Tarîka* üzerine reddiye amaçlı bilimsel yayın hazırlayan iki kişiden haberdâriz. Bunlardan ilki, ayrıntılı bir şerhle özellikle konu tartışması yapan Kürt Molla'dır. İkincisi ise, *tahrîc* adı altında *Tarîka* hadislerinin zayıflığını ispatlamayı amaçlayan ve eseri tezimize konu olan Bayrampaşa İmamı Ali Efendi'dir. İkisi de – Abdulahad Nûri Efendi ile birlikte – takibata maruz kalan⁵⁸ bu yazarları kısaca tanıtalım.

⁵⁵ Abdûlmecid Sivâsî Efendi, 1997 yılında Erzurum'da Cengiz Gündoğdu tarafından hazırlanan *Abdûlmecid-i Sivâsî: Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri* adlı doktora tezine konu olmuştur. Hayatı ve özellikle de Kadızâde Mehmed Efendi ile tartıştıkları meselelere ait görüşleri hakkında geniş bilgi için Gündoğdu'nun şu iki makalesine bakılabilir:

1. XVII. Yüzyılda Tekke - Medrese Münasebetleri Açısından Sivâsîler - Kadızâdeliler Mücadelesi, İLAM Araştırma Dergisi, c. 3, sy. 1 (Ocak - Haziran 1998), s. 37 - 72.

2. XVII. Yüzyıl Osmanlısında Siyâsî Otoritenin Ulemâ – Süfî Yaklaşımına Dâir Bir Örnek: IV. Murat – Kadızâde – Sivâsî, Dini Araştırmalar, c. 2, sy. 5 (Eylül – Aralık 1999), s. 203 – 223.

⁵⁶ Bkz: Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul – trs, I / 51.

⁵⁷ Bkz: Uzunçarşılı, *age*, I (1) / 361. Kâtip Çelebi'nin – Abdûlmecid Efendi hakkındaki olumlu mülâhazalarının aksine – Abdulahad Nûri Efendi'yi ' taassubda eşsiz ' gördüğünü aktarmıştık. Bkz: *Bu tez*, s. 14, dp. 39.

⁵⁸ Bkz: Ocak, *agm*, s. 223.

2. Topluluğun Görüşlerini Eserleriyle Savunanlar

Bu noktada öne çıkan iki isim şunlardır.

a) Kürt Molla (Muhammed b. Ebu Bekr el-Kurdî)

Enderûn-ı Humâyûn mektebi hocalarındandır ⁵⁹. Abdulahad Nûri Efendi'nin teşvikiyle hazırladığı *Tarika* şerhini 1058 Ramazan'ında Süleymâniye Medresesi'nde tamamlamıştır. Bu bilgileri, Süleymâniye Kütüphanesi'nin Fâtih bölümünde 2694 numarada kayıtlı bulunan ve Bursa'da müellif nüshasından kopya edildiği sonunda belirtilen nüshanın ferâğ kaydından (v. 501 – a / b) öğreniyoruz. Yine bu nüshaya göre:

Yazarın tam adı: Muhammed b. Molla Ebû Bekir b. Molla Muhammed b. Molla Süleyman el-Kürdî es-Sehrânî el-Elmevânî (السَّهْرَانِي الْأَمْوَائِي);

Eserin tam adı ise: *Kitâbu't-tahkîk ve't-tevfîk beyne ehli's-Şer' ve ehli't-tarîk* (كتاب التحقيق و التوفيق بين أهل الشرع و أهل الطريق)'tır.

İlim yolunda çok diyar gezdiği ve dört mezhebden âlimlerle müzâkerelerde bulunduğu belirtilen Kürt Molla ⁶⁰, eserinin önsözünde, gördüğü bir rûyâdan ve şeyhi Abdulahad Nûri Efendi'nin teşviklerinden bahsetmekte; kitabın sonuna eklediği tetimmede ise, Birgivi'nin hadisçiliğini dört maddede eleştirmektedir. ⁶¹

⁵⁹ Aynî, *Türk Ahlakçıları*, s. 105. Uzunçarşılı ise onun 'fâzıl bir zât' olduğunu söylemektedir. (*Age*, III / 362).

⁶⁰ Bkz: Aynî, *Türk Ahlakçıları*, s. 105 – 106. Yazar, Kürt Molla'nın güncel tartışma konuları hakkında *Tarika Şerhi*'nin satır aralarında yaptığı yorumlara örnek olarak, raks meselesinyle ilgili bölümü okuyucusuna sunmaktadır. Bkz: *Age*, 106 vd.

⁶¹ Bu dört maddeden birincisi, Buhârî'nin rivâyet ettiği her hadiste – *Sahih*'i ile diğer eserleri ayırd edilmeksizin – sürekli (خ) remzinin kullanılması; ikincisi, *Sünen* yazarı Tirmizî için de, *Nevâdiru'l-usûl* yazarı

Hakîm et-Tirmizî için de (ت) remzinin kullanılması; üçüncüsü, İsfahânî ile İsbahânî'ye ayrı ayrı remizlerle işaret edilmesi; dördüncüsü ise İmam Mâlik'in *Muvatta*'nın *Kütüb-i Sitte*'denmiş gibi gösterilmesidir. Bu eleştirilerin her biri tezimizin ikinci bölümünde ayrı ayrı incelenecektir. (Sırasıyla bkz: *Bu tez*, s. 78, 72 – 73, 77, 91 – 92). Şimdilik, maddelerin dördünü de Kürt Molla'nın *İdrâku'l-Hakika*'dan aldığını belirtelim. Maddeler için bkz: Kürt Molla, *Şerhu't-Tarika*, Süleymâniye Ktp, Fâtih Bl., no. 2694, v. 501 – a. Ayrıca eserin Bursa'da da hicrî 1180 tarihli güzel bir nüshası vardır. Bkz: Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphânesi (İnebey Ktp.), Haraççı Bl., no. 820.

Molla'nın bu bilimsel eleştirilerine dayanamayan Kadızâdeliler, Şeyhülislam'dan katlini istemişler; o ise Kürt Molla'yı gizlice yanına çağırıp, İstanbul'u terketmesini istemek ve bir miktar da yol harçlığı vermekle yetinmiştir. ⁶²

Gerisini Kâtip Çelebi'den dinliyoruz:

“ İbtâl-i Şerh-i Tarîkat:

... Sivâsî hulefâsından Abdulahad – ki tekiyye ve mürid sâhibi asrın meşhur şeyhi idi – dâvây-ı taassubda teferrüd idüp...

Şeyh-i merhûm, kitâb-ı mezbûru (adı geçen eseri, yani *Tarîka*'yı) tezyîf murâd idüp, kendi tarafında okur yazar kimseleri ol husûsa teklîf iderdi. Ol zümreden biri kitâb-ı mezbûrun hadislerini tahrîc tarîki ile tezyîf kaydına düşüp, fenni değil iken azîm dağdağaya uğradı. ⁶³

Mezbûr Kürd dahî, şeyhin sevk ve terğîbine aldanub, bir şerh zımınında kitâb-ı mezbûru redd u cerh eylemek kasdın itdi. Lâkin Birgili Efendi'nin hulûs-ı bereketiyle şerh-i mezbûr mecrûh ve merdûd oldu. Zîrâ Kadızâdeliler şerhde tecsimeye müteallık, ehl-i sünnet akâidine muhâlif sözler bulup, taraf-ı saltanattan Şeyhülislam Behâî Efendi'ye ibtâline işâret-i aleyh vâkî oldukda, Safer'in onbirinci günü akd-i meclis olunup, vucûh-u ulemâdan birkaç kimse şârih-i mezbûr huzûr-u mollâyâ gelüp, ol Kürd mu'âteb ve nefy-i beled ile mu'âkab olduktan sonra, şerhin üzerine ibtâl mânâlarını yazdılar.

Mezbûr, Abdulahad pâresine atılıp, burun isterken kulaktan çıktı. Vazîfeleri kesilip şehirden sürüldü. Kendûye bedel ol nusret ettiği kimselerden fâide olmadı. ” ⁶⁴

⁶² Uzunçarşılı, *age*, III / 362. (1 numaralı dipnot.)

⁶³ Bu cümleyle kastedilen, tez konumuz olan eser (*İdrâku 'l-Hakîka*) ve yazarıdır.

⁶⁴ *Fezleke*, II / 383.

Bu satırlar, iki taraf arasındaki gerginliğin boyutlarını ve bilim adamlarına karşı bile Kadızâdelilerin ne kadar acımasız olabildiklerini göstermektedir. Günlerce uğraşarak yazılan bir şerhin sayfalarını karalayıp yazarını başkentten atmak, ilmi savunduğunu söyleyen bir kitlenin başvurması düşünülebilecek en son yöntem olmalıdır.

Daha da garip olan, Kâtip Çelebi'nin tepki göstermemesi; tepki göstermek bir yana, hakkı yenen şârihle adeta alay etmesidir.⁶⁵ Bu tavrını *Keşfu'z-Zumûn*'da da sürdürüyor ve diyor ki:

“ ... Bu eserini keşif ehli bir şeyhin işâretiyle yazdığını söyler. Pek çok yerde yazara karşı çıkar ve tecsîme yönelir.

Böyle olunca, yazdıklarını iptal ettiler. Kendisini de Kostantiniyye'den sürdüler. Bu gelişmeler, 1063 yılının Safer ayında yaşanmıştı. ”⁶⁶

b) Bayrampaşa İmamı (Ali b. Hasan b. Sadaka el-Mısırî)

Bayrampaşa İmamı ile ilgili bilgilere, tezimizin ikinci bölümünün başında yer verilecektir. Burada bir başlık olarak bulunması, Kürt Molla'yla birlikte belirli bir yönelişi temsil etmelerinden ve kaynaklarda hep yanyana zikredilmelerinden kaynaklanmıştır.⁶⁷

⁶⁵ Ahmet Yaşar Ocak'ın Kâtip Çelebi'nin tutumu ile ilgili tesbit cümlesi şöyledir: “ Kâtip Çelebi'nin şahsî kanaati, yazılan bu tenkitlerden hiç birinin ilmi hüviyete sahip olmadıkları merkezindedir. ” (Agm, s. 223.)

⁶⁶ *Keşfu'z-Zumûn*, 2 / 1112. Metnin orijinali şöyledir:

” ذَكَرَ : أَنَّهُ أَلْفَ بِإِشَارَةِ بَعْضِ الْمَشَايخِ الْمَكَاشِفِينَ . وَ رَدَّ فِي كَثِيرٍ مِنَ الْمَوَاضِعِ عَلَى الْمُصَنِّفِ ، وَ ذَهَبَ إِلَى التَّجْسِيمِ . فَأَبْطَلُوا مَا كَتَبَهُ ، وَ نَفَوْهُ مِنَ الْقُسْطَنْطِينِيَّةِ . وَ ذَلِكَ فِي صَفَرِ سَنَةِ ثَلَاثٍ وَ سِتِينَ وَ أَلْفٍ . ”

Kâtip Çelebi'ye Kürt Molla konusunda hak veremeyişimiz, *İdrâku'l-Hakika* yazarıyla ilgili olarak söylediklerini test edip yanlış buluşumuzdan kaynaklanmaktadır. Her ne kadar, tezimizden çıkan sonuçlardan birisi de ‘ *hadisin Bayrampaşa İmamı'nun fenni olmadığı* ’ olaksa da, incelediğimiz tahrir çalışması açısından ortada ‘ *azîm dağdağaya uğramayı* ’ gerektirecek pek bir durum yoktur. Bu arada, Kürt Molla'nın şerhinin nüshalarından bahsederken Bursa'yı sıkça anmamızın nedeninin, sürüldüğü yerin Bursa olması olduğunu da belirtelim.

⁶⁷ Mesela bkz: Uzunçarşılı, *age*, III / 361 – 362; Ocak, *agm*, s. 223.

C) İki Kesim Arasındaki Temel Tartışma Konuları

Bu bölümde, Kadızâdelilerle Sivâsîlerin yıllarca tartıştıkları meselelerin nelerden ibaret olduğunu ele almaya çalışacağız. Öncelikle, her iki tarafın da *ahmakça* davrandığını söyleyen ⁶⁸ ve bu meseleleri *Mizânu'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehak* adını verdiği eserinde bir araya getiren Kâtip Çelebi'nin kullandığı toplam 14 başlığı sırasıyla sunmak istiyoruz:

1. Hızır aleyhisselâmın yaşayıp yaşamadığı.
2. Teğannînin – genelde veya Kuran okurken – câiz olup olmadığı.
3. Raks ve devir uygulamalarının dînî hükmü.
4. Cuma günü hutbede müezzinlerin hep bir ağızdan salavât getirmeleri.
5. Tütün (sigara) ve kahve içmenin haram olup olmadığı.
6. Afyon ve diğer keyif verici maddelerin kullanımı.
7. Peygamberimiz'in anne – babasının itikâdî durumu.
8. Firavunun mümin mi, yoksa kâfir mi öldüğü.
9. Muhyiddin b. Arabî'nin haklı mı haksız mı olduğu.
10. Yezid'e lanet okunup okunamayacağı.
11. Kabirlerin ziyaret edilip edilemeyeceği.
12. Reğâib, Berat ve Kadir geceleriyle ilgili özel namazların hükmü.
13. Namaz çıkışı *musâfaha* (*el sıkışma*) ve rütbeli birisine karşı *inhinâ* (*eğilme*) câiz midir değil midir ?
14. Muhammed ümmetinden bir kimse ' *ben İbrahim milletindenim* ' diyebilir mi ? ⁶⁹

⁶⁸ *Mizan*, s. 109.

⁶⁹ Bkz: *Mizan*, haz: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul – 1993, s. 3 – 128. Bunların dışında kitapta, ilimler târihine dâir bir giriş ve *bid'at*, *emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker*, *rüşvet* gibi bazı kavramların tahlillerine ait bölümler yer almaktadır. Sonlardaki ' *Ebu's-Suud Efendi – Birgivi Mehmed Efendi* ' ve ' *Sivâsî Efendi - Kadızâde* ' başlıklı iki özel bölüm (s. 103 - 109) önem arz etmektedir. Eserin sonuna kısa özgeçmişini de ekleyen Kâtip Çelebi'nin, öğrencilere yönelik bir *Öğütler* başlığı da vardır.

Görüldüğü gibi, konuların yarısından fazlası sünnetle doğrudan ilgilidir. İlk dönemlerden beri güncelliğini koruyan – *teğannî* ve *kabir ziyareti* gibi – meselelerin yanı sıra, hicretten bin yıl sonra hala tartışılıyor olmasını garipsediğimiz konular da (*Rasûlullâh'ın anne babasının durumu, Yezid'e lanet vb.*) listede yer almaktadır.

Kısaca belirtmek gerekirse, bu konu ve soruların tamamına Kadızâdeliler menfî ve karşıt, Sivâsiler ise müsbet ve taraftar yaklaşmaktadırlar. ⁷⁰ Kâtip Çelebi ise yaptığı açıklamalarda çoğu kez arada kalmış, her iki tarafa da haklılık payı çıkarmış ve gerginliği yumuşatıp arayı bulmaya yönelik bir tavır sergilemiştir. ⁷¹

“ Yazdığımız konuların çoğunda Kadızâde Efendi bir tarafı tutup Sivâsî Efendi öteki tarafı tuttuğundan, ifrat ve tefrit yoluna giderler ve iki şeyhin tarafını tutanlar da birbirleriyle tartışıp kavga ederlerdi. ... İçlerinde akıllı olanlar ‘ bu iş tassuptan doğma bir kuru kavgadır. Muhammed (sallallâhu aleyhi vesellem) ümmetiyiz ve din kardaşıyız. Ne Sivâsî’den beratımız, ne Kadızâde’den hüccetimiz vardır. Onlar iki bilgili ve dubaracı şeyh idi; birbirlerine karşı olmakla ün yapıp padişahın malumu oldular. Ve bu bahane ile iş görüp dünyadan murad aldılar. Ahmaklık edip bizim onların dâvâsını sürüp gitmemiz nedendir ? Bundan biz zarardan başka nesne elde edemeyiz ’ diye karışmadılar. Ama ahmaklar ısrar edip, iki tarafta onlar gibi ün yapmak umuduyla bazı davalara yapıştılar. ” ⁷²

Bayrampaşa İmamı ise, *İdrâku'l-Hakîka*'da bu tartışma konularının bazılarına ilgili hadisler geldikçe temas etmiş, Sivâsîlerin görüşlerini destekleyen rivâyetleri öne çıkarmakla yetinmiş ve tahrîc dışında karşı tarafı hedef alan bir yorum yapmamıştır. ⁷³

⁷⁰ Bu genel ifademizin tek istisnâsı 10. maddedir.

⁷¹ Şu yaklaşımlarını örnek verebiliriz: ‘ Namazdan sonra musâfaha etmiyorsanız da, eğer yanınızdaki elini uzatırsa el sıkışverişin ’ (*Mizan*, s. 75 - 76). ‘ Firavuna mümin demiyorsanız da, diyenlere, bilhassa Hazret-i Şeyh'e sataşmayın ’ (*Age*, s. 56). Kâtip Çelebi'nin ara bulucu tavrı, tartışma konularının bilimsel değerlendirmesi sırasında izlenmektedir. Eleştirdiğimiz ilgisiz ve yanlı sayılabilecek tutumu ise, muhalif yazarlara yönelik baskılarla alakalıdır ve siyâsî bir nitelik taşımaktadır.

⁷² *Mizan*, s. 108 – 109.

⁷³ Bkz: *Bu tez*, s. 36 – 41.

D) Birinci Bölümün Genel Değerlendirmesi

Yukarıda verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı gibi, Kadızâdeliler hareketinin hadis ilmiyle etkisi, öncelikle bazı kavramların kullanımı ve insanların ürettikleri davranış biçimlerinin kavramlar yardımıyla tanımlanması istikâmetinde gelişmiştir.

Aslında *sünnet* ve *bid'at*, bu hadiseler sırasında veya sonrasında oluşan kavramlar değildir. Her ikisinin de bin yıllık geçmişi ve bir o kadar da kullanılmışlığı vardır. Bu olağanüstü süreçte gündemde tutulmaları, özel bir anlam taşımaktadır. Kadızâde Mehmed Efendi başta olmak üzere hareketin ileri gelenlerinin pek iyi niyetli olmadıklarına inananlara göre bu özel anlam ' *dini değerlerin dünyalık menfaatler sağlama uğruna suistimal edilmesi* ' olabilir.

Biz, bu konuda tahmin yapmak yerine, Kadızâdeliler'in sünnet anlayışının zayıf, bir başka ifadeyle *eksik kalan* yönüne işaret etmek istiyoruz. Böylece bu oluşumun niçin verimsiz olduğu ve kötü sayılabilecek bir imaj bıraktığı da bir parça anlaşılabilir.

Tespitlerimizi şöyle sıralayabiliriz:

a) Kadızâdeliler, gerçek sünnet bilincini yerleştirip ispatlamak yerine, enerjilerinin büyük bölümünü *bid'at* saydıkları şeyleri nefyetmeye harcamışlardır. Bu durum, kendilerine kamuoyu nezdinde kalıcı olmayan bir sempati kazandırmış, neticede güçlü vâizleri İstanbul dışına çıkarılınca faaliyetleri de kesilmiştir.

Kadızâdelileri, referansları olan Birgivi ile bu açıdan karşılaştırdığımızda, aralarında ciddi bir farkın olduğunu görüyoruz. Zira *Tarika* yazarı, kitabını bütünüyle ' *sünnete dayalı bir anlayışı inşa ve isbat* ' çabasına hasretmiştir. Tasavvuf alanındaki yanlış uygulamalara temas edilip ilgililerin eleştirildiği bölümler - kitabın tamamen bu konuya ayrılan son faslı da dahil olmak üzere - *Tarika*'nın beşte birine bile tekâbül etmemektedir.

b) Kadızâdeliler, ilmi temsil etmelerine ve imparatorluğun devlet imkanları ellerinin altında bulunmasına rağmen, hadis ve sünnet alanında araştırmalar yapıp hizmet verecek bir yapılanmayı gerçekleştirmemişlerdir. Daha önceki asırlarda yazılan sayısız klasik kaynağın o günün şartları açısından yorumlandığı, eleştirilen mistik davranışların incelenip mâkul bir hükme bağlandığı emek mahsülü kitaplar yayınlamamışlardır.

Değil ek ve orijinal çalışmalar, sürekli okuyup okuttukları *Tarika* üzerine bile bizzat Kadızâdelilerin bu dönemde, yani 1032 / 1623 – 1066 / 1656 arasında yazdıkları tek bir ilmî eserle karşılaşabilmiş değiliz.⁷⁴ Bayrampaşa İmamı'nın konu edindiğimiz çalışmasını (Kürt Molla'nın şerhiyle beraber) bu bakımdan çok anlamlı bulduğumuzu belirtmek isteriz.

c) Bu hareketin en göze çarpan eksikliği, savunulan anlayışa uygun ve olgun bir metoda sahip olunmamasıdır. Halbuki diyalogu ön plana çıkaran müsbet bir tavır geliştirebilselerdi, Osmanlı'nın devlet ve yönetim usûlündeki benzer aksaklıklarının giderilmesi de mümkün olabilirdi. Böylece *sünnet* vurgusu gerçek bir toplumsal karşılık bulmuş olurdu.

Sonuç olarak, Kadızâdeliler – Sivâsîler mücadelesinin hadis ilmine etkisini, bid'at konulu birkaç eser ve ilmi ağırlığı tartışılabilir nitelikte bir tahrir çalışmasıyla sınırlı görmemekteyiz. Kavramlar üzerinde fazla yoğunlaşma, belki doğru olan bir fikri kaba bir üslupla savunma, işlenen ve topluma teklif edilen projenin özüne aykırı hareket etme ve benzeri olumsuzluklar, Kadızâdeliler'in başarısızlıkları kadar, günümüzdeki çalışmaların muvaffakiyeti bakımından da ibret vericidir.

⁷⁴ *Tarika* üzerinde yapılan ve sayılarının kırkı bulduğunu söylediğimiz çalışmalardan söz konusu otuz yıla ait olan yegâne eser, Mekke'li Muhammed b. Ali b. Muhammed Allân es-Sıddîkî'nin (öl. 1057 / 1647) *el-Mevâhibu'l-Fethiyye* adlı *Tarika* şerhidir. Nüshaları için bkz: Süleymâniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi Bl., no. 688, v. 1 – 437; Esad Efendi Bl., no. 1530, v. 1 – 322; Fâtih Bl., no. 2691, v. 1 – 328; Hacı Mahmud Efendi Bl., no. 1673, 1 – 342; Süleymâniye Bl., no. 713, v. 1 – 252. Bu son nüsha Mekke – hicrî 1051 tarihli ve arap hattı ile dir.

İKİNCİ BÖLÜM

İDRÂKU'L-HAKÎKA FÎ TAHRÎCİ EHÂDİSİ'T-TARÎKA

A) Kitabın Yazarı Ali b. Hasan b. Sadaka'nın Hayatı ve İlmî Kişiliği

Müellif nüshasının ferâğ kaydındaki ifadeye göre, *İdrâku'l-hakîka* yazarının adı Ali, babasının ismi ise Hasan'dır ⁷⁵. Diğer kaynaklardan dedesinin adının da Sadaka olduğunu öğreniyoruz ⁷⁶. Böylece isminin Ali b. Hasan b. Sadaka olduğu kesinleşmektedir.

Kâtip Çelebi *Keşfu'z-zunûn*'da *Tarîka* üzerine yapılan çalışmaları tanıtırken *İdrâku'l-hakîka*'ya da yer vermekte ve şunları söylemektedir:

و في تخريج أحاديثه : إدراك الحقيقة في تخريج أحاديث الطريقة ، للإمام ، العالم علي بن حسن بن صدقة ،
المصري الأصل ، ثم اليماني . إمام جامع (محمد آغا) ، المعروف بـ (إمام بيرام باشا) .

و فرغ من تأليفه في رمضان سنة خمسين و الف . أوله : (الحمد لله المنان الذي ... الخ) .
و هو تأليف مفيد نافع .

“ Hadislerinin tahrîci ile ilgili olarak da *İdrâku'l-hakîka fî Tahrîci Ehâdîsi't-tarîka* adlı bir çalışma vardır. Aslen Mısırlı, bilahare Yemenli olan âlim imam Ali b. Hasan b. Sadaka tarafından yapılmıştır. Bu zât Muhammed Ağa Câmisi'nin İmamı olup, Bayrampaşa İmamı diye tanınmaktadır.

Eserini 1050 yılının Ramazan ayında bitirmiştir. Başlangıcı ‘ Hamd, nimet veren Allah’a aittir... ’ şeklindedir ve anlamlı ve yararlı bir eserdir. ” ⁷⁷

⁷⁵ Bkz: *İdrâku'l-hakîka*, Süleymâniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa Bl., no. 82, v. 102 – a. İfade şöyledir:

... علي يد مخرجه الحقيق ، المعترف بالقصور و التقصير ، الإمام علي بن الحسن الفقير ...

⁷⁶ Bkz: *Keşfu'z-zunûn*, I / 1112; *Hediyyetü'l-ârifîn*, I / 756; Aynî, *Türk Ahlakçıları*, s. 102.

⁷⁷ *Keşfu'z-zunûn*, I / 1112.

Bu paragraftan da anlaşılabilirceği gibi, mesleği imamlık olan Ali b. Hasan b. Sadaka, adından çok ‘ *Bayrampaşa İmamı* ’ ünvanıyla tanınmaktadır. Bununla birlikte, yazardan kaynaklarda *Tatar İmam* veya *Kefeli Hüseyin Efendi* adlarıyla da bahsedildiğini görmekteyiz.⁷⁸ Ayrıca, Mısır asıllı olması dolayısıyla *Mısrî* diye anılmaktadır.

1. Hayatı

Bayrampaşa İmamı’nın⁷⁹ hayatı hakkında detaylı bilgiye sahip değiliz. Ama, Mısır asıllı olduğunun bilinmesi, özellikle İstanbul’un fethi ve Yavuz Sultan Selim’in Mısır seferinden sonra hilâfet merkezine (Kostantiniyye’ye) gelen âlimlerden olabileceğini düşünmemizi sağlamaktadır⁸⁰. Nitekim, daha önce de bu tür vesîlelerle İstanbul’a gelip çeşitli Câmilerde imamlık ve bazı medreselerde müderrislik yapan Mısırlılar olmuştur.⁸¹

İdrâku’l-Hakika’nın yazılmasından sonra gelişen olaylar, Bayrampaşa İmamı’nın hayatının hiç olmazsa bir kesitini aydınlatmakta ve onun kişiliği hakkında da bize bazı ipuçları vermektedir. Kâtip Çelebi’nin değinmediği, ama Nâima’nın geniş yer ayırdığı ayrıntılara göre, tez konumuz olan eserin Kadızâdeliler – Sivâsîler mücâdelesine ciddi etkileri olmuştur.

Bayrampaşa İmamı, kitabını yazdıktan sonra Şeyhülislam Ebû Saîd Efendi’ye götürüp arz etmiştir. O sırada Birgivi’nin torunu meşhur edîb İsmetî Mehmed Efendi’nin de⁸² Şeyhülislamı ziyarete gelmesi, ilginç bir tesadüf sayılmaktadır.

⁷⁸ Tatar İmam için bkz: Nâima, V / 268, 271. Kefeli Hüseyin Efendi için ise bkz: Uzunçarşılı (III / 361); Ocak, agm, s. 223. Nâima’nın anlattığı *Tatar İmam*’ın Kâtip Çelebi’nin bahsettiği *Bayrampaşa İmamı* ile aynı şahıs olduğunu, mesleğinin imamlık olduğunda ittifak etmelerinin yanısıra, görev yeri olarak ikisinin de **Muhammed Ağa Câmii**’ni göstermelerinden anlıyoruz. Bkz: Nâima, II / 268; *Keşfu’z-zunûn*, I / 1112.

⁷⁹ *İdrâku’l-hakika* yazarından tezimiz boyunca öncelikle *Bayrampaşa İmamı*, yer yer de *muharric* ifadeleriyle bahsedilecektir.

⁸⁰ Yavuz Sultan Selim, Mısır’ı fethettikten sonra İstanbul’a dönerken, bölgenin nüfuzlu kişilerinden, bilhassa ilim ve sanat erbâbından pek çok ismi deniz yoluyla başkente nakletmiştir. Bkz: Uzunçarşılı, II / 293.

⁸¹ Mesela Taşköprüzâde *Şekâik*’te *Şeyh Arap İmam* diye birisinden söz etmektedir. Mısır’da hadis, tefsir, usûl ve furû okuduktan sonra İstanbul’a gelip yıllarca Sultan Muhammed (Fâtih) Câmii’nde imamlık yapan, aynı zamanda dâru’l-kurrâ müderrisliği görevinde de bulunan ve hicrî 956’da ölen bu zât için bkz: *Şekâik*, s. 499 – 501.

⁸² **İsmetî Mehmed Efendi** (Öl. 1076 / 1665): İmam Birgivi’nin oğlu Fazlullah Efendi’nin oğludur. Rumeli Kazaskerliği başta olmak üzere, çeşitli müderrislik ve kadılık görevlerinde bulunmuştur. =

Ebû Saîd Efendi kitabı nezâketen İsmetî Efendi'ye uzatmış, öylesine açtığı bir sayfada “ *Beklemek balı nasıl bozarsa, öfke de inancı öyle bozar* ”⁸³ rivâyetiyle karşılaşan Birgilizâde ‘ *Sultânım; bu hadis mevzû olmak üzere yazmışlar* ’ diyerek hadisin zayıflığına katıldığını belirtmiştir. Şeyhülislamın ‘ *Hele dahî nazar edin; belki mevzû olduğu bu kitapda dahî mezkûr olmak gerektir* ’ sözü üzerine sayfayı bütünüyle inceleyen İsmetî Mehmed Efendi, zayıf ve uydurma rivâyetleri ardarda görünce bozularak ‘ *nev-i hacâlet gadab-âmiz ile kitabı kapayub molların ömüne koyup sâkit oturdukda* ’, Ebû Saîd Efendi yine nezâketen gülümsemiştir.⁸⁴

Kitabın nüshaları Halvetî çevrelerinde hızla çoğaltılmış ve Kadızâdeliler, temel referansları olan *Tarika*’daki pek çok hadisin uydurma (mevzû) olduğunu ortaya koyan ve Birgivî’yi yüz küsür noktada eleştiren esere büyük tepki göstermişlerdir. Bu arada Kürt Molla’yı, istivâ âyetinin tefsirinde ortaya koyduğu tavrı öne çıkararak ilim çevrelerinden dışlamayı başarmışlar ve bu moralle Şeyhülislama tekrar başvurarak Bayrampaşa İmamı’nın da katlini istemişlerdir.

Bunun üzerine İmam Mısırlı Ali Efendi Şeyhülislama çıkar ve şunları söyler:

“ *Sultânım; Kadızâde hulefâsı efendimi tasdî’ etmişler (başını ağrıtmışlar). Eğer mutlaka onların irâdesiyle katl lâzım gelirse, emir Hakk’ın. Ve illâ, ben Kürd Molla değilim ki ihtifâ ve firâr edeyim (saklanıp kaçayım). Ol mevzûât beyânın müştamil kütüb-i ehâdis bende hâzırdır. Ol Câmi-i Sultan Muhammed’e gelip beni ilzâm etsinler (mat etsinler); ba’dehu (sonra) emr-i şer’e râzıyız. ”*⁸⁵

= Dîvân sahibi bir şâir olan İsmetî Efendi, aynı zamanda dedesi tarafından yazılan *Tarika*’nın ilk türkçe tercümesinin de sahibidir. Bkz: Arslan, *Age*, s. 44 – 45.

⁸³ Nâima’daki metnin türkçesi ‘ *Tuz balı nasıl bozarsa, kendini beğenmek de ameli öyle bozar* ’ ise de, *Tarika*’da böyle bir hadis bulunmamaktadır. Dolayısıyla, tarihçinin metni yaklaşık olarak kaydettiğini düşünerek, yerine daha gerçekçi olanını koyduk. Bayrampaşa İmamı, bu hadisin tahririnde Irâkî ve Sehâvî’nin ‘ *zayıftır* ’ şeklindeki değerlendirmelerini nakletmekle yetinmiştir. Öncesindeki iki hadisle müteakip rivâyetin de zayıf olduğu düşünüldüğünde, söz konusu sayfanın *Çorlulu Ali Paşa*, v. 33 – a ‘ya tekâbül ettiğini söyleyebiliriz.

⁸⁴ Bkz: Nâima, V / 269.

⁸⁵ Bkz: Nâima, V / 271.

Ardından evine dönen Bayrampaşa İmamı, konuyla alakalı hadis kitaplarını bir katıra yükletir ve Fâtih Câmî'ne gelip avluya ' *işte meydan !* ' diyerek yerleşir. Okur yazar kesiminden epey bir seyirci toplanmasına ve Kadızâdeli muhaliflere tek tek haber gönderilmesine rağmen, tartışmaya bir kişi bile gelmez.

Kadızâdelilerin siyâsî cevâbına geçmeden önce bir parantez açarak bazı önemli noktalara işaret etmek istiyoruz.

Bunlardan birisi, *İdrâku'l-hakika* yazarının kendine olan güvenidir. Kitabının ' *herkes Tarîka hadislerinin gerçek yüzünü anlasın* ' anlamındaki adına da yansıyan bu cesaret, Kürt Molla'nın ' *bîçâre bîçâre cürmünü itiraf ile recây-ı afv u iltâf* ' etmesindeki ezikliğin ⁸⁶ tam tersi bir görünüm arz etmektedir. Elbette ki bunda, *Tarîka* hadislerinin % 15'inden fazlasının savunulamayacak kadar zayıf olmasının payı da büyüktür.

İkinci önemli husus, münâzara yeri olarak *Kadızâdelilerin karargâhı* diyebileceğimiz Fâtih Câmî'ni seçmiş olmasıdır. ⁸⁷ Kadızâde Mehmed Efendi'nin ünlü vaazlarını yaptığı câmî ⁸⁸, daha sonraki yıllarda da *Tarîkatçı Emîr* gibi isimlerin *Tarîka* derslerine ev sahipliği yapmıştır. ⁸⁹

Bilimsel platformda yenilen Kadızâdeliler siyâsî girişimlere başlamışlar, ' *Birgili gibi sâlih ve mütedeyyin fâzıl bir kişinin eserinin, hem de takvâda – zekâda çömezi bile olamayacak birisinin eliyle çürütülmesinin hayra alâmet olmadığını* ' pâdişâha ifade etmişler ve ' *tahsîn-i ahlak için, terğîb ve terhîb için* ' nakledilen zayıf ve mevzû hadislerin zararının olmayacağı yönünde açıklamalarda bulunmuşlardır. ⁹⁰

⁸⁶ Bkz: Nâima, V / 270.

⁸⁷ **Fâtih Câmî**, Selâtin Câmilerinin en önemlilerinden birisidir. Târihî ve mimârî özellikleri için bkz: *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Madde Yazarı: Semavi Eyice, 12 / 244 – 249.

⁸⁸ Kâtip Çelebi, bir gün Kadızâde'nin Fâtih Câmî'ndeki vaazına uğradığını ve onun güzel konuşmasından çok etkilenecek kendini ilme verdiğini anlatır. Bkz: *Mîzan*, s. 110 – 111.

⁸⁹ **Tarîkatçı Emîr** (öl. 1143 / 1730): Birgivi'nin söz konusu eserini çok okuttuğu ve benimsediği için bu adla anılan bir *Tarîka* uzmanıdır. Fâtih Câmî'nde dersler vermiştir. (Bkz: Aynî, s. 104; Arslan, s. 119). *Tarîka* üzerinde tercüme ve tashîh çalışmaları olan bu zâta ait olan ve ilk sayfasında ' *Tarîkatçı merhûmun birkaç defa okudup ve tashîh eylediği Tarikat-ı Muhammediye'dir* ' yazan bir nüsha, Süleymâniye Kütüphânesi, Fâtih Bölümü, no. 2723'te kayıtlı bulunmaktadır. Ayrıca günümüzde Süleymâniye Kütüphânesinin Fâtih bölümünde – yedisi târihsiz, dokuzu târihli – toplam 16 *Tarîka* nüshasının yer aldığını da belirtelim.

⁹⁰ Bkz: Nâima, V / 271 – 272.

Netîcede, toplanan ulemâ meclisi ' *kibâr-ı eslâfın te'lifât ve âsârına dahl ve itâle-i lisân edilmemesi* ' yönünde karar almış ve bu karar Tatar İmam'a sert bir üslupla tebliğ edilmiştir. ⁹¹

2. İlmî Kişiliği

İlim adamlarının bilimsel ağırlıklarının tesbitinde çalışma ve yayınlarının önemli yer tuttuğu bilinmektedir. Dolayısıyla, yazarın ilmî kişiliğinin tanıtılması konusunda da yararlanacağımız ana kaynak bizzat *İdrâku 'l-hakika*'nın kendisi olacaktır.

Her şeyden önce, Bayrampaşa İmamı'nın titiz bir şahıs olduğunu belirtmeliyiz ⁹². Eserinin kendi eliyle yazdığı nüshası, şekil yönünden hemen hemen kusursuzdur ⁹³. Sayfa düzeni, noktalama becerisi, başlıklandırma ve yazı karakteri bakımından, dört yüzyıl öncesi itibarıyla üstün bir dizgi seviyesi yakalanmıştır. Kitap içine ve dışına yönelik atıflardaki başarı, hâtimededen önce sunulan bibliyografyanın kapsamlılığı ve diğer unsurlarla muhtevaya da yansıyan bu titizliğin altını çizmek istiyoruz.

Nüshanın başına dönemin büyük Halvetîleri tarafından yazılan takrizlere de dikkat çekmeliyiz. ⁹⁴ Bu sunuş yazılarının ilkinin kaleme alan Muhteremzâde Ahmed'in aşağıdaki ifadeleri, aynı zamanda Bayrampaşa İmamı'nın ilmî kişiliğine de ışık tutmaktadır:

“ ... Derlemeleri ve birleştirmeleri, yapılandırma ve düzenlemeleri için yazarı tebrik etmeliyim. Kendisi, tanıtıma ihtiyaç duymayacak ve seviyesinin belirmesi için bin bir zahmetle anlatılıp abartılmaya kalkışılmayacak kadar kadri yüce bir insandır. ” ⁹⁵

⁹¹ Nâima, V / 272. Bütün bu anlatılanlar, Kâtip Çelebi'nin - Bayrampaşa İmamı'nı kastederek sarfettiği - ' *fenni değil iken azîm dağdağaya uğradı* ' ifadesinin (*Fezleke*, II / 383), ilk anda akla geldiği gibi ilmî bir dağdağayı değil, siyâsî bir komployu vurguladığını gösterebilir.

⁹² Uzunçarşılı onun için ' *müdekkik* ' sıfatını kullanmaktadır. (Bkz: *Age*, III / 361). Bu kullanımın genel titizlik anlamında geçerli olabileceğini, ama Bayrampaşa İmamı'nın - özellikle hadis alanında - ' *tahkik ehli* ' sayılamayacağını belirtmeliyiz. Zaten kendisi de bunu eserinin önsözünde itiraf etmektedir.

⁹³ Bkz: Süleymâniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa Bl., no. 82, v. 1 - 102. Tezimiz boyunca bu nüsha esas alınacaktır.

⁹⁴ Bu noktaya biraz sonra tekrar temas edilecektir. Bkz: *Bu tez*, s. 49.

⁹⁵ Arapça aslı şöyledir:

و لله دَرُ المصنف : فيما جَمَعَ و ألف ، و صرف و تصرف . و هو أرفع قدراً من أن يفتر إلى التعريف ؛

أو أن يوقف ظهور رتبته على تكلف إطرأ و توصيف .

Târihçi Nâima da *Tatar İmam* dediği Ali Efendi'den “ *beyne'l-ulemâ hayli bidâ'a (birikim) ve fadl (kalite) ile ma'rûf idi (biliniyordu)* ” sözleriyle bahsetmektedir.⁹⁶

Muharric ise, *İdrâk*'in hâtimesinde kendisi için “ *haneî mezhebli, rifâî meşrebli, mâturidî akîdeli* ” ifadesini kullanmaktadır.⁹⁷ Haneî mezhebine mensup olduğunu, eserinin bir yerinde nesih konusunu tartışırken de belirttiğini görüyoruz.⁹⁸

B) Eserin Genel Özellikleri

İdrâku'l-hakika'nın yazılış târihi olarak Kâtip Çelebi'nin “ *1050 yılının Ramazan ayını* ” gösterdiği kaydedilmişti.⁹⁹ Ulaşabildiğimiz diğer kaynaklar da muhtemelen ona dayanmakta ve aynı târihi zikretmektedirler.¹⁰⁰ Elimizdeki müellif nüshasında ise, hicrî 1057 tarihi görülmektedir.¹⁰¹

İlk bakışta kitabın müellif eliyle bir defadan fazla yazıldığı akla gelebilir. Bunun düşünülmesinde, Kâtip Çelebi'nin kitâbiyât alanındaki uzmanlığı ve bilhassa söz konusu eserin İstanbul'da ve onun hayatında kaleme alınmış olması dolayısıyla yanılma ihtimalinin azlığı etkili olmaktadır.

Ancak yine Kâtip Çelebi'nin, Kürt Molla'nın şerhinin iptal edilmesini 1062 yılı olayları arasında anlatması¹⁰², ilgili *Kesfu'z-Zunûn* nüshasında bir yanlışlık olabileceğini göstermektedir. Zira Bayrampaşa İmamı'nın kitabını Kürt Molla'dan bir süre önce yazdığı bilinmekte, üstelik Nâimâ da her iki eserin macerasını 1063 senesi kapsamında ele almaktadır.¹⁰³

⁹⁶ Bkz: *Age*, V / 268.

⁹⁷ Bkz: *İdrâku'l-hakika*, 102 – a.

⁹⁸ Bkz: *İdrâku'l-hakika*, 4 – b.

⁹⁹ Bkz: *Bu tez*, s. 27.

¹⁰⁰ Bkz: *Kesfu'z-zunûn*, I / 1112; *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I / 756; Aynî, *Türk Ahlakçıları*, s. 102; *Kehhâle, Mu'cem*, VII / 63.

¹⁰¹ Bkz: *İdrâku'l-hakika*, Süleymâniye Ktp., Çorlulu Ali Paşa Bl., no. 82, v. 102 – a.

¹⁰² Bkz: *Fezleke*, II / 383.

¹⁰³ Bkz: *Nâimâ*, V / 267 vd.

Öte yandan, kitabın yazılmasına öncülük ettiği belirttiğimiz Abdülahad Nûri Efendi'nin, Şeyh Abdülmecîd Sivâsî'nin 1049 yılında ölmesinden sonra hilâfeti devraldığı bilinmektedir. Bu girişimini göreve gelir gelmez başlatmış olsa bile, Bayrampaşa İmamı'nın bir yıl içinde bu eseri bitirmiş olması zayıf bir ihtimaldir. Bir başka zayıf ihtimal de, eserin yazımına 1050'de başlanıp, 1057'de bitirilmiş olmasıdır.

Bu îzâhı, yazılış târihinin - her yazma eserde olduğu gibi - *İdrâk*'in de önemli özelliklerinden birisini teşkîl etmesi nedeniyle yapmış bulunmaktayız. Yine de, yazılış tarihiyle ilgili farklı ihtimallerin muhtevaya olumlu veya olumsuz bir tesiri bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu kadarıyla yetinilerek eserin içerik ve metod değerlendirmesine geçilecektir.

1. Muhtevası

İdrâku'l-hakîka fî Tahrîci Ehâdisi't-Tarîka, adından da anlaşılabilirceği gibi, öncelikle Birgivî'nin *et-Tarîka el-Muhammediyye* isimli eserindeki hadislerin tahrîcini yapmayı amaçlayan bir kitaptır. En baştaki giriş bölümüyle en sondaki kaynaklar cetveli ve hâtimeyi çıkardığımızda (toplam 2 varak), geri kalan 100 varağın tamamıyla tahrîce ayrıldığını söyleyebiliriz. Yeri geldikçe ilgili hadisler vesîlesiyle değinilen konuların da belirli bir yekûn tuttuğu (yaklaşık 10 varak) görülmektedir.

Tarîka'daki 750'den fazla rivâyetin tahrîcinin her biri 22 satırlık iki yüzden oluşan 102 varağa sığdığı düşünülürken, hadis başına düşen ortalama tahrîc uzunluğunun 6 satırı geçmeyeceği anlaşılmaktadır. Özellikle uydurma rivâyetlerde - zayıf râvîler hakkındaki ricâl atıfları devreye girince - bir sayfayı bile aşabilen tahrîc uzunlukları, *Sahîhayn* hadislerinde - hadisin metni dahil - iki satıra kadar düşebilmektedir.

Biz, bu teknik detayları daha ziyade muharririn metodunu incelerken ele alacağımız için, ilk olarak eserin yazılış amacı ve muhtevası hakkında bizzat Bayrampaşa İmamı'nın önsözde yaptığı açıklamalara yer vermek istiyoruz.

Sözlerine Allah'a hamd ederek ve Rasûlullâh'a salavât getirerek başlayan müellif, kendisini iki kelimeyle tanıttıktan sonra, kitabın yazılış sebebini belirtmektedir. Buna göre, dört halîfenin menâkubı konusunda yazdığı eser çok beğenilmiş ve kadri yüce, fânî dünyaya yüz vermemesiyle tanınan, ilim ve amelle Allah yolunda ilerleyen bir zât ¹⁰⁴, *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'deki hadislerin bir tahrîcini yapmasını kendisinden ricâ etmiştir.

¹⁰⁴ Bu zâtın Şeyh Abdülmecîd Sivâsî'nin halîfesi Abdülahad Nûri Efendi olduğunu daha önce belirtmiştik.

Sözün burasında *Tarîka*'yı kısaca değerlendiren Bayrampaşa İmamı, şunları söyler:

“ Bazı ahlâk-ı Ahmedîyye'yi beyân eden, sünnete uygun nice hasletleri destekleyen, üstün değerlere giden yolları bildiren bir eserdir. Mamefih, satır aralarında eksiklikler göze çarpmakta ve meseleler işlenirken bazı kopukluklar görülmektedir. ”

Ardından, Kadızâdelilerin *Tarîka* tasavvurlarını eleştirir:

“ Ama yine de fanatik taraftarları, onu öve öve bitiremezler. Hiçbir kusûrunun olamayacağını düşünürler.

Yok artık; bu kadar kusur eskilerin kitaplarında da bulunur. Peki ya sonrakilerin en somuncusunun yazdığına ne buyrulur ? ” ¹⁰⁵

Sözlerini ‘ Bilakis; içinde zayıftan münkere, mevzûdan muzdaribe hepsi vardır ’ diye sürdüren Bayrampaşa İmamı, kitabı yazış amacını ve öngördüğü metodu ise şöyle açıklamaktadır:

“ Söz konusu hadislerin tahrîcini, muharriclerin eserlerinden derlemek istedim. Bu fennin gerçek üstadlarını, dînimizin güvenilir imamlarını esas aldım. Pek çok kaynak kullandım. Öz olmasına özen gösterdim. Senedleri kaldırdım. Böylece inceleyenler daha kolay yararlanırlar, öğrenciler daha rahat davranırlar diye düşündüm.

Her hadisi yer aldığı kitaba nisbet ettim. Ayrıca ilgili kitabın yazarını ve bu yazarın alıntı yaptığı kişiyi de belirttim. ”

‘ Hadisin durumuna işaret ederim ve detayları uzun uzun aktarmaya gerek görmem ’ diyen muharric, ‘ ilel konularına hiç girmediğini, çünkü okuyucuyu bıktırmak istemediğini kaydederek, bu tutumunu ‘ ulemânın terğîb ve terhîb bağlamında müsamahaya göz yummalarına ’ dayandırır.

¹⁰⁵ Bkz: *İdrâk*, v. 1 – b. Bu bölümün arapçası şöyledir:

... المحتوية علي بيان بعض الأخلاق الأحمدية ، و علي إحكام أحكام بعض الخصال السنية ، و إعلام أعلام طرق من المذاهب السنية ؛ لما فيه بعض الخور الباهر في خلال السطور ، و بعض الفتور اللاح في أثناء تقرير الأمور ؛ مع أن المطربين المفرطين بالغوا في إطرانه ، و هموا أن لم يقع شيء من الكبوات في أثناءه . كلا ! بل لا يخلو من تلك مصنفات السلف ، فما ظنك بالذي ألفه أ خلف الخلف ؟

Hadislerin niteliklerine (*merfû, mu'dal vb.*), senedlerin ve senedlerdeki râvîlerin durumlarına (*zayıf, kezzâb vb.*) dikkat çekeceğini, ama yine de gözden kaçırdığı ya da unuttuğu noktaların olabileceğini belirtir.

Bütün bunlardan sonra, okuyucudan beklentilerini dile getiren ve insaflı (objektif) olunmasını isteyen Bayrampaşa İmamı'nın bilhassa şu ifadeleri anlamlıdır:

“ Bu kitap kesinlikle iki tür okuyucunun eline geçecektir. Okuyan ya âlim ve insaflı, ya da câhil ve inatçı olacaktır.

İkincisinin gümbürtüsüne kulak asılmaz. Vesvesesi bir şey sayılmaz. Böylesinin kendisi de, muhalefeti de, muvafakatı da bir işe yaramaz.

İtibar, görüş üretebilene ve her hak sahibine hakkını verebilenedir. ” ¹⁰⁶

Devamında durumu ‘ *Diyeceğim: İnsaf istiyoruz. Hasetten, inattan, dar kafalılıktan kurtulunsun diyoruz* ’ sözleriyle özetleyen muharrir, iddiasının sınırını da kendisi çizmektedir:

“ Bu eserimin, aslından (yani esas aldığı Tarîka'dan) daha yararlı olacağını umuyorum. Çünkü onun kapalı kalan yerlerini açtığını, çözülemez gibi gelen yerlerini aydınlattığını biliyorum. Yine de, meseleyi her yönüyle ele aldığımı söyleyemem. Her riskli işte insanları zorlayan aksaklıkların bende de olduğumu itiraf ederim. ”

Kitabının okuyanlara yararlı olmasını dileyen ve adını *İdrâku'l-hakîka fî Tahrîci Ehâdisi't-Tarîka* koyduğunu belirten Bayrampaşa İmamı, Tanrı'dan, ‘ *erkekçe ve kahramanca araştırmayıp da şaşkınlık içinde bocalayan ahmakların elinden tutmasını* ’ diledikten sonra, eserinin önsözünü yine oldukça mânidâr bir âyetle bitirir. ¹⁰⁷

¹⁰⁶ Bkz: *İdrâk*, v. 2 – a. Arapçası şöyledir:

و هذا الكتاب ، لا بد أن يقع لأحد رجلين : إما عالم مُنصف ، وإما جاهل مُتعسف . فلا اعتبار لو غوّعته ،
و لا اعتداد لو سوسّته . ومثله ، لا يُعبأ به ، و لا بمُخالفته ، و لا بموافقتة . وإما الإعتبار بذي النظر ،
الذي يعطي كل ذي حق حقه .

¹⁰⁷ Bu âyet, Tevbe sûresinin son (129.) âyetidir ve ‘ *Yine de dinlemezlerse şöyle de: ...* ’ diye başlamaktadır.

a) Tahrir Sırasında Temas Edilen Konular

Biz, yazarın metodunu incelemeye geçmeden önce, tahrir sırasında temas ettiği konularla ilgili özet bir bilgi vermek istiyoruz. Görüleceği gibi bu konuların bazıları, Kadızâdelilerle Sivâsîlerin tartışmalarına da mevzû teşkil etmiştir.

aa) Sünnetin Hüccet Oluşu (v. 4 b – 5 b)

Birgivi'nin *Sünnete Sarılma* (الإعتصام بالسنة) bölümünde yer verdiği hadislerin tahriri sırasında gündeme getirilmekte ve iki sayfa kadar işlenmektedir. Sözlerine “ *Bu hadislerden, sünnetin müstakil bir delil olduğu anlaşılmaktadır* ” diye başlayan Bayrampaşa İmamı, mütevâtir sünnetin meşhur sünnetle neshi meselesine, oradan da neshin çeşitlerine geçmektedir.

Yarım sayfa kadar ‘ *hadislerin Kurân'a arzını* ’ öngören rivâyetin zayıflığı açıklanmakta, ilk dönemlerde böyle bir uygulamaya gidilmediğine dikkat çekilmektedir. Sünnetin önemine dâir âyetlere de yer veren yazarın atıf yaptığı kaynaklar arasında Suyûtî'nin *Miftâhu'l-cenne*'si, Fîrûzâbâdî'nin *Sifru's-se'ade*'si ve İbn Hacer'in bir eseriyle, *Tatarhâniyye*, *Hulâsa* ve *el-Fusûl el-İmâdiyye* gibi fıkıh ve fetva kitapları bulunmaktadır.

“... Demek ki, sâbit bir hadisi reddetmek küfre düşmekle eşdeğerdedir. Hadis uydurmak ise bir günahıtan ibârettir. Bunu anladıysanız, söz konusu saçma ve mevzû hadise dayanarak meşrû içerikli nice hadisleri reddedenlerin durumunu da anlamış olursunuz. ”¹⁰⁸

Muharririn bu konuya bu kadar yer ayırmasını, *sünnet* kavramının savunuculuğunu Kadızâdelilere bırakmamaya yönelik bir girişim olarak da yorumlayabiliriz. Nitekim, tahriri yapılan kitabın öncelikleri de, bizzat tahrir işleminin hadis merkezli olması da, böyle bir takrîre elvermektedir.

ab) Zihni Dinlendirme Gereği (v. 20 – a / b)

Sahihayn'den alınan “ *Hey, insanlar ! Gücümüzün yeteceği işlere el atın. Siz bıkmadıkça Allah bıkmaz ve O'nun en sevdiği işler, az da olsa sürekli olabilenlerdir* ”¹⁰⁹ hadisi vesilesiyle bir sayfa kadar işlenmektedir.

¹⁰⁸ Bkz: *İdrâk*, v. 5 – b.

¹⁰⁹ Buhârî, *Libâs*, 43; Müslim, *Salâtü'l-müsâfirin*, 215, *Sıyâm*, 177. Arapçası şöyledir :

يا أيها الناس ! خذوا من الأعمال ما تطيقون ؛ فإن الله تعالى لا يمل ، حتى تملوا . و إن أحب الأعمال إلى الله تعالى : ما دام ، و إن قل .

İslam toplumunda eğitim anlayışının oluşmasında önemli payı bulunan üç ismin, Hz. Ali, Hz. Ebu'd-Derdâ ve İbn Şihâb ez-Zührî'nin ' *kapasitenin fazla zorlanmaması, zihnin ve gönlün ara sıra dinlendirilmesi* ' yönündeki tavsiyeleri aktarılmakta ve şöyle denilmektedir:

“ *Dolayısıyla öğrencinin, zihni yorulduğunda onu dinlendirmesi iyi olur. Bunu şiirle yapabileceği gibi, hikâye vb. ile de yapabilir. Önemli olan, düşünce kilitlendiği anda anlamının da duracağının farkında olunmasıdır.* ”

Son olarak Münâvî'den nakledilen ve Rasûlullâh'ın Sidretü'l-Müntehâ'da kendinden geçer gibi olmasını yaşayacağı o önemli görüşmeye yönelik böyle bir moral kazanımı ve stres atma süreci olarak açıklayan tasavvufî îzâha da işaret etmeliyiz.

ac) Peygamberimiz'in Giyimi ve Güzel Giyinmenin Gerekliliği (v. 41 b – 42 a)

Taberânî'den alınan ' *Rasûlullâh'ın sadece bir tek gömleği vardı* ' anlamındaki rivâyet münâsebetiyle bir sayfa kadar işlenmektedir. Öncelikle rivâyetin sened tenkîdi yapılmakta, ardından Hz. Âişe'nin ' *Rasûlullâh şu gördüğümüz iki elbise içinde vefat etti* ' diyerek yemin edişi hatırlatılmak sûretiyle metin tenkîdine de başvurulmaktadır. Ayrıca yine Peygamberimiz Efendimiz'in birisi bayramlık, diğeri resmî heyetleri karşılamak için olmak üzere iki özel giyisilerinin bulunduğunu belirten hadislere de yer verilmektedir.

Gazâlî, İbn Hacer ve Münâvî'den yapılan nakillerle konu zenginleştirilmiştir.

ad) Kabir Ziyâreti (v. 46 – a / b, v. 97 b – 98 a)

Dönemin çok tartışılan konularından olan kabir ziyâreti, *İdrâku'l-hakîka*'nın iki yerinde gündeme gelmiştir. İlk olarak, *el-Ceza'* ve *Ş-Şekvâ* bölümüne ¹¹⁰ “ *Asıl sabır, vurgunun ilk yendiği anda dayanmaktır* ” ¹¹¹ hadisini açıklarken meseleye temas eden Bayrampaşa İmamı, önce Şa'bî, Nehaî ve İbn Sîrîn gibi tâbiîn mensuplarının aleyhteki açıklamalarını aktarmakta, sonra da sözü nâsih sayılan meşhur örneklere (' *Yasaklamıştım; ama artık ziyâret edebilirsiniz* ' şeklindeki hadislere) getirmektedir.

¹¹⁰ Bkz: *Tarika*, s. 113. (Kalbin 37. Âfeti)

¹¹¹ Buhârî, *Cendâiz*, 32, 43, *Ahkâm*, 11 ; Müslim, *Cendâiz*, 14, 15. Arapçası: (إنما الصبر عند الصدمة الأولى)

Yukarıdaki hadiste Rasûlullâh sallallâhu aleyhi vesellemin ağlayan kadına sabrı tavsiye etmekle yetindiğini ve herhangi bir yasaklamaya gitmediğini özellikle vurgulayan muharric, “ *Zannederim Şa’bî ve Neha’î’ye serbestliği bildiren hadisler ulaşmadı* ” demektedir ve ashâb-ı kirâmın kabir ziyâretlerinden kesitler sunmaktadır. Ayrıca Rasûlullâh’ın şehitlere seslenişinin de delil olarak zikredildiğini belirtmeliyiz.

Tüm bu nakiller için İbnu’l-Battâl’ın *Buhârî Şerhi* kaynak gösterilmekte, onun kaynağının da Abdurrezzâk’ın *Musannef*’i olduğu görülmektedir.

Bayrampaşa İmamı’nın konuya ikinci temas edişi, kitabın sonlarında, Birgivi’nin bidatleri sayarken *Kabirlerde Mum Yakmak* başlığı altında ‘ *Ebû Dâvud - Tirmizî* ’ remizleriyle yer verdiği ¹¹² “ *Rasûlullâh, kabirlere giden kadınları ve oralarda namaz kılıp kandil yakanları lanetlemiştir* ” anlamındaki hadisin ¹¹³ tahrîci sırasında olmuştur.

Öncelikle hadisin senedini ele alarak zayıflığını belirten ve Tirmizî’deki Ebû Sâlih’in (Ümm Hânî’nin mevlâsı) güvenilmezliğini tekrar tekrar anlatan muharric, “ *Münâvî tüm görüşleri bir araya getirir ve der ki: ...* ” diyerek bu olumsuz sonucu bir de ondan nakleder. Münzirî’nin ‘ *Önce genel yasak geldi. Sonra erkeklere kaldırıldı. Kadınlarınki ise devam ediyor* ’ görüşüne aynen yer verse de, sonuçta Münâvî’nin ‘ *taşkınlık yapmayan kadınlar gidebilirler* ’ şeklindeki yaklaşımını benimsemekte ve Hz. Âişe’nin Rasûlullâh’a “ *Kabristana gittiğimde ne okuyayım ?* ” diye soruşunu ¹¹⁴ delil göstermektedir.

Bayrampaşa İmamı’nın kabir ziyâreti ile ilgili bu değerlendirmeleri, karşı tarafın delillerini çürütmeyi değil, Sivâsî kanadın görüşlerini seslendirmeyi amaçlıyor gibi görünmektedir. Hiçbir şekilde isim verilmemiş, bu konularla ilgili olarak gerek Kadızâdeliler ve gerekse Halvetîler tarafından yazılan risâlelere ve yapılan güncel yayınlara atıfta bulunulmamıştır. Kabir ziyâretine yönelik ilk yasağın hikmetine temas edilmemesi eksiklik sayılabilir. Netîcede bu kayıtlar bize taraflardan birisinin tartışmaların önemli bir maddesi hakkındaki görüşlerini doğrudan ulaştırmakta ve bu bakımdan târihî bir değer taşımaktadır.

¹¹² Bkz: *Tarîka*, s. 195.

¹¹³ Arapçası: (لَعَنَ زَائِرَاتِ الْقُبُورِ ، وَ الْمُتَخَذِينَ عَلَيْهَا الْمَسَاجِدَ وَ السَّرَجَ)

¹¹⁴ Bkz: Müslim, *Cendâiz*, 103.

ae) Rasûlullâh'ın Anne ve Babasının Durumu (v. 60 – a / b)

Birgivî'nin *Söyme (es-Sebb)* başlığı altında sarfettiği “ *Nitekim feleğe, horoza ve ölülere sövülmemesi açıkça istenmiştir* ” sözünden ¹¹⁵ yola çıkan muharric, *Sahîhayn*'da bulunan hadisleri yarım sayfa kadar sunduktan sonra, son yasak münâsebetiyle ‘ *Rasûlullâh'ın anne ve babasının durumu* ’ meselesine girmektedir.

Yarım sayfalık bu kısa değerlendirme, Münâvî ve Kastallânî'den yapılan alıntılarla desteklenmiştir. Bu meselede olumsuz beyanlarda bulunmanın ‘ *Peygamberi incitmek* ’ kapsamında düşünüldüğü görülmektedir. Örfen bile bir adamın babasına hakaret etmenin o kişiyi ne kadar üzdüğü ve Rasûlullâh'ı üzmenin küfür, cezâsının ise katil olduğu hatırlatılmaktadır.

Münâvî'den yapılan ilk alıntıda ‘ *Bazı âlimlerin, ölülere sövmeyi yasaklayan bu hadisten Rasûlullâh'ın ebeveynini ayıplamanın haram olduğu sonucunu çıkarttıkları* ’ belirtilmekte, Kastallânî'den alınan kısmın son cümlesinde ise “ *Bazı âlimler her ikisinin de mümin olduğunu delilleriyle genişçe açıklamışlardır* ” denilmektedir.

Bu konunun eskiliğini ve hicretten bin yıl sonra bile tartışılmasını garipsediğimizi daha önce söylemiştik. Bayrampaşa İmamı da - hayâtî görmüyor olmalı ki - konuya kabir ziyâretine ayırdığı yerin beşte birini ayırmakla yetinmiştir.

af) Kurân'ı Teğannî ile Okumak (v. 62 a / b ve 63 a – 64 a)

Bu mesele de - tıpkı kabir ziyâreti gibi - güncelliğini pek kaybetmeyen ve o dönemde çok tartışılan bir konudur. Bilhassa Birgivî'nin konuyla ilgili hassasiyeti bilinmektedir. ¹¹⁶

¹¹⁵ Bkz: *Tarîka*, s. 138. (*Dilin Âfetleri*, 10. madde)

¹¹⁶ Bkz: *Tarîka*, s. 140 – 141. *Şarka Söylemek (el-Ğinâ)* başlığıyla açtığı bahiste sözlerine “ *Öncelikle, teğannînin tüm dinlerde haram olduğunu bilmelisiniz* = *إِنَّمَا التَّغْنِي حَرَامٌ فِي جَمِيعِ الدِّيَانِ* ” diyerek başlayan Birgili Mehmed Efendi, “ *Günümüzde sûfîlerin mescidlerde ve davetlerde şiirlerle, zikirlerle, hevâ ehliyle birlikte icrâ ettikleri şeyler de buna girer* ” hükmünü vermektedir.

İlk olarak “ *Kurân’ı seslerinizle süsleyiniz* = زَيَّنُوا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ ” hadisinin tahrîcinde gündeme gelen konu, burada daha çok ‘ *hadisin anlaşılması* ’ bağlamında ele alınmıştır. Birgivi’nin öncelik verdiği “ *Seslerinizi Kurân’la süsleyiniz* = زَيَّنُوا أَصْوَاتَكُمْ بِالْقُرْآنِ ” şeklindeki Abdürrezzâk rivâyetine dikkat çekilerek, muhaddislerin Ebû Dâvud ve Nesâî’nin *Sünen*’lerinde de yer alan ilk rivâyetin (‘ *Kurân’ı seslerinizle süsleyiniz* ’) *maklûb* olduğu yönündeki değerlendirmelerine değinilmiştir.

Bu değerlendirmeleri ‘ *Sana Dâvud âilesinin nağmelerinden bir nağme verildi* ’ şeklindeki Ebû Musa el-Eş’arî hadisiyle yanıtlamaya çalışan muharric, hadiste geçen *Kurân* kelimesinin *kıraat* anlamında kullanılmış olabileceği üzerinde de durmakta, ayrıca Kurân’ı güzel sesle okumanın *terfil* kavramıyla bağlantısını kurmaya da gayret etmektedir.

Konuya, “ *Kurân’ı teğannî ile okumayan bizden değildir* ”¹¹⁷ anlamındaki bir sonraki hadiste tekrar dönülmüştür. Birgivi’nin Buhârî’den aldığı hadisin tahrîcini yapan Bayrampaşa İmamı, Zeyla’î’den, muhaddislerin bu hadis için Buhârî’yi kaynak göstermeme ve benzeri hatalarına dâir bir pasaj naklettikten sonra, cümlelerin anlamını kısaca açıklamaktadır. Açıklamaların büyük bölümü *İbnu’l-Melek Şerhi* aracılığıyla Gülâbâdî’den alınmış; İbnu’l-Battâl’in *Buhârî Şerhi*’ndeki ifadelerine de yer verilmiştir.

Bu arada, Alkamî’den yapılan uzun nakilde hadiste geçen *teğannî* kelimesine yüklenen diğer anlamların genişçe işlendiğini ve Alkamî’nin “ *Neticede hadîsin amacı, Kurân’la sürekli içiçe olmaya teşviktir* ” şeklindeki sonuç cümlesinin önem taşıdığını da belirtmeliyiz.

Muharric, önceki hadiste yaptığı açıklamalarla birlikte dört sayfayı bulan takrîrinin sonunda, diğer konuları işlerken yapmadığı bir şeyi yapmakta ve Birgivi’nin hadisler dışındaki yorumlarını da kısmen cevaplamaktadır. Ardından ‘ *yazarın Buhârî rivâyetine ters düştüğünü söylediği* ’ Hakîm et-Tirmizî ve Bezzâr rivâyetlerinin zayıflığını İbn Hacer, Zehebî ve İbnu’l-Cevzî’den yaptığı ricâl nakilleriyle ortaya koyan muharric, *Sifr es-Se’âde*’deki “ *Kurân’ın lahn ve teğannî ile okunmasının yasaklanması konusunda hiçbir sahih hadis yoktur. Aksine, teşvik eden rivâyetler sağlam kaynaklarda yer almaktadır* ” tesbitini de zikretmektedir.

¹¹⁷ Buhârî, *Tevhîd*, 44. Arapçası: (لَيْسَ مِنْ مَنْ لَمْ يَتَغَنَّ بِالْقُرْآنِ)

Dört sayfalık bu değerlendirmelerle ilgili gözlemlerimizden birisi, Kadızâdelilerin kendilerine belki de en fazla yüklendikleri mesele olmasına rağmen, Bayrampaşa İmamı'nın bilimselliği ve ilmî nezâketi asla elden bırakmaması, *Tarika*'yı toptan reddetme veya Birgivi'ye hakaret etme gibi basit yöntemlere tevessül etmemesidir.

2. Metodu

Bayrampaşa İmamı, eserinin çatısını oluşturan tahrîc işlemi için belirli bir şablon oluşturmuş ve bunu her hadiste muntazaman uygulamıştır. Bu bölümde öncelikle *Tarika* ile *İdrâk*'in hadis sunuş biçimleri karşılaştırılacak, ardından muharricinin metodunu tanıtmaya geçilecektir.

Birgivi'nin, hadislerin kaynaklarını belirtmede kısaltmalara başvurduğu ve kullandığı tüm kısaltmaları kitabının başında bir liste hâlinde sunduğu bilinmektedir.¹¹⁸ Bilinen bir başka husus da, işlediği konularla ilgili hadisleri – varsa âyetlerden sonra – topluca naklettiği ve hepsi için ortak bir başlık (الأخبار) kullandığıdır.

Tek tek hadislerde gözettiği sıra ise, önce remzin verilmesi, ardından râvînin adının ve metine geçişi sağlayan cümlelerin kaydedilmesi, sonra da hadisin metninin aktarılması şeklindedir.

Bayrampaşa İmamı ise, metni en öne alan farklı bir yapıyı benimser. Her rivâyet için satır başı yaparak (حديث) başlığını kullanır. Hadisin metnini bütünüyle kaydettikten sonra bir virgül koyarak, Birgivi'nin kullandığı remzin açılımını bir cümleyle verir. Bu açılımın içinde, Birgivi'deki râvî adı da mutlaka geçmektedir. Sonrasında (قلت) yan başlığını yazan muharric, hadisin tahrîcine başlamaktadır.¹¹⁹

¹¹⁸ Bu remizler listesi için bkz: *Bu tez*, s. 72, dp. 180.

¹¹⁹ Önsözünde şöyle demektedir: “ Alıntılarımın başlangıcını (قلت) ile veya makâma münâsip bir başka başlıkla; bitimini ise (انتهى) ile belirteceğim. ” (Bkz: v- 2 – a).

Bu anlattıklarımızı formüle edip örneklendirecek olursak, iki kaynağın hadis sunuş şekillerinin şöyle gösterebiliriz:

Birgivi: (*Remiz + Râvî Adı + Geçiş Cümlesi + Metin*)

Muharric: (*Yan Başlık [حديث] + Tam Metin + Remzin Açılımı + Râvî Adı + Yan Başlık [قلت] + Hadisin Tahrîci*)

Örnek – 1 (s. 32, v. 15 b – 16 a) ¹²⁰

Deylemî'den alınan aşağıdaki hadisin *Tarika*'daki sunulduğu şöyledir:

(ديلم) عن عبد الله بن مسعود رضي الله تعالى عنه ، عن النبي عليه الصلاة والسلام ، أنه قال :

" مَنْ تَعَلَّمَ بَاباً مِنَ الْعِلْمِ ، لِيَعْلَمَ النَّاسَ : أُعْطِيَ ثَوَابَ سَبْعِينَ صَدِيقاً . "

İdraku'l-Hakika'da ise bu sunuş şu şekle dönüşmektedir:

حديث : " مَنْ تَعَلَّمَ بَاباً مِنَ الْعِلْمِ ، لِيَعْلَمَ النَّاسَ : أُعْطِيَ ثَوَابَ سَبْعِينَ صَدِيقاً . "

أخرجه الديلمي في " مسند الفردوس " ، عن ابن مسعود رضي الله عنه .

قلت : قال المنذري في " الترغيب و الترهيب " : > و في سنده نكارة < . و قال العراقي في " تخريج الإحياء " : > سنده ضعيف < . إنتهى . و لم أجد من حسنه .

Görüldüğü gibi, Birgivi'deki sunuş şekli, hadis kaynaklarındaki klasik tarza daha çok uymakta, fakat üç – dört remzi bir arada kullanma imkânını kısıtlamaktadır. Muharric'in düzenlemesinde ise geçiş cümlesine (altı çizili kısım) gerek kalmamakta ve böylece nisbî bir kısalma gündeme gelmektedir.

¹²⁰ Bu atıf tarzımız için 174'üncü dipnotta açıklama yapılmıştır. (*Bu tez*, s. 69)

Eğer hadisin bir giriş bölümü, başka bir deyişle *bağlamı* varsa, o zaman daha değişik bir durum ortaya çıkmaktadır:

Örnek – 2 (s. 36, v. 16 - b)

Birgivi'nin Metni:

(قش) عن أبي سعيد الخدري رضي الله تعالى عنه ، أنه : جاء رجل إلى النبي عليه الصلاة و السلام ، فقال : يا نبي الله ، أوصني ! . فقال : " عليك بتقوى الله ؛ فإنه جماع كل خير " .

Muharririn Metni:

حديث : " عليك بتقوى الله ؛ فإنه جماع كل خير " .

رواه القشيري ، عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه ، أنه قال : (جاء رجل إلى رسول الله صلى الله تعالى عليه و سلم ، فقال : يا نبي الله ، أوصني ! . فقال : ...) ، فذكره .

Bir önceki örneğe göre değişen tek şey, Birgivi'deki geçiş cümlesinin daha uzun olması ve buna mukâbil, Bayrampaşa İmamı'nın – bağlamı kesmemek için – geçiş cümlesine yer vermek durumunda kalmasıdır.

Bazı hallerde de Birgivi, standardın dışında bir giriş cümlesi kullanarak hadis metnini sözün akışı içerisinde vermektedir. Bu uygulamada kısaltmalar ya sözel olarak ifade edilmekte, ya da hiç kısaltma kullanılmamaktadır.

Aşağıdaki rivâyeti buna örnek verebiliriz:

Örnek – 3 (s. 124, v. 50 - a)

Birgivi'nin Metni:

Birgivi, ısrârın zararlarından bahsederken diyor ki:

... و يكفيك جعله الصغيرة كبيرة ، لوُرود أن (لا صغيرة مع الإصرار ، و لا كبيرة مع الاستغفار).

Muharricin Metni:

قوله : لوُرود أن (لا صغيرة مع الإصرار ، و لا كبيرة مع الاستغفار).

رواه أبو الشيخ ، و من طريقه الديلمي : عن ابن عباس ...

Bu örnekteki iki önemli değişikliğe dikkat çekmek istiyoruz. Bunlardan ilki, Bayrampaşa İmamı'nın (حديث) yerine (قوله) başlığını kullanmasıdır. İkincisi ise, tahrîce geçerken (قلت) ara başlığına yer vermemesidir. Bu iki tutum bu örneğe özgü olmayıp, Birgivi'nin sözün akışı içerisinde remizsiz aktardığı ve muharricin *serdî hadisler* diye adlandırdığı ara hadislerin tümünde geçerlidir.¹²¹

İdrâku'l-hakîka'nın *Tarîka*'yla ortak yönlerinden birisi de, Birgivi'nin kullandığı bölüm başlıklarının muharric tarafından aynen korunmuş olmasıdır. Bu durum, hem fihristsiz bir ortamda aranan bir hadisin bulunmasını kolaylaştırmış, hem de Bayrampaşa İmamı'nın kitap içine ileriye ve geriye göndermeler yapabilmesine zemin hazırlamıştır.¹²²

¹²¹ Ara hadislerle ilgili olarak (s. 120 – 122, 124, v. 49 b – 50 a)'da üstüste çok sayıda örnek yer almaktadır. *Muharricin metni* olarak naklettiğimiz kısmın söz konusu rivâyetin tahrîcinin tamamı olmadığını da belirtmeliyiz. Şu andaki konumuz *sunuş kalıpları* olduğu için bu kadarı yeterli görülmüştür.

¹²² Mesela 31 – b 'de *Leys b. Süleym* adlı râvî hakkında iki kaynaktan bilgi aktarıldıktan sonra “*Bu şahıs İlim bölümünde de söz konusu edilmişti* = (العلم) في ” denilmekte; 35 – a 'da ise *öfkenin inancı bozması* ile ilgili hadiste “*Gazab bölümünde geçmişti* = (الغضب) في ” uyarısı yapılmaktadır.

(Benzer örnekler için bkz: 29 – a, 53 – a, 65 – b, 88 – a). Eserinin bir yerinde de ileriye (*İktisat* bölümüne) gönderme yapan Bayrampaşa İmamı (Bkz: v. 8 - a), zaman zaman kitap dışına da havâlelerde bulunmaktadır. Özellikle geniş bilgi için bakılması gereken kaynaklara işaret ederken Zehebî'nin *Kâşif*'ine (v. 25 - b) ve Sehâvî'nin *Mekâsıd*'ına (v. 55 - a) birer kere, Suyûti'nin *Leâli*'sine ise iki yerde (27 – a ve 51 - a) bu şekilde atıfta bulunulduğunu kaydetmeliyiz.

Bazı hadislerin tahrîcinde konuyla ilgili rivâyetlerin çokluğuna dikkat çeken ¹²³, bazılarında ise ulaşabildiği benzer hadislere geniş yer ayıran ¹²⁴ muharric, birkaç yerde de ilgili hadiste geçen kimi kelimelerin kısa açıklamalarını şerhlerden aktarmaktadır. ¹²⁵

Çalışması boyunca dört hadisi gözden kaçırın ¹²⁶, bir hadisin metnini yazıp karşısını boş bırakan ¹²⁷, iki yerde de hadisler arasında takdîm – tehir yapan ¹²⁸ Bayrampaşa İmamı, iki rivâyet hakkında da ‘ *bulamadığını* ’ belirten ifadeler kullanmaktadır. ¹²⁹ Bu rakamların genele (750 küsur hadise) oranla çok düşük olduğuna da dikkat çekmeliyiz.

Birgivi’nin ‘ *İbn Hıbbân - Bezzâr* ’ remizleriyle verdiği hadisin tahrîcinde tek kaynak olarak İbn Adiyy’i göstermesi ¹³⁰, ‘ *Müsned – İbn Mâce* ’ remizleriyle verilen bir başka hadisi serdî hadismiş gibi başlıksız ele alıp “ *İbnu’l-Humâm Fethu’l-Kadîr’de zikreder* ” demekle yetinmesi ¹³¹, göze çarpan eksiklikleri olarak değerlendirilebilir.

¹²³ Mesela bkz: v. 8 – a. (Hz. Abdullah b. Ömer’in sünnete ittibâsı ile ilgili iki hadisin tahrîcinden sonra).

¹²⁴ Mesela bkz: v. 16 b – 17 b. Rasûlullâh’ın yakın akrabalarını Safâ tepesine toplayıp onlara seslenişiyile ilgili Taberânî rivâyetini ayrıyla bulamadığını söyleyen muharric, *Sahihayn’dakı* benzer hadisleri tam iki sayfa aktarmaktadır.

¹²⁵ Mesela bkz: 8 – b (*Bid’at* kelimesi hakkında Münâvî’den alıntı) ve 14 – b.

¹²⁶ Krş: (s. 44 ile v. 19 - a), (s. 54 ile v. 20 - b), (s. 103 ile v. 42 - b), (s. 179 ile v. 86 - b). Bunlardan – ikincisi hariç – üçünün *ara hadis* olduğu düşünüldüğünde, farkedilememeleri normal karşılanabilir.

¹²⁷ Bkz: s. 190, v. 92 – b.

¹²⁸ Bkz: (s. 96, v. 36 - a / b) ve (s. 139, v. 60 b – 61 a.) Bu ikinci takdîm tehirde bölümlerin de yerleri değişmiştir. Bu karışıklığa nüsha farklılığının neden olmuş olması kuvvetle muhtemeldir.

¹²⁹ Bunlardan birincisi, Birgivi’nin *İhtiyâr* adlı fıkıh kitabından yaptığı alıntıda hadis olarak geçen “ *Canın senin bineğindir. Onun için, yumuşak davranacaksın* = *فَارْفُقْ بِهَا* : *إِنَّ نَفْسَكَ مَطِيئَتُكَ* ” sözüdür. Muharricin (*لم أجِدْ له أصلاً*) dediği bu rivâyet hakkında bizim uzun araştırmalardan sonra ulaşabildiğimiz tek bilgi,

Hiz. Ali’nin dostlarından Decâce sdında birisinin sözü olduğu şeklindedir. Bkz: İbn Kutluboğa, *Tahrîc Ehâdis el-İhtiyâr*, s. 202. (Eserin Topkapı nüshasının Sadi Çöğenli tarafından 1988 yılında Erzurum’da ofsetle çoğaltılmış hâlidir). Rivâyet için bkz: s. 15, v. 10 – a.

İkincisi ise, yine aynı sayfada (s. 15, v. 10 – a) geçen “ *En iyi insan, insanlara yararı dokunan insandır* = *لم أجده هكذا* = *bu şekliyle bulamadım* ” sözüdür. Bayrampaşa İmamı bunun için ‘ *خيرُ الناس : مَنْ يَنْفَعُ النَّاسَ* ’

demektedir. Bu rivâyet her ne kadar - eserinin sonundaki kaynaklar listesinde de zikrettiği – *Kenzü’l-‘ummâl*’de mevcutsa da (Bkz: *Kenz*, 16 / 167, no. 44154), o günün şartlarında bu kaynaktaki binlerce hadisin arasında bulunamamış olmasını normal karşılamak en doğrusudur. (Kaynaklar listesi için bkz: Bu tez, s. 55 – 61).

¹³⁰ Bkz: s. 115, v. 47 – a.

¹³¹ Bkz: s. 139, v. 61 – a.

Bayrampaşa İmamı'nın – Arap asıllı olduğu için – fazla yazım hatası yapmadığını¹³² ve alıntılarının bitiminde genellikle (إنتهى), Rasûlullâh'ın adı geçtiğinde ise daima (صلى الله تعالى عليه و سلم) ifadesini kaydettiğini belirtmeliyiz.

Satır aralarındaki ipuçları, muharririn Birgivi'nin kaynaklarından haberdâr olduğunu düşünmemize yol açmaktadır. Sözgelimi Birgivi, *Tarîka*'da, Rasûlullâh'ın değiştirdiği şahıs, yer ve kabîle isimlerinin toplu bir dökümünü vermektedir¹³³. “ *Rasûlullah Asiye ismini Cemile'ye çevirmiştir* ” diye başlayan bu paragrafı tamamıyla aktaran muharrir, şunları söyler:

قلت : و تفصيله في " الترغيب و الترهيب " للحافظ المنذري . كآته لخص عنه المؤلف ؛ بلا سند ، و لا مخرج ، و لا ترتيب .

“ *Derim ki: Ayrıntılar Hâfız Münzirî'nin et-Terğîb ve 't-Terhîb'inde yer almaktadır. Yazar da oradan özetlemiş gibi görünüyor. Ama ne sened veriyor, ne kaynak gösteriyor, ne de belirli bir sıra takip ediyor.* ”

Aynı yönde bir başka işarete *Mal ve Dünya Menfaati Talebi* başlığı altında rastlamaktayız.¹³⁴ Birgivi'nin “ *Rasûlullâh; Ebû Bekir, Ebû Zer ve Sevbân'a ' Kimseden bir şey istemeyin; isterse kamçınız yere düşmüş olsun ! ' buyurmuştur* ” ifadesi hakkında muharrir şöyle demektedir:

ذكره المنذري في " الترغيب و الترهيب " ، علي كونه ثلاثة أحاديث .

“ *Münzirî, et-Terğîb ve 't-Terhîb'de bunu üç ayrı hadis olarak zikreder.* ”

¹³² Kitabın sonların doğru (99 - a)'da İbn Hacer'in eserinin adını yanlışlıkla (الفتح الباري) şeklinde yazmasını ve Beyhaki'nin *Şu'abu'l-îmân* kitabının adını ise ısrarla *Şi'ab* şeklinde harekelemesini (Bkz: 4 - a, 13 - a, 16 - a, 18 - b vb.) örnek gösterebiliriz.

¹³³ Bkz: s. 146, v. 66 b - 67 a.

¹³⁴ Bkz: s. 143, v. 65 - a.

Münzirî'nin bu eseriyle beraber, Beğavî'nin *Mesâbih es-Sünne*'sinin de Birgivî'nin ana kaynağı durumunda olduğu anlaşılmaktadır.¹³⁵

Son olarak, Bayrampaşa İmamı'nın kaynak kullanımlarını etkileyen ciddi bir metod yanlışlığına temas etmek istiyoruz.

(16 – b)'de, İbn Abbas'tan gelen bir rivâyetin tahrîcinde diyor ki:

قلت : لم أجد هذا اللفظ بعينه في (مسند ابن عباس) في " جمع الجوامع " ؛ مع كونه محيطاً
لما في الكتب الستة و غيرها من أصحاب السنن .

“ *Kütüb-i Sitte'deki ve diğer sünenlerdeki hadisleri bütünüyle içermesine rağmen, Cem'u'l-cevâmi'deki (Suyûtî'nin el-Câmi'u'l-kebîr'inin diğer adı) İbn Abbas Müsnedi'nde bu lafzı bu şekliyle bulamadım. ”*

Bu ifade – her ne kadar Birgivî'nin Taberânî'den naklettiği bir rivâyetle ilgiliyse de – Bayrampaşa İmamı'nın Suyûtî'nin bu eserini tahrîcde, özellikle de lafız tesbitinde kullandığını göstermektedir. Bu kullanım tarzı az bulunan yan kaynaklar için mâkul ise de¹³⁶, *Sahihayn* gibi temel eserlerdeki hadislerin bile buradan alınması ve bakılması, bilimsel yönden eleştirilebilir. Çünkü bu durum – ileride de örneklerini göreceğimiz gibi – muharririn çok ciddi hatalara düşmesine neden olmuştur.¹³⁷

“ *Hatîb bunu el-Müttefik ve'l-Müfterik'te rivâyet etmiştir ”* veya “ *İbn Asâkir ise hem nakleder, hem de zayıf der* ” ifadelerini görünce yaşadığımız hayret, bu ifadelerin sonundaki ‘ *Hâfız Suyûtî Cem'u'l-cevâmi'de böyle vermektedir* ’ kaydını okuyunca kaybolmaktadır.¹³⁸

¹³⁵ Bayrampaşa İmamı'nın kendi kaynaklar listesinde önemli sayıda *Mesâbih* ve *Mişkât* şerhinin bulunması da bu kanaatimizi desteklemektedir. (Bkz: Bu tez, s. 55 - 61'deki liste). Ayrıca *Mesâbih*'in Birgivî'nin öğrenciliği döneminde ve daha sonraki yıllarda Osmanlı medreselerinde hadis ders kitabı olarak okutulduğunu da bilmekteyiz.

¹³⁶ Sözgelimi (33 - a)'da hadisi İbnu's-Sunnî'nin rivâyet ettiğini söyleyerek Irâkî'yi kaynak göstermesi, anlaşılabilir. Çünkü söz konusu kitap (كتاب عمل اليوم و الليلة) çok bulunan bir kitap değildir.

¹³⁷ Mesela bkz: Bu tez, s. 109 – 110, m. 3.

¹³⁸ Bkz: v. 23 – b ve 30 – b.

Ayrıca, Ebû Davud ve Tirmizi gibi isimlerin *Sünen*'lerindeki değerlendirmeleri için bile olmadık kaynaklara atıf yapılması çok anormaldir.¹³⁹

3. Nüshaları

Nâima, *İdrâku'l-hakika* ile ilgili tartışmalardan bahsederken “ *Halvetî meşâyihî ve erbâb-ı tarîkde olan okur yazar kısmı bu kitabı (yani İdrâk'i) ve Kürd Molla'nın risâlesini mükerrer yazub, nüshalarını halka neşr itdiler* ” demektedir¹⁴⁰.

Buna rağmen, her iki eserin de günümüze ulaşan nüshalarının çok az sayıda olduğunu görmekte¹⁴¹ ve bunu ‘ *müsâdereye uğramış muhalif kitaplar* ’ olmalarına bağlamaktayız.

a) İstanbul'daki Üç Temel Nüsha

Her üçü de Süleymâniye Kütüphanesinde bulunan bu nüshaları kısaca tanıtmak istiyoruz.

aa) Çorlulu Ali Paşa, 82 (müellif nüshası) :¹⁴²

Miklebli, şemseli, zencirekli ve şîrâzeli koyu kahve meşin bir cilt içinde ve 102 varaktır. Serlevhası, çerçevesi ve tezhibi bulunmamaktadır. Başlıklar, virgüller ve tashîh işaretleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

¹³⁹ Konuyla ilgili bazı örnekler için bkz: *Bu tez*, s. 54, dp. 160.

¹⁴⁰ Bkz: Nâima, *Age*, V / 269.

¹⁴¹ Kürd Molla'nın şerhinin İstanbul'da üç (Süleymâniye Ktp, Fâtih Bl., no. 2694; Hacı Beşir Ağa Bl., no. 362 ve Yusuf Ağa Bl., no. 263), Bursa'da ise bir (İnebey Ktp., Haraççı Bl., no. 820) nüshasını tesbit edebildik. *İdrâk*'in ise dördü İstanbul'da olmak üzere toplam 6 nüshasına rastlamış bulunmaktayız.

¹⁴² Önemli Not: Tezimiz boyunca bu nüshayı esas alacağız. Dolayısıyla, sırf eserin adıyla yetinilen (“ *İdrâk*, v. 50 - a ” gibi) veya sadece varak numarası verilen (v. 50 - a gibi) atıflarda kaynağımız sürekli *Çorlulu Ali Paşa – 82* olacaktır.

Takrîben son dördte birlik bölümde küçük kurt yeniklerine rastlanmakta; bir, iki, yirmi iki, kırk üç, altmış iki ve seksen ikinci varakların (a) yüzleriyle, son varağın (b) yüzünde ise şu mühür görülmektedir: ¹⁴³

هذا مما وقفه الوزير الأعظم عليّ باشا ، ابن الحاج محمد اغا ، غفر الله عنهما . سنة : 1120 .

Numaralanmayan ilk 6 yaprakta, iki vakfiye metniyle, dönemin önde gelen sûflerine yazdırılmış 10 adet sunuş yazısı bulunmaktadır. ¹⁴⁴ Yazarı ve eserini öven bu takrizler, Sivâsîlerin bilgi ve becerilerini, en azından hüsn-ü hat ve edebiyat birikimlerini gözler önüne sermektedir.

Hemen hepsinde benzetmeler, kelime oyunları ve güçlü bir arapça örgüsü dikkat çeker. Rasûlullâh'a ve ailesine yönelik salavât cümleleri, yazar için hayır dualar ve kitabının içeriğine dair müsbet değerlendirmeler ortak sayabileceğimiz unsurlardır. ¹⁴⁵

Yazısını bitirirken “ *Allah, muhtaçların kendisinden yararlanmalarını nasîb eylesin. Bize de iyilik kapılarını açsın* ” diyen Muhteremzâde Ahmed'in zevi'l-hâcât'tan kastının Kadızâdelîler olduğu ise açıktır. ¹⁴⁶

¹⁴³ Metnin tercümesi: “ *Hacı Muhammed Ağa'nın oğlu Veziriazam Ali Paşa'nın vakfıdır. Allah ikisini de bağışlasın. Yıl: 1120* ”. Ali Paşa, Çorluludur. *Silahdar* lakabıyla da anılır. Türk asıllı olup, 1118 / 1706 – 1122 / 1710 yılları arası dört küsur sene sadrazamlık yapmıştır. İsrâfın önüne geçecek mâlî tedbirler almış olmakla meşhurdur. Azli, düşmanlarının el birliği üzerinedir. (Bkz: İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul – 1971, s. 52). Süleymâniye Kütüphanesinin ilgili bölümünün onun adını taşıması, Sultanahmet'ten Beyazıd'a çıkan ana yolun hemen sağ tarafında bulunan ve kendi adıyla anılan târihî Çorlulu Ali Paşa Medresesi'nin kitaplarını içermesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

¹⁴⁴ Bu yazıların sahiplerinden bazıları sırasıyla şu isimlerdir: Muhteremzâde Ahmed, Abdullah b. Mustafa, Ebu's-Suud el-'Alevî eş-Şa'rânî, es-Seyyid Muhammed Emîn b. Sun'î, Şa'bân b. Veliyyuddîn, Memikzâde Mustafa b. Muhammed, Ebû Sa'id el-Fakîr, Sa'dîzâde Seyfullah.

¹⁴⁵ Eseri; Ebu's-Suud eş-Şa'rânî *fâik ve müteber*, Ebû Sa'id el-Fakîr ise *kabûle şâyan* diye takdîm etmektedirler. Emîn b. Sun'î'nin “ *و لم يأتِه الباطل من بين يديه ، و لا من خلفه* ” = *bu esere yanlış hiç bir yönden yaklaşılamaz* ” cümlesini ise gereğinden fazla iddialı buluyoruz.

¹⁴⁶ Aslı şöyledir: *نفع الله به ذوي الحاجات ، و فتح لنا أبواب الخيرات .*

Biraz önce bahsettiğimiz iki vakfiye metninden ilki, tüm takrizlerin önünde ve yazmanın en başında yer almaktadır. Bu metinde geçen “ *Doğruyu ve dürüstü dile getiren bu tatlı eseri, aynı zamanda yazarı ve yazanı (müellifi ve kâtibi) olan, hatiplerin pîri, edîblerin gözdesi, Hasan oğlu Ali Efendi vakıf ve habs etmiş bulunmaktadır. Yüce Allah onun bu iyiliğini en güzel şekilde kabul buyursun* ” ¹⁴⁷ ifadesi, nüshayı yazanın da bizzat Bayrampaşa İmamı Ali Efendi olduğunu göstermektedir. ¹⁴⁸

Kâtip Çelebi, Bağdatlı İsmail Paşa ve Kehhâle’nin, *İdrâku’l-hakîka*’nın yazılış tarihi olarak ittifakla hicrî 1050’yi kaydettiklerini belirtmiştik. ¹⁴⁹ Gelgelelim bu tarih, elimizdeki müellif nüshasının hâtimesindeki târihe uymamaktadır. Bayrampaşa İmamı (102 – a)’da demektedir ki:

“ *Bu tahrîc çalışması, güçlü Rabbinin bağışlamasına muhtaç olan, O’ndan kendisini doğru yola iletilmesini ve kendisine tahkîkin tadını tattırmasını dileyerek eksikliğini ve suçunu kabul eden, doğumlu, hanevî mezhebli, Rifâî meşrebli, mâturidî akîdeli perişan muharrirci, zavallı İmam Ali b. Hasan’ın elinde, Yüce Allah’ın her türlü belâdan korumasını dilediğimiz muhteşem saltanat merkezi surlu Kostantiniyye’de, Allah’ın mübarek Receb ayının 17’sinde ve o izzetli, şerefli insanın hicretinin 1057. senesinde tamama ermiştir.* ”

Bu durumda tercihimizin müellif nüshasındaki tarih olduğunu daha önce belirtmiştik.

ab) Reşid Efendi, 1237:

Miklebli kahverengi meşin bir cilt içinde ve 110 varaktır. *Talîk* ile yazılmıştır.

¹⁴⁷ Aslı şöyledir:

قد وقف ، و حبس هذا الكتاب المستطاب ، الناطق بالصدق و الصواب : مؤلفه ، و كاتبه ؛ عمدة الخطباء ، زبدة الأدياء ، علي أفندي ابن حسن ؛ يقبل الله تعالى خيره بقبول حسن .

¹⁴⁸ Bunu *müellif* ve *kâtip* kelimelerinin üst üste kullanılmasından çıkarıyoruz. Zira; *müellif* ‘ bir kitabın yazarı ‘ anlamına gelmekte; *kâtip* ise burada özellikle *nüshayı kaleme alanı* ifade etmektedir.

¹⁴⁹ Bkz: *Bu tez*, s. 27, dp. 76.

(1 - b)’deki serlevhayı küçük, yıldızlı, yeşil – sarı bir desen süslemektedir. İlk iki sayfanın çerçeveleri de yıldızlıdır. Diğer sayfalarda ise çerçeve bulunmamaktadır. 1 ilâ 30. varakların üst, 85 ilâ 110. varakların ise alt köşelerinde kurt yenikleri, 90 ilâ 110. varaklarda ıslaklık izleri görülmektedir. Nüshanın sonu (diğer ikisine göre) bir kaç satır eksiktir.¹⁵⁰

Bu nüshada da yazılış târihi olarak hicrî 1058’in gösterildiğini görmekteyiz.

14, 15 ve 16. varaklar hariç, ilk 19 varakta, sayfa kenarlarında muharric-in tavırlarına tepkiler ve verdiği bilgilere tenkitler yer almaktadır.

Bu tenkit notlarını düşenin kimliğini tesbit edemedik. Yalnız, bütün tenkitlerinin *muharric-i câhil* dediği Bayrampaşa İmamı’nı yıpratmaya ve *musannıf-ı fâdıl* diye andığı İmam Birgivi’yi yüceltmeye yönelik olması, Kadızâde kökenli olduğunu belli etmektedir.

İdrâk nüshalarının zamanla Kadızâdeli liderlerin de eline geçtiğini ve mütalaalarına konu olduğunu biliyoruz. Nâimâ, baş kısmını yukarıda naklettiğimiz¹⁵¹ ve Sivâsîlere ait iki eserin nüshalarının çoğaltılmasını anlatan sözünün devamında şöyle demektedir:

“ *Giderek bu nüshalar meşhur Kadızâdeli zümresinden Sahhâf ‘İvad ve Deli Ahmedoğlu ve bazı Ebu’l-Fadl vâizler eline düşüb, cümlesi bir yere gelüb, aralarında ehl-i ilm olanlara arz itdiler. Üstüvânî ve sâirleri bu nüshaları mütâlâa idüb, ibtidâ Kürd Molla fakîrin risâlesinde istivâ ale’l-arş tefsîrinde tecsîm iş’âr ider bazı sözler bulub...* ”¹⁵²

Konumuz olan Reşid Efendi nüshasındaki kayıtların da – gerek hadis kaynaklarına atıfları, gerekse şiir ve arapça deyimler gibi unsurları içermesi hasebiyle – bilgili bir kişinin kaleminden çıkmış olması, bu notları düşenin, Nâimâ’nın işaret ettiği âlim Kadızâdelilerden birisi olabileceğini akla getirmektedir.

¹⁵⁰ Bitişi şöyledir:

... و الرفاعي مشرباً ، في اليوم السابع و العشرين من شهر رمضان المبارك ، سنة ثمان و خمسين

و ألف ، من هجرة من له العزة و الشرف . تم .

¹⁵¹ Bkz: *Bu tez*, s. 48.

¹⁵² Nâima, V / 269.

Notların genelinde, en zayıf rivayetlerde ve Birgivi'nin hatalarının son derece açık olduğu noktalarda bile *Tarika* yazarının savunulduğunu, sürekli *câhil muharriic* diye aşağılanan Bayrampaşa İmamı ile şiirler aracılığıyla dalga geçildiğini görmekteyiz.

Sözelimi, Kadızâdeli muhalif bir yerde muharriic *yazarın yazdığını yanlış okumakla* suçlamakta ve aşağıdaki beyti zikretmektedir: ¹⁵³

و كم من عائب قولاً صحيحاً و آفته من الفهم السقيم

Tezimizin ilgili bölümlerinde bu nüshadan bazı alıntılarda bulunulacaktır.

ac) Kılıç Ali Paşa, 184:

Şemseli, zencirekli kahverengi meşin bir cilt içinde ve 21 satırlık 140 varaktır. Serlevhası tezhibli (1-b), ilk iki sayfasının çerçeveleri ise yaldızlıdır. (1-b ve 2-a)

((حدیث) , (قلت) ve benzeri başlıklar kırmızıyla yazılmıştır. Ayrıca bütün sayfaların çerçeveleri de kırmızıdır.

Cildin ilk ve boş sayfasının sağ üst köşesinde kitabın fiyatı (142 = 142 kuruş), sol üst köşesinde ise kitabın adı (إدراك الحقيقة في تخریج أحادیث الطريقة) yazılıdır. Bu iki yazının hemen iki santim altında ve ortalarında (صاحب عبد اللطيف اغا = *Sâhib Abdullatîf Ağa*) yazısı yer almaktadır.

Bir sonraki yaprakta ise (1 - a) şu kaydı görüyoruz: ¹⁵⁴

هذه المجموعة مشتملة على أربعة كتاب:

الأول : كتاب مخرج احاديث طريقة محمدية ،

الثاني : كتاب درة المنتشرة في الأحاديث المشتهرة ،

الثالث : كتاب موضوعات معراجية ،

الرابع : كتاب موضوعات فيروزادي .

¹⁵³ **Türkçesi:** *Nice adamlar vardır, handikapı yanlış anlama olup da, doğru sözünü ayıplayan.*

¹⁵⁴ Eser adlarının yazımındaki yanlışlar düzeltilmeden olduğu gibi verilmiştir.

Kırmızı mürekkeple ilk cümlelerin üstü boydan boya çizilmiş, son üç madde ise yuvarlak içine alınmıştır. Bu – cildin içinde sadece *İdrâk* bulunduğu için – yerinde bir davranışsa da, kitap isimlerinin yazımındaki (harf-i târif eksikliği ve benzeri) yanlışlar dikkatten kaçmamaktadır.

Bunların sol altında ise hicrî 1213 tarihli bir vakıf mührü vardır:

قد وقف هذا الكتاب - أضاء الله تعالى - دباغ زاده الحاج ابراهيم أفندي ، بشرط أن يطالع
في درسخانه مدرسه قلج علي باشا ، در طوبخانه . 1213 .

“ Allah’ın nurlandırmasını dilediğimiz bu eseri, Debbâğ-zâde Hacı İbrahim Efendi, Tophane’deki Kılıç Ali Paşa Medresesi’nde incelenmek kaydıyla, vakfetmiş bulunmaktadır. 1213. ”

Hadislerden bazılarının iki üç kelimelik özet değerlendirmeleri sayfa kenarlarına çıkartılmıştır. Başka da bir not görünmemektedir.

Vakıf mührü kitabın sonunda (140 - a) da bulunmaktadır. Serlevhada ise – tezhîbin altında ve besmelenin üstünde – kitabın kırmızıyla ve harekelenerek işlenmiş farklı bir adı yer almaktadır:

مخرج احاديث طريقة محمدية و سيرة احمدية

Yazarın son sözde (139 - b) belirttiği tarih ise yine 1058’dir.

b) Diğer Nüshalar

Bu üç nüshadan başka, varlığına işaret etmek istediğimiz üç nüsha daha mevcuttur. Bunlar sırasıyla Topkapı (1113 hicrî), Cambridge (1057 hicrî) ve Batavia nüshalarıdır.¹⁵⁵

¹⁵⁵ Bu üç nüsha için bkz: Müesseset Âli’l-Beyt, *el-Fihrisu’s-Şâmil li’t-Tûrâsi’l-‘Arabîyyi’l-İslâmiyyi’l-Mahtût* (Hadis Katalogları), I / 67.

C) İdrâkü'l-Hakîka'nın Kaynakları

Tahric, her şeyden önce bir kaynak işidir. *Muharric* (*tahrîc işlemini yürüten kişi*) hadis alanında tecrübeli olsa da olmasa da, elinin altında güvenilir kaynaklar bulundurmak ve değerlendirmelerini bu kaynaklara dayandırmak durumundadır.¹⁵⁶

Eğer muharric, kendisini hadis üzerinde nihâî bir hüküm vermeye yetkili görmüyorsa, başvuru ihtiyacı daha da artacaktır.

Bayrampaşa İmamı – eserinin önsözünde de belirttiği gibi – kendisini, asil bir muharricden ziyade, bir *derlemeci* (*câmi'*) olarak görmektedir.¹⁵⁷ Kimi hadislerin *Sahîhayn*'da geçip geçmediği konusundaki kararını bile *Meşârik* ve benzeri ikincil kaynaklara göre oluşturması¹⁵⁸, hadislerdeki lafız farklılıklarını verirken Münzirî'ye ve diğerlerine dayanması¹⁵⁹, Heysemî'nin, Hâkim'in, hatta Tirmizî'nin değerlendirmelerini kendi eserlerinden (*Mecma' ez-Zevâid*, *Müstedrek* ve *Sünen*) aktarmaktan yer yer aciz kalması¹⁶⁰, bu açıklamasının yerinde ve insafli olduğunu göstermektedir.

¹⁵⁶ Kaynak olarak kullanılan kitapların muharricdeki nüshalarının kaliteli olması da eski dönemde önem arz etmekteydi. Bunun içindir ki, Bayrampaşa İmamı *İdrâk*'in bir yerinde şöyle der: “*Sehâvî'nin sözü burada bitiyor. Üzerinde kendi elyazısı olan bir nüshadan naklettim.*” (v. 11 a / b):

إِنْتَهَى كَلَامُ السَّخَاوِي . نَقَلْتُ مِنْ نُسْخَةٍ ، عَلَيْهِ خَطُّهُ .

¹⁵⁷ “ *Tahrîcîni muharriclerin eserlerinden derlemek istedim.* ” (v. 1 - b):

أَرَدْتُ أَنْ أَجْمَعَ تَخْرِيجَهَا مِنْ كُتُبِ الْمَخْرُجِينَ .

¹⁵⁸ Bu tutumun yol açtığı bir hatası için bkz: *Bu tez*, s. 109 – 110. (*Yanlış Kaynak Gösterimi*, m. 3.)

¹⁵⁹ Bu konuda bir örnek için bkz: *Bu tez*, s. 113.

¹⁶⁰ Bayrampaşa İmamı'nın Heysemî'den naklettiği tüm değerlendirmelerde gösterdiği kaynak, Münâvî'dir. (Mesela bkz: v. 32 - b, 50 - b, 53 - a, 56 - b, 60 - a). Hâkim'in açıklamaları ise daha çok Münzirî'den verilmiştir. (Mesela bkz: v. 3 - a, 4 - a). Tirmizî'ye doğrudan atıfta bulunduğunu da gördüğümüz (bkz: v. 14 - b) muharricinin en dolaylı atıflarından birisi, Ebû Dâvud'un *Sünen*'de verdiği hadisin sonundaki iki kelimelik normal bir değerlendirmesini Abdülhak el-Ezdî'nin *el-Ahkâmü'l-kübrâ*'sından nakletmesidir. Bkz: v. 80 - a.

Muharricın sergilediği en olumlu ve bilimsel tavırlardan birisi de, tahrîc sırasında kullandığı eserlerin listesini kitabının sonunda vermesi olmuştur.¹⁶¹

Kitap ve yazar adlarından oluşan listede toplam 64 kaynak yer almaktadır. Aynı yazarın eserlerinin ard arda verilmesine dikkat edilmiş, ayrıca her maddeden sonra virgöl konulmuştur. Buhârî'nin *Kitâb ed-Du'afâ*'sı ile başlayan döküm, Münâvî'nin iki şerhi ile sona ermektedir.

Bu bölümde söz konusu listeyi çeşitli açılardan değerlendirmeye çalışacağız. Böyle bir araştırma, hem konumuz olan tahrîc çalışmasının ne gibi temellere dayandığını ortaya koyacak, hem de – Mısır menşeli de olsa bir Osmanlı saymamız gereken – muharricin kaynak türlerine yönelik ihtiyaç ve eğilimlerini tesbit etmemize yarayacaktır.

Öncelikle bu 64 eseri orijinal nüshadaki sıralarıyla sunmak istiyoruz:¹⁶²

	ESERİN ADI	YAZARI	NİTELİĞİ	MENŞEİ	ATIF ADEDİ
1	<i>Kitâbu 'd-Du'afâ</i>	Buhârî	Ricâl	Hicaz (Medine)	2
2	<i>Kitâbu 'd-Du'afâ</i> <i>ve 'l-Metrûkîn</i>	Nesâî	Ricâl	Mısır	3
3	<i>Kitâbu 'z-Zevâid</i> <i>alâ Musnedi</i> <i>Ahmed b. Hanbel</i>	Abdullah b. Ahmed b. Hanbel	Metin (Zevâid)	Irak	2

¹⁶¹ Bayrampaşa İmamı'nın dört asır öncesinin şartları düşünüldüğünde gerçekten takdir edilmesi gereken özellikleri arasında, 102 varağın tamamında kusursuz uyguladığı titiz dizgi tekniğini, hadislerin özet sıhhat değerlendirmelerini sayfa kenarlarına zaman zaman küçük notlar halinde çıkarışını ve döneminin ehil kalemlerine yazdırıp eserinin başına eklediği bir düzine sunuş yazısını da saymalıyız.

¹⁶² Bkz: *İdrâk*, v. 101 b – 102 a. Listede yer alan sıra numaraları ile *Niteliği*, *Menşei* ve *Atıf Adedi* başlıkları tarafımızdan eklenmiştir.

	<i>ESERİN ADI</i>	<i>YAZARI</i>	<i>NİTELİĞİ</i>	<i>MENŞEİ</i>	<i>ATIF ADEĞİ</i>
4	<i>Tahrîci Zevâidi 'l-Musned</i>	Bezzâr	Tahrîc	Irak	-
5	<i>Me 'âni 'l-âsâr</i>	Tahâvî	Metin (Fıkıh)	Mısır	-
6	<i>El-İstî'âb</i>	İbn Abdi'l-berr	Ricâl	Endülüs	-
7	<i>Et-Terğîb ve 't-Terhîb</i>	Münzirî	Konulu (Öğüt)	Irak	247
8	<i>Tahrîci Muhtasarı Ebî Dâvûd</i>	Münzirî	Metin	Irak	9
9	<i>Kitâbu 'l-mevdû 'ât</i>	İbnu'l-Cevzî	Mevdû 'ât	Irak	7
10	<i>Şerhu 'l-Buhârî</i>	İbnu'l-Battâl	Şerh	Endülüs	2
11	<i>Tezkiratu 'l-Kurtubî</i>	Kurtubî	Konulu (Öğüt)	Endülüs	1
12	<i>Er-Riyâdu 'n-nadıra</i>	Muhîb et-Taberî	Konulu (Menâkıb)	Hicaz (Mekke)	4
13	<i>Şerhu Müslim</i>	Nevevî	Şerh	Şam	1
14	<i>Kitâbu 'l-Ezkâr</i>	Nevevî	Konulu (Dua)	Şam	1

	<i>ESERİN ADI</i>	<i>YAZARI</i>	<i>NİTELİĞİ</i>	<i>MENŞEİ</i>	<i>ATIF ADEDİ</i>
15	<i>Riyâdu's-sâlihîn</i>	Nevevî	Konulu (Öğüt)	Şam	1
16	<i>Kitâbu'l-mevdû'ât</i>	Sağânî	Mevdû'ât	Irak	-
17	<i>Kitâbu'l-Muhezzeb</i>	Zehebî	Ricâl	Şam	-
18	<i>Kitâbu'l-Mîzân</i>	Zehebî	Ricâl	Şam	1
19	<i>Kitâbu'l-Kâşif</i>	Zehebî	Ricâl	Şam	49
20	<i>Şerhu'l-Mesâbih</i>	Türpeştî	Şerh	Diğer (İran)	1
21	<i>Kitâbu'l-Ahkâm El-Kübrâ</i>	Abdülhak el-Ezdî	Konulu (Fıkıh)	Endülüs	12
22	<i>Kitâb Câmi'i'l-'ulûm ve'l-hikem</i>	İbn Receb	Şerh	Şam	-
23	<i>El-Ehâdis El-Müştehirâ (ed-Durer el-Muntësira)</i>	Zerkeşî	Mevdû'ât	Mısır	-
24	<i>Tenkîhu'l-Buhârî</i>	Zerkeşî	Şerh	Mısır	-
25	<i>Tahrîcu'l-Keşşâf</i>	Zeyla'î	Tahrîc	?	6

	<i>ESERİN ADI</i>	<i>YAZARI</i>	<i>NİTELİĞİ</i>	<i>MENŞEİ</i>	<i>ATIF ADEDİ</i>
26	<i>Muhtasarı İthâfî 'l-mehera</i>	Bûsırî	Metin	Mısır	-
27	<i>Şerhu 'l-Mişkât</i>	Tîbî	Şerh	Şam	1
28	<i>Fethu 'l-Kadîr</i>	İbn Hümâm	Konulu (Fıkah)	Mısır	1
29	<i>Şerhu 'l-Buhârî</i>	Kirmânî	Şerh	Mısır	2
30	<i>Tahrîcu 'l-İhyâ (el-Muğnî 'an Hamli 'l-Esfâr)</i>	'Irâkî	Tahrîc	Irak	176
31	<i>Şerhu 'l-'Umde</i>	'Irâkî	Şerh	Irak	-
32	<i>Câmi 'u 'l-usûl</i>	İbnu 'l-Esîr	Metin	Irak	1
33	<i>Şerhu 'l-Meşârik</i>	İbnu 'l-Melek	Şerh	?	3
34	<i>Mehâsimu 'l-istilâh</i>	Bulkînî	Usûl	Mısır	1
35	<i>Sifru 's-se 'âde</i>	Sâhibu 'l-Kâmûs (Fîrûzâbâdî)	Konulu (Siyer)	Diğer (Yemen)	11
36	<i>Şerhu 'l-Buhârî (Fethu 'l-Bârî)</i>	İbn Hacer El-'Askalânî	Şerh	Mısır	2

	<i>ESERİN ADI</i>	<i>YAZARI</i>	<i>NİTELİĞİ</i>	<i>MENŞEİ</i>	<i>ATIF ADEDİ</i>
37	<i>Lisânu 'l-Mîzân</i>	İbn Hacer El-‘Askalânî	Ricâl	Mısır	28
38	<i>Kitâbu 'l-Etrâf</i>	İbn Hacer	Etrâf	Mısır	-
39	<i>El-Kavl el-Müsedded</i>	İbn Hacer	Tahrîc	Mısır	-
40	<i>Takrîbu 't-Tehzîb</i>	İbn Hacer	Ricâl	Mısır	83
41	<i>Kitâbu 'l-isâbe fî Ma'rifeti 's-sahâbe</i>	İbn Hacer	Ricâl	Mısır	1
42	<i>Mukaddimetu Fethi 'l-Bârî</i>	İbn Hacer	Usûl	Mısır	-
43	<i>Tahrîci Zevâid el-Kütüb es-Sitte</i>	İbn Hacer	Tahrîc	Mısır	-
44	<i>Hidâyetu 'r-ruvât ilâ Tahrîci Ehâdisi 'l-Mesâbih ve 'l-Mişkât</i>	İbn Hacer	Tahrîc	Mısır	4
45	<i>Tahrîcu 'l-Hidâye</i>	İbn Hacer	Tahrîc	Mısır	7
46	<i>Tahrîcu 'l-Keşşâf</i>	İbn Hacer	Tahrîc	Mısır	10

	<i>ESERİN ADI</i>	<i>YAZARI</i>	<i>NİTELİĞİ</i>	<i>MENŞEİ</i>	<i>ATIF ADEDİ</i>
47	<i>Nuhbetü'l-fiker</i>	İbn Hacer	Usûl	Mısır	1
48	<i>Tahrîcu'l-Pezdevî</i>	Kâsım b. Kutluboğa El-Hanefî	Tahrîc	Mısır	1
49	<i>Kitâbu'l-âdâb eş-şer'yye</i>	İbn Müflih el-Makdisî el-Hanbelî	Konulu	Şam	-
50	<i>Kitâbu'l-Elkâb</i>	Şîrâzî	Ricâl	Diğer (İran)	-
51	<i>El-Mekâsıdu'l-hasene</i>	Sehâvî	Mevdû'ât	Mısır	30
52	<i>Kenzu'l-'ummâl</i>	Ali b. Husâmuddîn El-Hindî	Metin	Diğer (Hind)	1
53	<i>El-Câmi'u'l-kebîr</i> ¹⁶³	Suyûtî	Metin	Mısır	170 / ck 103 / cc
54	<i>Nüketü'l-ezkâr</i>	Suyûtî	Konulu,	Mısır	4
55	<i>Tahrîcu'ş-Şifâ fî Hukûkî'l-Mustafâ</i>	Suyûtî	Tahrîc	Mısır	1

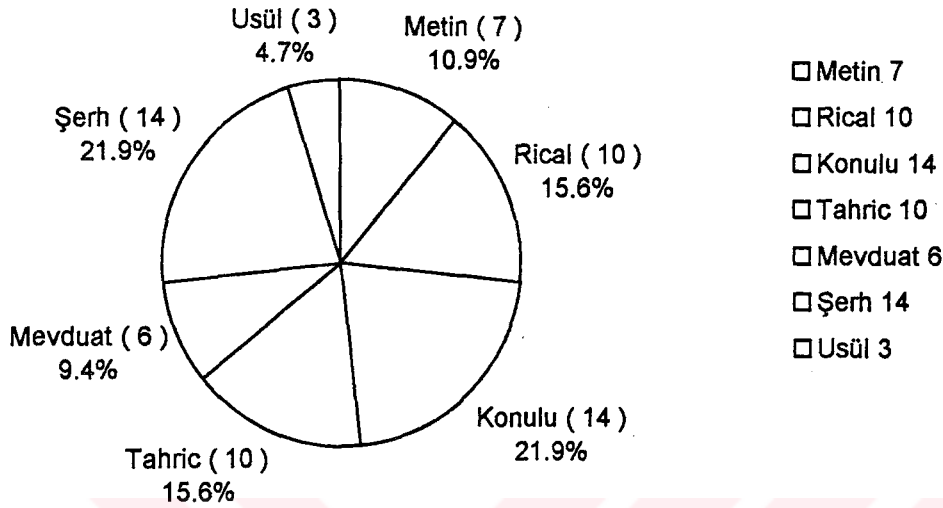
¹⁶³ Suyûtî, *el-Câmi'u'l-kebîr*'ine *Cem'u'l-cevâmi'* adını verdiğini belirtmektedir. (Bkz: *Feyzu'l-Kadîr*, I / 23). Bayrampaşa İmamı ise, ilk 25 varakta sürekli *Cem'u'l-cevâmi'* ismini kullanmakta, ama kitabın son dörtte üçünde bu tavrını değiştirerek atıflarını *el-Câmi'u'l-kebîr* şeklinde yapmaktadır.

	<i>ESERİN ADI</i>	<i>YAZARI</i>	<i>NİTELİĞİ</i>	<i>MENŞEİ</i>	<i>ATIF ADEDİ</i>
56	<i>Lübâbu 'n-mukûl fî Esbâbi 'n-Nüzûl</i>	Suyûtî	Konulu	Mısır	2
57	<i>El-Leâli 'l-masnû 'a fî el-ehâdisi 'l-mevdû 'a</i>	Suyûtî	Mevdû'ât	Mısır	8
58	<i>Ed-Dureru 'l-müntesira fî 'l-Ehâdisi 'l-müştehir</i>	Suyûtî	Mevdû'ât	Mısır	2
59	<i>El-Mevâhibu el-Ledünniyye</i>	Kastallânî	Konulu	Mısır	1
60	<i>Şerhu 'l-Câmii 's-sağîr</i>	'Alkamî	Şerh	Mısır	15
61	<i>Şerhu Mişkâti 'l-Mesâbih</i>	İbn Hacer el-Mekkî	Şerh	Hicaz (Mekke)	2
62	<i>Es-Savâ'ıku 'l-muhrika</i>	İbn Hacer el-Mekkî	Konulu	Hicaz (Mekke)	1
63	<i>Şerhu 'ş-şemâili 'ş-şerîfe</i>	Münâvî	Şerh	Mısır	2
64	<i>Şerhu 'l-Câmii 's-sağîr (Feyzu 'l-Kadîr)</i>	Münâvî	Şerh	Mısır	256

LİSTENİN DEĞERLENDİRMESİ

Değerlendirmede sırasıyla aşağıdaki grafiklerden yararlanılacaktır.

Grafik - 1: KAYNAKLARIN TÜRLERİNE GÖRE DAĞILIMI

Yukarıdaki grafikte, listedeki kaynakların türlerine göre dağılımları yer almaktadır. Bu dağılımı incelediğimizde şu sonuçlara ulaşmaktayız:

1. Şerh kitaplarının % 21.9 ile birinci sırada yer alması, şerh edebiyatının tahricdeki yerini ve önemini göstermektedir. Dört Buhârî, bir Müslim, bir Mesâbîh, iki Mişkât ve iki *El-Câmi'u's-sağîr* şerhi, muharririn yanısıra, Birgivî'nin kaynakları konusunda da bize bir fikir verebilir.

2. Konulu eserlerin yoğunluğu, tahric sırasında konuya göre de hadis araması yapılabilmesinden ileri gelmektedir. Sözelimi, kıyamet alâmetleriyle ilgili bir haber Kurtubî'nin *et-Tezkira*'sında; sahâbîlerden nakledilen bir dua Nevevî'nin *el-Ezkâr*'ında; esbâb-ı nuzûlle ilgili bir ayrıntı da Suyûtî'nin aynı adlı eserinde kolayca bulunabilmektedir.

3. Doğrudan *tahric* adı altında kaleme alınan eserlerin genele oranının % 15.6'da kalması, öncelikle bu sahadaki müstakil eserlerin azlığından kaynaklanmaktadır. Irâkî'nin, 176 atıfla listenin en çok atıf yapılan dördüncü kaynağı durumundaki eseri *el-Muğnî* dahi, tahric eserlerinin yüzdesinin bundan sonraki grafikte (atıf dağılımında) daha da kötüleşmesini engelleyememiştir.

4. Listede tahrir kitaplarıyla eşit sayıda (toplam 10) ricâl kitabının yer almasını, cerh - tadilin tahrirdeki yeriyile ilişkilendirmek mümkündür. Bir başka yönden bakıldığında, bu durum, Bayrampaşa İmamı'nın sıhhat değerlendirmesine verdiği önemi de belirtebilir. *Tarîka*'daki zayıf hadis yoğunluğunun bu sonucu doğuran ana etken olduğunu ise rahatlıkla ifade edebiliriz.

5. Kütüb-i sitte, müsnedler ve mu'cemleri listeye tek tek dâhil etmeyen muharrir, *metin* başlığı altında değerlendirdiğimiz toplam 7 kitabı zikretmektedir. Bunlar arasında Suyûtî'nin *el-Câmi'u'l-kebîr*'ine yer verildiği halde, *el-Câmi'u's-sağîr*'in kaydedilmemesi ilginçtir. İlkine takriben her 3 hadiste bir, ikincisine ise her 12 hadiste bir göndermede bulunulması, *metin* kitaplarının atıf dağılımında % 25.7'lik bir paya ulaşmasına neden olmuştur. (Bkz: Grafik - 2)

6. Uydurma hadislerle ilgili eserlerin – ki Zerkeşî, Sehâvî ve Suyûtî'nin meşhur ve müstehir hadislerle ilgili birer çalışmaları da bu bağlamda değerlendirilmiştir – hem bu grafikte (% 9.4), hem de atıf yüzdelerini gösteren bir sonraki grafikte (% 3.4) tuttukları yer ilk bakışta yetersiz görülebilir. Zira, şahsî tesbitlerimize göre, *Tarîka*'daki uydurma hadislerin oranı bu oranın biraz üzerinde ve % 15 civârındadır.

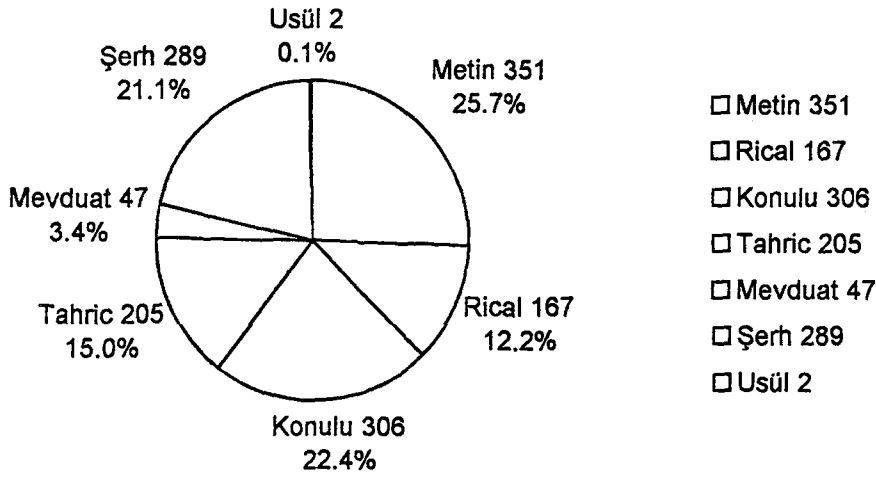
Ancak, *İdrâk*'taki en uzun ve en muhtevâlî nakillerin mevdû'âta dâir eserlerden yapılan nakiller olduğunu da söylemeliyiz. Sözelimi, Sehâvî'nin *Mekâsîd*'ından yapılan nakillerin ortalama uzunluğu yarım sayfayı bulmaktadır ve bu, kitabın genelindeki birer ikişer satırlık alıntılarının ortalama uzunluklarının hayli üzerindedir. ¹⁶⁴

7. Listedeki üç usûl kitabı da, tahrirle doğrudan ilgili olmayan konularda, Birgivî'nin *sürekli eksik hadis metni verme*, *İmam Mâlik'i Kütüb-i Sitte'denmiş gibi gösterme* ve benzeri yanlışlarının eleştirilmesi sırasında kaynak gösterilmektedir.

¹⁶⁴ Mesela bkz: v. 11 a – 11 b. (طلب العلم فريضة علي كل مسلم hadisi hakkındaki 30 satırlık alıntı);

v. 57 - b (كفارة من اغتبطه : أن تستغفر له) hadisi hakkındaki 20 satırlık alıntı).

Grafik - 2: KAYNAKLARIN ATIF YÜZDELERİ

İdrâku 'l-hakika''daki atıfların kitap türlerine göre dağılımını gösteren yukarıdaki grafikten şu sonuçlar çıkartılabilir:

1. Suyûtî'nin iki *Câmi'*ine yönelik atıfların çokluğuna birinci grafiğin beşinci maddesinde dikkat çekilmişti. Metin kitaplarının payına düşen 351 atfın 339'unun bu iki eserce karşılandığı görülmektedir. Dolayısıyla, Buhârî'nin *Sahih*'inden Ebû Nuaym'ın *Hilye*'sine kadar tüm ana metin atıflarının - muharrir birincil kaynakları kullanmadığı için - bu iki eserde toplandığı söylenebilir.

Asıl kaynaklara gönderme yapıldığında bu miktarın birkaç katına çıkacağı âşikardır. Yine de, hadis bilimi açısından değerlendirildiğinde, bu sayının ve oranın yükselmesi bir tarafa, asıl önemli olanın ilk kaynaklara ne kadar inildiği olduğu söylenebilir. Maalesef Bayrampaşa İmamı bu konuda hassas davranmamış, deyim yerindeyse ' *tahricin büyük kısmını Suyûtî ve Münâvî'ye yaptırma* ' yolunu seçmiştir.

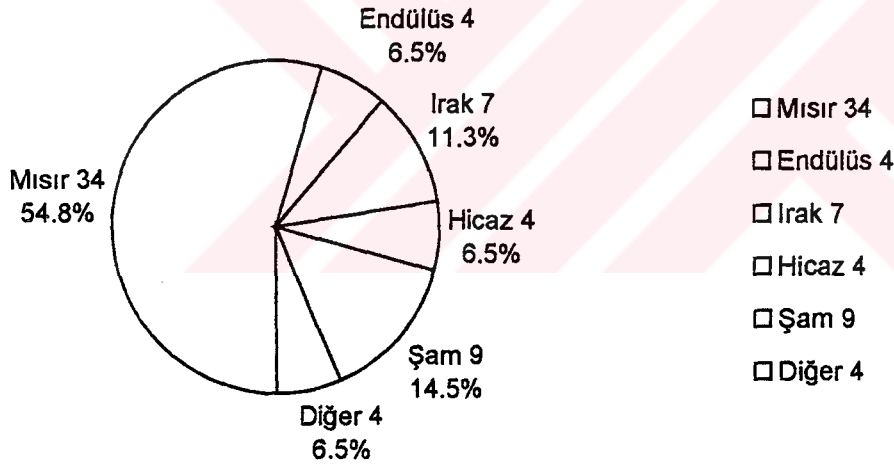
Bu arada, Münâvî'ye yapılan atıfların çokluğunun, diğer kaynaklardaki bilgileri özetlemesinden; Suyûtî'ye yapılan atıfların çokluğunun ise, hadisin diğer kaynaklarını topluca vermesinden kaynaklandığını belirtmeliyiz.

2. Konulu eserlerin % 22.4 ile ikinci sırada yer almasında 247 atıfla Münzirî'nin *et-Terğîb ve 't-Terhîb*'inin payı büyüktür. Hem Birgivi'nin, hem de muharririn ana kaynağı durumunda olan eser, bir metin kitabı olarak da ele alınabilirdi. Ama o zaman, içindeki özel râvî bilgilerine ve genel isnad değerlendirmelerine gereken yer verilmemiş olurdu.

3. Şerh ve tahrir başlıklarının yüzdeleri (% 21.2 ve % 15) bir önceki grafiğe oranla birer puan düşüş göstermiştir. *Mevdû'ât* konusunda Grafik - 1'in altıncı maddesinde söz konusu ettiğimiz sayı – önem dengesizliği, bu iki alanda pek yaşanmamaktadır.

4. Münzirî'nin *metin* yüzdesinde oynadığı rolün benzerini *şerh* başlığı altında Münâvî'de görmekteyiz. 289 alıntının 256'sı Münâvî'nin *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *el-Câmi'u's-sağîr* şerhlerine aittir. Kalan atıflar ise bazı kelime açıklamalarına yöneliktir.

Grafik - 3: KAYNAKLARIN BÖLGELERE GÖRE DAĞILIMI

Bu grafikten çıkardığımız sonuçlar şunlardır: ¹⁶⁵

1. Bu tablodan çıkan en net sonuç, Mısır bölgesinin *Tarîka* tahririndeki ağırlığıdır. Bunu iki temel nedene bağlıyoruz:

¹⁶⁵ *Hicaz* maddesi *Mekke* (3) ve *Medîne*'nin (1) toplamından oluşmakta; *Diğer* başlığı ise *İran* (2), *Yemen* (1) ve *Hindistan*'ı (1) ifade etmektedir. Listenin 25 ve 33. maddeleri – Zeyla'î ve İbnu'l-Melek – hakkında net bir bilgi elde edilemediği için, bu iki madde bu grafikte değerlendirmeye alınmamıştır.

a) **İbn Hacer Ekolü:** İbn Hacer el-Askalânî, 64 maddelik listeye 12 eserle katılmıştır. *Metin* ve *mevdû'ât* hariç diğer beş türe dağılan bu bir düzine kaynağın beş tanesi doğrudan *tahrîc* başlığını taşımaktadır. Bu rakam tüm listedeki tahrîc kaynaklarının yarısı etmektedir.

Öğrencisi olan Suyûtî'nin ise listede toplam 9 eseri vardır ve – *el-Câmi'u's-sağîr*'i de kattığımızda – iki tane *metin*, iki tane de *mevdû'ât* kitabıyla hocasının eksik bıraktığı alanları tamamlamaktadır.

İbn Hacer'in diğer öğrencileri Sehâvî ve Kâsım b. Kutluboğa ile, Suyûtî'nin tilmîzi olan Alkamî'yi ve Münâvî'yi de düşündüğümüzde, gerçekten tahrîc alanında uzman bir Mısır grubuyla karşılaşmaktayız.¹⁶⁶

İmam Gazâlî'nin (öl: hicrî 505) *Tarîka*'ya metod, eğilim ve bilhassa rivâyet malzemesi olarak büyük ölçüde kaynaklık eden eseri *İhyâu 'Ulûmi'd-Dîn*'i onlarca yıllık bir çalışmayla tahrîc eden Irâkî'nin¹⁶⁷ ise ' *İbn Hacer'in hocası* ' olduğunu hatırlatmakla yetiniyoruz.¹⁶⁸

Kaynak sayısında % 55'i, atıf dağılımında ise % 70'i bulan bu birikim, - bir varsayım olarak - sırf Mısır menşeli kaynaklar kullanılarak bile iyi bir tahrîcin hazırlanabileceğini göstermektedir.

¹⁶⁶ Sehâvî'nin İbn Hacer'e yönelik *hocamız* hitâbı için 37 - a ve 37 - b'ye; Alkamî'nin Suyûtî'ye yönelik benzer nitelemeleri için 35 - b, 62 - a ve 63 - b'ye bakılabilir. 83 - b'de ise Mısırlıları yanyana görüyoruz:

“ *Alkamî der ki: Hocamız şöyle demiştir: İbn Hacer derdi ki...* ” .

قال العلقمي : قال شيخنا : قال الحافظ ابن حجر : ...

¹⁶⁷ Bkz: *el-Muğnî*, I / 3. (Irâkî'nin önsözü)

¹⁶⁸ Bayrampaşa İmamı, kitabının tam 60 yerinde İbn Hacer'den *şeyhu'l-fenn* (*işin pîrî*) diye bahsetmekte; üstelik 22 ayrı yerde adını zikretmeye dahi gerek görmeden sadece bu ünvânı kullanmaktadır. (Mesela bkz: 3 - b, 22 - b, 31 - b. İsimsiz kullanımlara ise 72 - b'den sonraki hemen hemen her varakta rastlamak mümkündür: 73 - b, 74 - a, vb). Bu durumda Irâkî'yi de *şeyhu şeyhi'l-fenn* (*işin pîrinin üstâdı*) sıfatıyla anmak gerekecektir. Irâkî'nin İbn Hacer'in hocası olduğuna dâir bir örnek için bkz: v. 3 - b.

b) Muharricin Mısır asıllı olması: Bayrampaşa İmamı Ali Efendi'nin *Misrî* nisbesiyle anıldığını, çünkü Mısır asıllı olduğunu belirtmiştik ¹⁶⁹. Elbette bunun da kaynak seçiminde küçümsenemeyecek bir etkisi vardır. Kişi, kendi bölgesinin eserlerine diğerlerinden daha vâkıf olabilir. Kaldı ki, az önce bahsettiğimiz bölgesel potansiyel, değil bir Mısırlının, bir Hindlinin bile teveccühünü kazanabilecek seviyededir. ¹⁷⁰

2. Şam çıkışlı dokuz eserden üçü Nevevî'ye, üçü de Zehebî'ye aittir. Listeye giren her üç eseri de (*Muhezzeb*, *Mizân* ve *Kâşif*) ricâlle ilgili olan Zehebî, aynı zamanda Irâkî'nin hocasıdır. ¹⁷¹

3. Irak menşe'li eserler arasında Münzirî'ye ait iki kitapla, İbnu'l-Cevzî ve Sağanî'nin *mevdû'ât* kitapları yer almaktadır. Münzirî'nin *Tarîka* tahrîcindeki yerine ve önemine - hem yazar, hem de muharric açısından - Grafik - 2'nin ikinci maddesinde değinmiştik.

4. *Hicaz* hanesindeki dört eserden ikisinin yazarı olan İbn Hacer el-Heytemî el-Mekkî'nin de aslen Mısırlı olduğunu söylemeliyiz. Mekke'ye yerleşip orada öldüğü için bu maddeye konu olmuştur. Bunun tam tersi bir durum mesela Irâkî ve Nesâî'de görülmektedir. İkisi de ilmî hayatlarını Mısır'da geçirmişlerse de, aralarındaki fark, Irâkî'nin aynı zamanda Mısır doğumlu olmasıdır.

5. İbn Abdilberr, İbnu'l-Battâl ve Tahâvî ile birlikte Endülüs'ü temsil eden Abdülhak el-Ezdî'nin *el-Cem' beyne's-Sahihayn* adlı eseri, listede yer alan *el-Ahkâmu'l-kübrâ*'sından tamamen ayrı nitelikte bir kitap olmasına ve önemli bağlamlarda kendisine yarım düzine atıf yapılmasına rağmen herhalde unutulmuştur.

¹⁶⁹ Bkz: *Bu tez*, s. 28.

¹⁷⁰ Nitekim, Mısırlı Suyûtî'nin *Câmi*'leri üzerinde Hindli âlim Ali el-Muttekî'nin gerçekleştirdiği *Kenzü'l-'ummâl* adlı çalışma, bu tip bir teveccühün ürünüdür. Buna rağmen, 36 - a'da " *Uğursuzluk üç şeydedir* " hadisini verirken, muharricin " *şu kaynak şu sahâbîden ... rivâyet etmiştir* " deyip geçmesini ve Hz. Âişe'nin meşhur itirazına atıfta bulunmamasını " *Mısırlı olmasına rağmen Zerkeşî'nin İcâbe'sini gözden kaçırması* " şeklinde yorumluyor ve önemli bir eksiklik addediyoruz.

¹⁷¹ " *Irâkî der ki: Zehebî hocamız Mizân'da ' münker bir hadistir ' demektedir.* " (77 - a):

قال العراقي : قال شيخنا الذهبي في " الميزان " : حديث منكر . انتهى .

D) Yazarın Birgivi'ye Yönelik Eleştirileri

Bayrampaşa İmamı, *Tarîka* tahrîci sırasında tesbit ettiği yanlışlıkları kaydetmekte ve Birgivi'yi değişen üsluplarla eleştirmektedir. Gerek yürüttüğü tahrîc işleminin yapısının hata bulmaya yatkın olması, gerekse muharririn aynı zamanda yazarın muhalifi konumunda durması, bu eleştirilerin sayısını etkilemiş görünmektedir.

Biz, *İdrâku'l-hakîka* üzerindeki çalışmamız ve kitabın içeriğine yönelik incelemelerimiz esnasında, tesbit ettiğimiz eleştirileri önce bir düzine başlıkta, ardından yirmiye yakın bölümde topladık. Sayıları 100'ü aşan – başlık takdirine göre 101 veya 105 olan – bu tenkitlerin tamamının üç ana başlıkta ele alınabileceğini düşündük ve bunları sırasıyla *hadis usûlünü bilme ve uygulamada görülen eksikliklere yönelik eleştiriler*, *kaynakları tanıma ve kullanmada görülen eksikliklere yönelik eleştiriler* ve *hadis metinleri üzerindeki tasarruflarla ilgili eleştiriler* olmak üzere sınıflandırdık.

Tarîka'da bulunan 750 civarında hadisin ilk 356 tanesi üzerinde Amman'da, çağımızın uzman tahkikçilerinden Şuayb Arnavut'un tahkik bürosunda ve yine kendilerinin nezaretinde bizzat yürüttüğümüz tahrîc çalışmasının, Bayrampaşa İmamı'nın ifadelerinin sağlanmasında ve kullandığı kaynaklara (hatta o kaynakların da kaynaklarına) ulaşılmasında bize büyük avantaj sağladığını belirtmeliyiz. Bu yönden müteşekkîr kaldığımız Şuayb Bey'in de tezimizin hazırlanmasında ciddi destek ve katkıları olmuştur.¹⁷²

Eleştirilerin her bir bölümünde, hatta her alt başlığın sonunda özet bir *değerlendirme* kısmı yer alacak ve genel değerlendirme tüm tenkitler sunulduktan sonraya bırakılacaktır. Bazı başlıkların çok fazla örnek içermesi ve ilgili örneklerin birbirine benzemesi, en dikkat çekici birkaç tanesine aynen yer verip kalanına dipnotlarda işaret etme yoluna gitmemize yer yer yol açmıştır.

Bu girişten sonra, eleştirilerin dökümüne geçebiliriz.

¹⁷² 356 hadis üzerindeki söz konusu çalışmamızda, hadislerin her birinin sıhhat durumu hakkında bir sonuca varmaya çalışmıştık. Elimizdeki neticeler, kitabın ilk yarısına ait ve kısmî de olsa, *Tarîka* hadislerinin genel durumuna ışık tutmaktadır. Buna göre, yaklaşık olarak kitaptaki hadislerin 1 / 3'ü *sahîh*, 1 / 3'ü *zayıf*, 1 / 6'sı *hasen* ve kalan 1 / 6'sı da *mevzûdur*.

1. Hadis Usûlünü Bilme ve Uygulamada Görülen Eksikliklere Yönelik Eleştiriler:

Bayrampaşa İmamı, Birgivî'nin hadisçiliğini tenkit ederken, *Tarîka*'da gördüğü hadis usûlüne dâir eksiklikleri de gündeme getirmektedir. Bu yöndeki eleştiriler, her ne kadar sayıları az da olsa, nitelik bakımından ciddi bir önem arz etmektedirler. Bunun için, önceliğin usûl tartışmalarına verilmesi ve aşağıdaki başlıkların kullanılması uygun görülmüştür.

a) Hadislerin Niteliğinin Belirlenmesi

Tarîka hadisleri arasında merfûlaştırılmış (Peygamber sözü hâline getirilmiş) bazı mevkuf haberler (sahâbe açıklamaları) yer almaktadır. Muharric, bunların çoğunu gözden kaçırmakla beraber ¹⁷³, üç tanesine özellikle dikkat çekmektedir. Bu üç hadis şunlardır:

1. Örnek: (s. 136, v. 58 - a) ¹⁷⁴

Birgivî, “ Kim müslüman kardeşine haberi yokken destek olursa, Allah da ona hem dünyada, hem ahirette destek olur ” ¹⁷⁵ hadisini *İbn Ebi'd-Dünya* (öl: hicrî 282) remziyle verirken “ *Câbir (radiyallâhu anh) 'den merfû olarak* ” kaydını düşmektedir.

¹⁷³ Sözelimi, *Tarîka*'nın dördüncü hadisi olan ve (إن هذا القرآن مأدبة الله ...) diye başlayan rivâyeti Birgivî Abdullah İbn Mes'ûd'dan merfû olarak aktarmakta, Bayrampaşa İmamı ise yaptığı uzun sayılabilecek tahrirde sadece seneddeki Ebu'l-Ahvas ve İbrahim el-Hecrî'nin zayıflıkları üzerinde durmaktadır. (v. 3 - a / b) Halbuki bu hadisi Abdürrezzâk (*Musannef*, no. 6017), Dârimî (*Sünen*, 2 / 523, no. 3315) ve Abdürrezzak'tan naklen Taberânî (*el-Mu'cem el-Kebîr*, 9 / 139, no. 8646) Abdullah İbn Mes'ûd'un sözü (yani mevkuf) olarak rivâyet etmektedirler.

Benzer bir durum *İttibâ' el-Hevâ* bölümünün ikinci hadisinde (*matbû Tarîka*, s. 46) görülür. (إن أشد ما أخاف عليكم ، خصلتان : إتباع الهوى ، و طول الأمل ...) diye başlayan ve İbn Ebi'd-Dünyâ'nın Hz. Ali'den merfû olarak rivâyet ettiği belirtilen hadiste muharric, Irâkî ve Suyûtî'nin ‘ *zayıftır* ’ şeklindeki kısa değerlendirmelerini nakletmekle yetinir (v. 19 - b) . Halbuki zühd yazarları Abdullah İbnü'l-Mübârek (*Zühd*, s. 86, no. 255), Ahmed b. Hanbel (*Zühd*, s. 130) ve Beyhakî (*Zühd*, s. 222, no. 460; *Şu'ab*, 7 / 369, no. 10614) bunu mevkuf (Hz. Ali'nin sözü) olarak vermektedirler.

¹⁷⁴ Örnekler verilirken kaynaklara bu şekilde atıf yapılacaktır. Sayfa (s.) *matbû Tarîka*'ya, varak (v.) ise *İdrâku'l-Hakîka*'nın - tezimiz boyunca esas alacağımızı daha önce belirttiğimiz - müellif nüshasına (*Çorlulu Ali Paşa*, 82) aittir.

Muharric ise şöyle demektedir:

“ *Bilakis, Münzirî'nin et-Terğîb ve't-Terhîb'de belirttiği gibi, İbn Ebi'd-Dünyâ bu hadisi mevkuf olarak rivâyet etmiştir.* ”

Ardından Münâvî'den yaptığı nakilde Suyûtî'nin “ *Zehebî Muhezzeb'de ‘ Merfû sayan yanlış yapar ’ der* ” sözünü aktaran muharricın son değerlendirmesi şudur:

فَقَوْلُ الْمُؤَلِّفِ (مَرْفُوعاً) لَيْسَ فِي مَحَلِّهِ .

“ *Demek ki, yazarın ‘ merfû olarak ’ ifadesi, yerinde değildir.* ”

2. Örnek: (s. 189, v. 91-b)

Birgivî, Harâitî'den aldığı ve “ *Komşu hakkı nedir, bilir misin ?* ”¹⁷⁶ diye başlayan uzun rivâyeti “ *Amr b. Şuayb'ın babasından, onun dedesinden, merfû olarak* ” rivâyet ettiğini kaydeder.

Muharric, Münzirî'nin hadisi (رُويَ) ile başlattığını belirterek¹⁷⁷, yine onun “ *Belki de başından somuna kadar râvînin sözüdür ve merfû da değildir* ” değerlendirmesini aktarıyor. Sonra da yine Münzirî'ye dayanarak yazarı eleştiriyor:

فَإِسْنَادُهُ مَوْقُوفٌ ، خِلَافاً بِقَبُولِ الْمُؤَلِّفِ مَرْفُوعاً .

¹⁷⁵ Arapçası: (مَنْ نَصَرَ أَخَاهُ الْمُسْلِمَ بِالْغَيْبِ ، نَصَرَهُ اللَّهُ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ)

¹⁷⁶ Arapçası: (أَتَدْرِي : مَا حَقُّ الْجَارِ ؟)

¹⁷⁷ Münzirî, eserinin önsözünde, belli özellikleri taşıyan rivâyetleri zayıf kabul ettiğini ve bu hükmünü, ya hadisi şüphe kipi (رُويَ) ile başlatarak, ya da sonunda hiçbir açıklama yapmayarak bildireceğini açıklamaktadır.

(Bkz: *et-Terğîb ve't-Terhîb*, I / 51). Muharric ise, hasen seviyesinin altındaki tüm rivâyetleri – uydurmalar da dâhil olmak üzere - kapsayan bu tavrı önemsemekte ve tam 55 hadiste (yukarıda da görüldüğü şekliyle) anmaktadır. (mesela bkz: 18 – a, 24 – a, 32 – b, 38 – a). Yer yer, Münzirî'nin ilgili açıklamasından kesitler sunduğu da olmaktadır. (mesela bkz: 13 b – 14 a, 27 – a, 41 – b).

“ Demek ki hadisin isnadı - yazarın kabul ettiği gibi *merfû* değil - mevkuftur. ”

3. Örnek: (s. 191, v. 93-a)

“ Bir düğüm atıp üzerine üfleyen sihir yapmış olur ... ” ¹⁷⁸ diye başlayan hadisi “ Ebu Hureyre'den *merfû* olarak ” ifadesiyle takdim eden Birgivi'yi eleştiren muharric, Münziri'nin *et-Terğîb ve't-Terhîb*'deki “ *Nesâî, Hasen-i Basrî'nin Ebu Hureyre'den rivâyeti olarak yer verir; ama cumhura göre Hasen-i Basrî Ebu Hureyre'den hadis dinlememiştir* ” ifadesini naklederek şu sonuca varıyor:

فَقَوْلُ الْمُؤَلِّفِ (مَرْفُوعًا) : لَيْسَ فِي مَحَلِّهِ .

“ Binaenaleyh, yazarın ‘ *merfû* olarak ’ demesi yerinde değildir. ”

Değerlendirme:

1. Üçüncü örnekteki itirazın geçersiz olduğunu söylemeliyiz. Çünkü Münziri'nin açıklaması nihâyet hadisin *mürsel* olduğunu kanıtlar. Muharric ise yukarıdaki sözüyle hadisin *merfûluğunu* nefyetmektedir. Halbuki bir hadis hem *merfû* hem *mürsel* olabilir. Zira *raf'* (*merfûluk*) metinle ve metnin çıktığı ağızla; *irsâl* (*mürsellik*) ise senedle ve seneddeki bir tür kopuklukla ilgilidir. ¹⁷⁹

2. Zikrettiğimiz her üç örnekte de görüldüğü gibi, muharricin bu yöndeki tesbitleri, Münziri'nin dikkat çektikleriyle sınırlı kalmıştır. Böyle olmasının nedeni de, Bayrampaşa İmamı'nın ana kaynaklara inmemesidir.

¹⁷⁸ Arapçası: (مَنْ عَقَدَ عَقْدَةً ، ثُمَّ نَفَثَ فِيهَا : فَقَدْ سَحَر ...)

¹⁷⁹ Bu konunun teknik ayrıntıları için bkz: İbnu's-Salâh, 'Ulûmu'l-hadis (*el-Mukaddime*), s. 45, 51 – 56. Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I / 149, 159 vd.

b) Kısaltmaların (Remizlerin) Kullanımı

Birgivî, eserine aldığı hadislerin kaynaklarını gösterirken her yazar için belli bir kısaltma (remiz) kullanmaktadır.¹⁸⁰ Yer ve zaman tasarrufu bakımından yararlı olan bu kısaltmalar, zaman zaman – gerek yazım, gerekse kullanım yönünden – yanlışlıklara konu olabilmışlerdir.

Bu bölümde, Bayrampaşa İmamı'nın bu husutaki tenkitleri incelenecektir.

1. Örnek: (s. 7, v. 7-a)

Birgivî, Hakîm et-Tirmizî'nin *Nevâdir el-Usûl*'de zikrettiği “ Görüşümüzü benim getirdiklerime uydurmadıkça hiç biriniz inanmış olamazsınız ”¹⁸¹ hadisini normalde *Sünen* yazarı Tirmizî için kullanılan (ت) remziyle vermiştir. Muharrir bunu haklı olarak şöyle eleştirmektedir:

و المؤلف رقم الحديث بعلامة أبي عيسى الترمذي ، و لم يخرج به . بل أخرجه
الحكيم الترمذي ، كما بيناه . و ليس له علامة عند أهل الحديث . بل كانوا يصرّحون باسمه .
فرمزه بعلامة (التاء) : وهم .

¹⁸⁰ Bu remizler, tüm *Tarîka* nüshalarının en başında bir cetvel halinde sunulmaktadır. Hem örnek bir kısaltmalar cetveli, hem de tezimizin bu bölümünün ana unsuru olması dolayısıyla bu listeyi kaydetmek istiyoruz:

(ب : Buhârî), (م : Müslim), (د : Ebû Dâvud), (ت : Tirmizî), (ن : Nesâî), (ط : Muvatta'),
(ح : İbn Hıbbân), (ح : Hâkim), (ح : Ahmed b. Hanbel), (د : Dârimî), (م : İbn Mâce),
(خ : İbn Huzeyme), (ص : İsfahânî), (ق : Dârakutnî), (ه : Beyhakî), (ب : İbn Abdilberr),
(د : Deylemî), (ق : Kuşeyrî), (د : İbn Ebi'd-Dünyâ), (ي : Ebû Ya'lâ), (ن : Ebû Nuaym),
(س : İbn Sünnî), (ش : Ebu's-Şeyh), (غ : Beğavî), (ز : Bezzâr), (ع : İbn Asâkir),
(ع : İbn Adiy), (ب : İbnu'l-Mübârek), (ر : Abdürrezzâk), (ط : Tahâvî), (ط : Taberânî),
(ط : Taberânî / Kebîr), (ط : Taberânî / Evsat), (ط : Taberânî / Sağîr), (ط : Taberânî /
Kebîr + Evsat), (ط : Taberânî / Kebîr + Sağîr), (ط : Taberânî / Evsat + Sağîr),
(ط : Taberânî / Kebîr + Evsat + Sağîr).

¹⁸¹ Arapçası: (لا يؤمن أحدكم ، حتى يكون هواه تبعاً لما جئت به)

“ Yazar, hadisi Ebû İlsâ et-Tirmizî'nin remziyle vermiştir. Halbuki hadise eserinde yer veren o değil – demin de belirttiğimiz gibi – Hakîm et-Tirmizî'dir. Onun da hadisçiler arasında kullanılan özel bir remzi bulunmamaktadır. Doğrudan adını zikretmektedirler. Dolayısıyla, Hakîm et-Tirmizî için (ﺕ) remzini kullanmak yanlıştır. ”

Bayrampaşa İmamı'nın – Kürt Molla'nın dört maddelik tenkit notunda da naklettiği ¹⁸² – bu tesbiti son derece yerindedir. Öte yandan, Reşid Efendi nüshasının kenarlarına muhalefet şerhleri düşen Kadızâdelinin meseleye farklı bir yaklaşımı vardır. Târihi mücâdelenin hadis ilmine ve bilimsel bir konunun yorumlanmasına etkisini açıkça gösteren bu yaklaşımı nakletmek istiyoruz. Diyor ki: ¹⁸³

“ Bu hadis Mesâbih'in ¹⁸⁴ hasenleri arasında geçmektedir. Yazar, hadis için, Hakîm'e işâretle (ﺡ) ve Tirmizî'ye işâretle (ﺖ) remzini kullanmıştır.

Gelgelelim, kitabı ilk çoğaltan kişi (nâsih-i evvel) yanlışlıkla bu remzi sonraki hadise, sonraki hadisin (ﺕ) olan remzini ise bu hadise yazmıştır.

Diyeceğim, salak herifin (el-ahmak) ‘ yazarın hadisi (ﺕ) remzini kullanarak Ebû İlsâ'ya nisbet etmesi vehimdir ‘ lafı, fâzıl musannıfa (değerli yazara) yönelik bir iftirâdan ibârettir.

Diyelim ki her iki Tirmizî için de (ﺕ) remzini kullandı. Bunda şaşılacak ne var da ? İkisi de sağlam (sika) değil mi ?!

Muhaddisler, Hakîm için (ﺕ) remzini kullanmayabilirler. Bu, yazarın ilgili remzi kullanamayacağı anlamına gelmez. Onun da kitabında gözettiği kendine göre bir metodolojisi vardır ve ‘ istılahta rekâbet olmaz ’ ! ”

¹⁸² Bkz: Bu tez, s. 20, dp. 61.

¹⁸³ Bkz: İdraku'l-Hakika, Süleymâniye Ktp, Reşid Efendi Bl., no. 1237, v. 6 – a.

¹⁸⁴ Mesâbih'ten kasıt, Beğavî'nin Mesâbihu's-Sunne adlı eseridir. Beğavî, kitabında hadisleri - kendine özgü bir ayrımla hasenler (hısân) ve sahihler (sıhâh) diye sınıflandırmaktadır. Bkz: Kettânî, er-Risâletu'l-Mustatrafê, s. 380.

Bu yorum, bir sonraki hadis de aslında Tirmizî’de olduğu halde yanlışlıkla *Sahîhayn*’a nisbet edildiği için ¹⁸⁵, ilk bakışta tutarlı görünebilir. Ama Birgivi’nin kitabının başında sunduğu remizler cetvelinde Hakîm et-Tirmizî’ye ait böyle özel bir kaydın bulunmaması, *nâsih-i evvel* teorisini benimsememizi engellemektedir.

Ayrıca *Tarîka*’nın ‘ *Medîne’de müellif nüshasıyla karşılaştırıldığı ve salavât kalıplarına varıncaya kadar – tüm çıkmalar da dahil – her yerinin aynen yazıldığı* ’ sonunda açıkça belirtilen bir nüshasında da ¹⁸⁶ bu hadis için (ت), öteki hadis için ise (م خ) kullanılmış olması, muharrici haklı çıkarmaktadır.

“ *Diyelim ki her iki Tirmizî için de (ت) remzini kullandı. Bunda şaşılacak ne var da ? İkisi de sağlam (sika) değil mi ?!* ” ifâdesi ise son derece yanlıştır. Hem ilk yorumda samimi olunmadığını göstermektedir, hem de *Sünen* sâhibi Tirmizî’nin hadisteki yerini hiçe saymak anlamına gelmektedir. Hakîm’e hadis açısından *sika* denilip denilemeyeceği tartışılabilir; ama Ebû İsa’nın onunla bu bağlamda yanyana konulması mâkul değildir. ¹⁸⁷

Kadıızâdeli muhalifin ‘ *Tarîka*’ya ve yazarına söz söyletmeme ’ anlayışı yüzünden içine düştüğü durumu da dikkate değer buluyoruz. Bu tepkiyle, hem karşıtı bulunduğu kesimin ana kaynaklarından birisini (*Hakîm et-Tirmizî’nin Nevâdiru’l-usûl’ünü*) savunması gerekmiş, hem de hadisçilerin benimsedikleri güçlü bir eğilimi (*Hakîm için (ت) remzini kullanmama*) reddetmek durumunda kalmıştır. Muharrici suçlarken ondan yaptığı alıntının yanlışlığı ise, var gücüyle yediği ve hakaret dahi ettiği Bayrampaşa İmamı’nın açıklamalarını tam olarak anlamadığı izlenimini doğurmaktadır.

¹⁸⁵ Söz konusu hadis bu bölümümüzün ikinci örneği olarak (bu maddeyle de bağlantısından dolayı) genişçe işlenecektir.

¹⁸⁶ Bkz: *et-Tarikatu’l-Muhammediyye*, Süleymâniye Ktp, Cârullah Bl., no. 1060, v. 5 - b.

¹⁸⁷ Celâleddîn es-Suyûtî (öl. Hicrî: 911), *el-Câmi’u’l-kebîr* adlı eserinde kullandığı kaynakları üç gruba ayırmakta, Hakîm et-Tirmizî’yi ve *Nevâdiru’l-usûl’ünü* ‘ *hadisi rivâyet etmede tek kaldıkları takdirde kesinlikle zayıf olanlar* ’ arasında sayarken, *Sünen* sâhibi Tirmizî’ye ‘ *sahih de, hasen de, zayıf da içerebilenler* ’ listesinde yer vermekte ve ‘ *eğer o bir değerlendirme yapmışsa onu nakledip başka bir açıklamada bulunmama* ’ prensibini benimsemektedir. Bkz: Bedî’ es-Seyyid el-Lahhâm, *el-İmâm el-Hâfız Celâleddîn es-Suyûtî ve Cuhûduh fi’l-hadîs ve ‘Ulûmih*, Dimeşk – 1994, s. 314 – 316.

2. Örnek: (s. 7, v. 7-a)

Birgivi, “ *İsrailoğullarının başına gelenler benim ümmetimin başına da adım adım gelecektir* ” rivâyetini verirken (خ - م) rumuzlarını kullanır. Halbuki rivâyet bu şekliyle *Sahihayn*’da bulunmamaktadır.

Muharricın tepkisine geçmeden önce, *Tarîka*’da yer alan rivâyetle, bu rivâyeti andıran, ama aynısı olmayan ve Birgivi’nin muhtemelen karıştırdığı Buhârî ve Müslim’deki *muttefakun aleyh* hadisin metnini yan yana koymak istiyoruz.

Buhârî rivâyeti:

" لَتَتَّبِعَنَّ سَنَنَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ ، شِبْرًا بِشِبْرٍ ، وَ نِزَاعًا بِنِزَاعٍ ؛ حَتَّىٰ لَوْ دَخَلُوا جُحْرَ ضَبٍّ :
تَبِعْتُمُوهُمْ " . قُلْنَا : يَا رَسُولَ اللَّهِ ! الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى ؟ . قَالَ : " فَمَنْ ؟ " .

Müslim Rivâyeti:

" لَتَتَّبِعَنَّ سَنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلَكُمْ ، شِبْرًا بِشِبْرٍ ، وَ نِزَاعًا بِنِزَاعٍ ؛ حَتَّىٰ لَوْ دَخَلُوا فِي حَجَرٍ ضَبٍّ :
لَاتَّبِعْتُمُوهُمْ " . قُلْنَا : يَا رَسُولَ اللَّهِ ! الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى ؟ . قَالَ : " فَمَنْ ؟ " .

Birgivi’nin metni:

" لَيَأْتِيَنَّ عَلَىٰ أُمَّتِي كَمَا أَتَىٰ عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ ، حَذْوُ النَّعْلِ بِالنَّعْلِ ؛ حَتَّىٰ إِنْ كَانَ مِنْهُمْ
مَنْ أَتَىٰ أُمَّةً عَلَانِيَةً : لَكَانَ فِي أُمَّتِي مَنْ يَصْنَعُ ذَلِكَ . وَ إِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ تَفَرَّقَتْ عَلَىٰ اثْنَيْنِ وَ سَبْعِينَ مَلَّةً ؛
وَ تَفْتَرِقُ أُمَّتِي عَلَىٰ ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ مَلَّةً ، كُلُّهُمْ فِي النَّارِ ، إِلَّا مَلَّةً وَاحِدَةً " . قَالُوا : مَنْ هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ ؟ .
قَالَ : " مَا أَنَا عَلَيْهِ ، وَ أَصْحَابِي " .

Buhârî ve Müslim'in – aralarında tek bir tercümeyle gelebilecek kadar az ifade farkı bulunan – rivayetlerinin ortak tercümesi şudur:

Rasûlullâh buyurdular ki:

“ Sizden öncekilerin yolunu karış karış, kulaç kulaç takip edeceksiniz. Hatta kertenkele deliğine girseler, siz de arkalarından gideceksiniz. ”

“ Yahudilerle hristiyanlar mı ? ” dedik.

“ Kim olacak da ? ” buyurdular.

Tarika'da yer alan Tirmizî rivâyetinin tercümesi ise şudur:

Rasûlullâh buyurdular ki:

“ İsrailoğullarının başına gelenler ümmetimin başına da adım adım gelecektir. Dahası, onlardan alenen annesine sarkıntılık eden olduysa, benim ümmetimden de bunu yapan çıkacaktır. Yine İsrailoğulları yetmiş iki fırkaya bölünmüşlerdir; benim ümmetim de yetmiş üç fırkaya bölünecektir. Hepsî ateştedir, biri hariç. ”

“ O hangisi ya Rasûlallâh ? ” dediler.

“ Benim ve ashabımın tuttuğu yol ” buyurdular.

Görüldüğü gibi, metinler arasında büyük bir muhteva farkı vardır. İlkinin sadeliğine ve kısalığına karşın, ikincisi kaba bir tasviri ve rekabeti andıran sayısal bir vurguyu içermektedir.

Usûl açısından da önemli ayrılıklar görüyoruz. Her şeyden önce, sahâbî râvî aynı değildir. Tirmizî rivâyetinin râvîsi Abdullah b. Ömer iken, Şeyhayn bu hadîsi ' Zeyd b. Eslem – Atâ b. Yesâr – Ebû Sa'îd el-Hudrî ' tarîkiyle aktarmaktadır.¹⁸⁸ Ayrıca Tirmizî'nin senedindeki Abdurrahman b. Ziyâd el-İfrîkî'nin zayıf ve yetersiz bir râvî olduğu da bilinmektedir.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Bkz: Tirmizî, *İmân*, 18; Buhârî, *Enbiyâ*, 50, *İ'tisâm*, 15; Müslim, *İlim*, 6.

¹⁸⁹ Bkz: Zehebî, *Mizân*, II / 561 – 562; İbn Hacer, *Takrîb*, no. 3862.

Bunlardan sonra muharricinin konuyla ilgili sözlerini sunabiliriz:

و المؤلف رقم الحديث بعلامة الشيخين . لا والله ! لم يخرجاه . بل أخرجه الترمذي ، والطبراني ،
و غيرهما ؛ كما بيناه . فرمزه بعلامة البخاري و مسلم : غلط فاحش !

“ Yazar, hadisi Şeyhayn kısaltmasıyla vermiştir. Hayır, Allah biliyor, ikisi de buna kitaplarında yer vermezler. Kitaplarında yer verenler, Tirmizî, Taberânî ve diğerleridir. Nitekim bunu açıklamış bulunuyoruz. Sonuç olarak: Bu hadisin **Buhârî – Müslim** remizleriyle verilmesi büyük bir hatadır. ”

Muharricinin haklı olduğu açıktır. Bizim de tesbit ettiğimiz bu hata gerçekten büyüktür.

3. Örnek: (s. 29, v. 14-a)

Muharric, “ Âlimle âbid getirilir. Âbide ‘ cennete gir ’ denilir. Âlime ise ‘ biraz bekle de millete şefaati ol ’ denilir ”¹⁹⁰ hadisini (صف) remziyle sunan müellifi şöyle eleştirmektedir:

ثم إن المؤلف قد أخطأ في أمور جزئية ، منها : رمزه بعلامة (صف) للإصفهاني ،
و بعلامة (صب) للإصبهاني ؛ و هما واحد ، كما لا يخفى !

“ Şunu da belirtmeliyiz ki, yazar, *Tarîka* kitabında bazı noktalarda yanılmıştır. *İsfâhânî* için (صف), *İsbehânî* için ise (صب) remzini kullanması bunlardan biridir. ”¹⁹¹
Halbuki bu ikisinin aynı şahıs olduğu açıktır. ”¹⁹²

Bayrampaşa İmamı bu noktada yanılmaktadır. Zira söz konusu iki şahıs bir değildir. *İsfahânî*, *et-Tergîb* yazarı Ebu'l-Kâsım'dır ve hicrî 535 vefatlıdır. *İsbehânî* ise meşhur *Hilye* sahibi Ebu Nuaym'dır ve hicrî 430'da vefat etmiştir.¹⁹²

¹⁹⁰ Arapçası: (يُجاء بالعالم ، و العابد . فيقال للعابد : ادخل الجنة . و يُقال للعالم : قف ، حتي تشفع للناس .)

¹⁹¹ Bu tesbitin Kürt Molla'nın eleştirileri arasında da yer aldığına dikkat çekilmişti. (Bkz: *Bu tez*, s. 20, dp. 61)

¹⁹² Bkz: Kettânî, *er-Risâletu 'l-mustatraf*, s. 81, 292.

4. Örnek: (s. 147, v. 68-a)

“ *Dünyada iki tane yüzü olanın, kıyamet günü ateşten iki dili olur* ” ¹⁹³ rivâyetini Birgivi ‘ *Buhârî – Ebû Dâvud* ’ (خ - د) rumuzlarıyla vermektedir.

Tahrîcinin başında (كذا رمزه المؤلف ، بعلامة البخاري) ¹⁹⁴ diyerek durumu tekid eden Bayrampaşa İmamı, hadisin – diğer kaynakların yanısıra – Buhârî’nin *el-Edeb el-Müfred*’inde de olduğunu Suyûtî’nin *el-Câmi el-Kebîr*’inden nakletmekte, sonuçta da şu eleştiriyi yapmaktadır:

فرمَز المؤلف بعلامة البخاري بلا تقييد ، يوهِم أنه في " صحيحه " ؛ و ليس كذلك . بل في " الأدب المفرد " ؛ كما بيناه آنفاً . فإنَّ أهل الحديث – أي : أهل هذا الفنّ – جعلوا (الخاء) علامةً للبخاري ؛ من غير تقييدٍ : إذا كان الحديثُ في " صحيحه " . و أما إذا كان في غيره : يصرّحون بعدَ رمز الخاء باسمه . كـ (تاريخه) ، و (تعليقه) ، و (الأدب المفرد) ، و غيرها . و غَفَلَ عنه المؤلف !

“ *Yazarın – herhangi bir kayıt düşmeden – Buhârî remzini kullanması, hadisin Buhârî’nin Sahîh’inde olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Hadisin orada değil el-Edebu’l-Müfred’de olduğunu ise biraz önce belirtmiştik. Şunu da belirtelim ki, hadisçiler, yani bu ilmin erbâbı, (خ) harfini - hadis Sahîh’inde olduğu takdirde – herhangi bir sınırlamaya gerek duymaksızın Buhârî’ye remz yaparlar. Ama eğer hadis Buhârî’nin başka bir eserinde geçiyorsa, o zaman (خ) remzinden sonra ilgili eserin adını anarlar. Bu Târih’i olur, Ta’lîk’i olur, el-Edebu’l-Müfred olur veya bir başkası olur. Yazarın bunlardan haberi yoktur.* ” ¹⁹⁵

¹⁹³ Arapçası: (من كان له وجهان في الدنيا ، كان له لسانان من نار يوم القيامة)

¹⁹⁴ Tercümesi: “ *Yazar böyle, Buhârî remziyle vermiştir.* ”

¹⁹⁵ Bu tenkide de Kürt Molla tarafından yer verilmiştir. Bkz: *Bu tez*, s. 20, dp. 61.

c) Râvîlerin Ad ve Kimlikleri

Birgivî, eserinde hadisleri senedsiz zikretmekte, rivâyet merfû ise Rasûlullâh'tan aktaran son sahâbînin, mevkûf ise sözün sahibi olan tâbiîn mensubunun adını anmakla yetinmektedir.

Muharricın râvîlerle ilgili eleştirileri ise iki ana başlık altında toplanabilir. Bunlardan birincisi **yazım hatalarıdır** ve ilk iki örnek buna dâirdir. Kalanlar ise, hadisin râvîsi olan sahâbînin yerine bir başkasının yazılması ile oluşan ve daha ciddi sayabileceğimiz hatalardır.

1. Örnek: (s. 6, v. 4-b)

Hadisi rivâyet eden sahâbînin adının *Mikdâd* (المقداد) değil, *Mikdâm* (المقدام) olması gerektiği belirtiliyor.

و (المقداد بن معدي كرب) غلط من المؤلف .

“ *Mikdâd b. Ma'dî-Kerb, yazardan kaynaklanan bir yanlışlıktır.* ”

Muharricın haklılığı ve bunun açık bir yazım hatası olduğu ortadadır.¹⁹⁶

2. Örnek: (s. 104, v. 42 – b)

Muharric, Tirmizî'den alınan uzun hadisin râvîsinin nisbetinin *Ensârî* (الأنصاري) şeklinde yanlış yazıldığını ve doğrusunun *Enmârî* (الأماري) olduğunu söylemektedir:¹⁹⁷

و قد وقع في نسخ المؤلف (عن أبي كبشة الأنصاري) ؛ و هو غلط من المؤلف . و الصحيح ما ذكرناه .

“ *Müellif nüshalarında ‘ Ebû Kebşe el-Ensârî’den ’ şeklindedir. Bu, yazarın bir hatası olup, doğrusu söylediğimizdir.* ”

¹⁹⁶ Mikdâm için bkz: *Takribu't-Tehzib*, Beyrut – 1999, s. 476, no. 6871.

¹⁹⁷ Muharricın tesbiti doğrudur. Hadis için bkz: Tirmizî, *Zühd*, 17.

3. Örnek: (s. 7, v. 6 – a / b)

(إن الدين بدأ غريباً...) hadisi için “ *Bu hadisi Tirmizî Zeyd b. Milha'dan, o babasından, o da dedesinden rivâyet etmiştir* ” diyen Birgivî'ye Bayrampaşa İmamı çok sert tepki göstermektedir:

قلت : لا والله ! لم يرؤه زيد ، و لا ملحّة قط ! بل رواه كثير بن عبد الله ؛ كما قاله التوربشتي في " شرح المصابيح " : (زيد بن ملحّة جاهليّ ، لم يدرك الإسلام . و الراوي سبطه ، و هو عمرو بن عوف بن زيد بن ملحّة المزنيّ . و الصواب فيه : رواه كثير بن عبد الله بن عمرو بن عوف ، عن أبيه ، عن جده . انتهى .

“ *Derim ki: Hayır; Allah şahit, bunu kesinlikle ne Zeyd, ne de Milha rivâyet etmiştir. Rivâyet eden, Kesîr b. Abdillâh'tır. Bu durumu Turpeştî Mesâbîh Şerhi'nde şöyle belirtiyor:*

‘ *Zeyd b. Milha câhiliyye döneminde yaşamış ve islamı görmemiştir. Râvî ise onun torunu olan Amr b. Avf b. Zeyd b. Milha el-Muzenî'dir. Dolayısıyla, doğrusu şöyle olmalıdır: Bu hadisi Kesîr b. Abdillâh b. Amr b. Avf babasından, o da (Kesîr'in) dedesinden rivâyet etmiştir* ’ . ”

Ardından muharric, Tîbî'nin *Mişkât Şerhi*'nde serdettiği ve Turbeştî'ninkiyle aynı yöndeki mülâhazasına, İbn Hacer'in – yine *Mişkât Tahrîci*'ndeki – “ *bu çok yüz kızartıcı bir karıştırma* = هذا غلط فاحش ” yorumuna ve Suyûtî'nin *el-Câmi'u'l-kebir*'deki doğru uygulamasına atıfta bulunur. Sonra da (yeni duruma göre hadîsin râvîsi olan) Kesîr b. Abdillâh'ın ne denli yalancı birisi olduğunu ricâl kitaplarından aktarır.¹⁹⁸

Elimizdeki *Mişkâtü'l-Mesâbîh*¹⁹⁹ ve *Mesâbîhu's-Sunne* baskılarında²⁰⁰ bu konuda bir yanlışlık yoktur ve sahâbî râvî Avf b. Mâlik olarak yazılmıştır. *Tarîka*'nın en eski nüshalarının bu yanlışta ittifak etmeleri, Birgivî'nin hatalı olduğunu göstermektedir.²⁰¹

¹⁹⁸ Meselâ bkz: Zehebî, *Mizân*, III / 406 – 408; İbn Hacer, *Takrîb*, no. 5617.

¹⁹⁹ Bkz: Tebrîzî, *Mişkât*, thk: Nâsiruddîn el-Elbânî, Şam – 1961, I / 60. Aynı eser, 1315 / 1898 baskısı, I / 30.

²⁰⁰ Bkz: Beğavî, *Mesâbîhu's-Sunne*, thk: Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Muhammed Selim İbrahim Semâra, Cemal Hamdi Zehebî, Beyrut – 1987, I / 161 (no. 133).

²⁰¹ Bkz: Kadızâde, v. 3- b, Servili, 8 – b, Veliyyüddîn, 6 – a, Cârullah, v. 5 – b. Bu dört nüsha ile ilgili açıklamalarımız için bkz: *Bu tez*, s. 128 – 129.

4. Örnek: (s. 102, v. 40 – b)

Birgivî, “ *Zenginlik mal çokluğuyla olmaz. Asıl zenginlik, tok gözlülüktür* ” ²⁰² hadisinin râvîsi olarak Hz. Ömer’i göstermektedir. Muharric ise, (م - خ) rumuzlarıyla verilen bu hadisi:

a) Buhari, Müslim, Ahmed b. Hanbel, Hennâd, Tirmizî ve İbn Mâce’nin Ebu Hureyre’den;

b) Ebû Ya’lâ, Taberânî ve Zıyâuddîn el-Makdisî’nin ise Enes’ten rivâyet ettiklerini (Suyûtî’nin iki Câmî’ine dayanarak) belirtmekte ve eklemektedir:

و المؤلف ذكر هذا الحديث من رواية عمر . لم أجده هكذا . و الذي وجدته : من رواية أبي هريرة .
و لعله من غلط الناسخ .

“ *Yazar, bu hadisi Ömer’in rivâyeti olarak vermiştir. Bu şekliyle bulamadım. Benim tesbitlerim, Ebû Hureyre’nin rivâyeti olduğu yönündedir. Çoğaltanın (nâsihin) bir kabahati olması da mümkündür.* ” ²⁰³

5. Örnek: (s. 102, v. 41 – a)

“ *Cennete baktım; içindekilerin çoğu yoksullardı. Cehenneme de baktım; oradakilerin çoğunluğu da kadınlardı* ” ²⁰⁴ hadîsi için “ *Buhârî ve Müslim İbn Abbas’tan rivâyet etmişlerdir* ” ifadesini kullanan yazara muharric katılmamaktadır:

²⁰² Arapçası: (ليس الغنا عن كثرة العرض ؛ و لكن الغنا غني النفس)

²⁰³ Teknik tarama imkanlarını bütünüyle kullanmamıza rağmen bu hadisin Hz. Ömer rivâyetine rastlayamadık. Yalnız, (a) maddesine İshak b. Râhûye, Hâris b. Üsâme, Kudâ’î, İbn Hibbân ve Beyhakî (Şu’ab) gibi kaynakların da eklenebileceğini belirtmeli ve Birgivî ile Bayrampaşa İmamı’nın hadis metnindeki ortak yanlışlarına (عن yerine من kullanılması) dikkat çekmeliyiz. Sonuçta muharric haklıdır.

²⁰⁴ Arapçası: (إطلعت في الجنة ؛ فرأيت أكثر أهلها : الفقراء . و إطلعت في النار ؛ فرأيت أكثر أهلها : النساء)

قلت : بل أخرجه البخاري ، عن عمران بن حصين . كذا في ' صحيح البخاري ' .
و أخرجه مسلم ، و أبو داود الطيالسي ، و أحمد ، و هناد ، و الترمذي : عن ابن عباس .

“ Derim ki: Bilakis, Buhârî 'Imrân b. Husayn'dan rivâyet etmiştir. *Sahîh-i Buhârî'de böyle*dir. Müslim, Ebû Dâvud et-Tayâlisî, Ahmed, Hennâd ve Tirmizî ise İbn Abbas'tan rivâyet ederler. ”

Buhârî, bu hadisi *Sahîh*'inin dört yerinde zikretmektedir. Hepsi Imrân'dandır; ama birisinde İbn Abbâs rivâyetine dikkat çekilmektedir.²⁰⁵ Yine de Birgivî'nin hatalı olduğunu söylemeli ve Bayrampaşa İmamı'nın ‘ *Sahîh-i Buhârî'de böyle*dir ’ ifadesini önemsemediğimizi belirtmeliyiz. Zira bu, *İdrâku'l-hakika*'nın 102 varacağı ve *Tarika*'da geçen 125 kadar Buhârî hadisi içinde muharric'in ‘ *doğrudan ana kaynağa (Buhârî'ye) baktığını hissettirebilecek* ’ iki açıklamasından birisidir.

6. Örnek: (s. 138, v. 59 – b)

İmam Birgivî'nin Abdullah b. Ömer'den ‘ *Buhârî - Müslim* ’ remizleriyle rivâyet ettiği ve metnini aşağıda vereceğimiz hadiste muharric demektedir ki:

و هو عند البخاري عن أبي هريرة فقط . كذا في نسخ البخاري .

“ Bu hadis Buhârî'de sadece Ebû Hureyre 'dendir. Buhârî nüshalarında böyledir. ”

Muharric – asıl kaynağa baktığını ikinci kez hissettirmesine rağmen – yanılmaktadır. Ebû Hureyre ve İbn Ömer rivâyetleri aynı bâbda (Buhârî, *Kitâbu'l-Edeb*, 73. bâb) alt alta yer almaktadırlar ve metinleri arasında da çok cüzî bir fark vardır.

a) Ebû Hureyre rivâyeti:²⁰⁶

إذا قال الرجل لأخيه (يا كافر !) : فقد باء به أحدهما .

²⁰⁵ Bkz: Buhârî, *Rikâk*, 16. Diğer üç yer ise şunlardır: *Bed'u'l-halk*, 8; *Nikâh*, 88 ; *Rikâk*, 51.

²⁰⁶ Tercümesi: “ Adamın biri kardeşine ‘ *Hay kâfir !* ’ derse, buna ikisinden birisi katlanır. ”

b) İbn Ömer rivâyeti: ²⁰⁷

أَيُّمَا رَجُلٍ قَالَ لِأَخِيهِ (يَا كَافِرُ !) : فَقَدْ بَاءَ بِهَا أَخَذَهُمَا .

Dolayısıyla, Bayrampaşa İmamı'nın itirazı geçersiz kalmaktadır.

7. Örnek: (s. 157, v. 74 – b)

Muharric, Taberânî'den alınan “ *Mümini korkutan bir kişiye Allah kıyâmet gününün korkulu anlarında tabii ki aman vermez* ” ²⁰⁸ hadisinin râvîsi olarak Hz. Ömer'in gösterilmesini şöyle eleştirmektedir:

قلت : و ليس كذلك . بل رواه الطبراني في " المعجم الأوسط " ، عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما .

كذا في " الجامع الكبير " ، و " الصغير " ، و غيرهما .

“ *Derim ki: Durum böyle değildir. El-Câmi'u'l-kebîr, es-Sağîr ve diğerlerinde belirtildiği gibi, Taberânî bu hadisi el-Mu'cemu'l-evsat'ta Abdullah b. Ömer radiyallâhu anhumâ'dan rivâyet eder.* ”

Bu konuda da muharricin haklı olduğunu görmekteyiz.

8. Örnek: (s. 163, v. 77 – b)

İmam Birgivî “ *Kendisini ilgilendirmeyen şeylere karışmaması, kişinin iyi müslüman olduğunu gösterir* ” ²⁰⁹ hadisini (ت) remziyle ve Abdullah b. Ömer'den rivâyet etmektedir.

²⁰⁷ Tercümesi: “ *Bir adam kardeşine ‘ Hay kâfir ! ’ derse, buna ikisinden birisi katlanır.* ”

²⁰⁸ Arapçası: (من أخاف مؤمناً ، كان حقاً على الله : أن لا يؤمنه من أفراع يوم القيامة)

²⁰⁹ Arapçası: (من حسن إسلام المرء : تركه ما لا يعنيه)

Muharric ise, “ *Bilakis, Tirmizî de, İbn Mâce de Ebû Hureyre'den rivâyet ederler* ” diyerek hadisin Hz. Hüseyin, Hz. Ebu Bekir, Ebû Zer, Zeyd b. Sâbit ve Hâris b. Hişâm'dan gelen diğer rivâyetlerini ve özet sıhhat değerlendirmesini sunduktan sonra, bu yanlışı şu sözleriyle hüsn-i ta'lîl eder:

و قد جَمَعَ شيخُ الإسلام ابنُ رجب طَرُقَ هذا الحديث في " جامع العلوم و الحكم " ، من جميع جهاته .
و لم أجده فيها من رواية ابن عمر .

و لعل المؤلف أراد أن يكتبَ (عن أبي هريرة) ، فسبقَ قلمه الي (ابن عمر) ، رضي الله عنهما .

“ *Şeyhülislam İbn Receb, bu hadisin tariklerini Câmi el-'Ulûm ve'l-Hikem'de her yönüyle derlemiştir. Orada da İbn Ömer rivâyeti olarak bulamadım.* ²¹⁰

Kimbilir, belki de yazar ‘ *Ebû Hureyre'den* ’ yazmak istemiş, ama kalemi *İbn Ömer'e* gitmiştir. Allah her ikisinden de râzı olsun. ”

9. Örnek: (s. 190, v. 92 – b)

‘ *Güneşle gölge arasında oturulmaması* ’ ile ilgili hadisi Ahmed b. Hanbel'in ‘ *bir sahâbîden* : *عن رجلٍ من الصحابة* : rivâyet ettiğini söyleyen Birgivi'ye şöyle itiraz ediliyor:

قلت : بل رواه أحمد ، عن أبي عبيد ، عن رجلٍ من الصحابة ! كذا في " الجامع الصغير " .

“ *Derim ki: Bilakis, Ahmed bu hadisi Ebî 'İyâz'dan, o da bir sahâbîden rivâyet eder. El-Câmi es-Sağîr'de böyledir.* ”

Hangi mantıkla yapıldığını bilemediğimiz bu itiraz geçersizdir. Çünkü ikisi de sonuçta aynıdır ve sahâbî râvînin kimliği belirsizliğini korumaktadır.

²¹⁰ Bkz: İbn Receb, *Câmi 'u'l-'ulûm ve'l-hikem*, thk: Şuayb Arnavut – İbrahim Belcis, Beyrut – 1997, I / 287 vd.

Değerlendirme:

1. *Râvîlerin Ad ve Kimlikleri* başlığını taşıyan bu bölümde görülen dokuz örneğin en önemlisi, üçüncü sırada yer alan *Zeyd b. Milha* örneğidir. Çünkü burada ciddi bir kimlik karıştırma hadisesi söz konusudur. Her ne kadar yanlışlık Birgivî'nin hadisi aldığı kitaptan kaynaklanıyorsa da, bu durum onun hatasını haklı çıkarmamakta, üstelik *Tarika*'yı yazarken, derlediği hadisler hakkında yeterli araştırmayı yapmadığını da ortaya koymaktadır. Çünkü, eğer söz konusu hadisin bu kuşkulu râvîsi incelenseydi, ilgili bir iki ana kaynağa müracaatla yanlışlık belirlenebilirdi.

2. Kalan iki yazım hatası ve altı isim yanlışlığı, esas itibarıyla basit hatalardır.²¹¹ Yine de elimizde, İmam Birgivî'nin bu tip hatalara düşmesinin nedenleri hakkında bazı ipuçları mevcuttur.

Buna göre, eserin geneline yayılan sürçmelerin muhtemel nedenleri şunlardır:

a) **Kaynaksızlık:** Birgi Dâru'l-Hadîsi'ni yaptıran Atâullah Efendi'nin, okulun ve personelinin giderlerini karşılamak üzere bazı tedbirler aldığı ve bu işe vakıflar tahsis ettiği bilinmektedir.²¹² Ancak beldenin küçük ve az gelişmiş olması, öğrencilerin kaynak ihtiyacından, müderrisin can güvenliğinin teminine kadar pek çok sorunun tam anlamıyla giderilmesine elvermemiştir.²¹³

²¹¹ 'Basit hatalar' derken, Buhârî'deki bir hadisin râvîsi olarak Hz. Ebû Hureyre yerine Hz. Ömer'in gösterilmesini hafife almak istemiyoruz. Kastımız, bu hataların 'bir Dâru'l-hadîs reisinden beklenmeyecek kadar basit' hatalar olduğudur. Çünkü doğrudan doğruya isim değiştirmek, ya kullanılan kaynağın güvenilir bir ikincil kaynak olmasıyla, ya da kaynağı kullanan bilim adamının gözlerinin ileri derecede rahatsız olmasıyla açıklanabilir. Nitekim her iki durumun da Birgivî açısından fazlasıyla geçerli olduğuna az sonra temas edilecektir.

²¹² Atâullah Efendi, Muharrem – 979 tarihli vakfiyesinde öncelikle 'Aydın vilâyetinin Birgi kasabasında İsa Bey Câmîi kurbünde (yanarında) yedi hücreyi muhtevî dâru'l-hadîse' yer vermiştir. Vakfiyede, müderrisin (yani İmam Birgivî'nin) ikâmetine tahsis edilecek biri Birgi'de ve kışlık, öteki Bozdağı'nda ve yazlık iki menzilin (evin) 30 dirhemi aşan tamir masraflarının vâkıftan ödenmesi, Dâru'l-Hadîs öğrencilerinden yedisine dörder dirhem, kapıcıya (bevvâba) ise günlük iki dirhem verilmesi karar bağlanmıştır. Bkz: Kunter, Halim Bâki, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri*, İstanbul – 1939, s. 27 – 28.

²¹³ Birgivî'nin Birgi'deki hayatıyla ilgili olarak elimizde bulunan nâdir vesikalardan biri, Atâullah Efendi'ye yazdığı bir mektubudur. Mektubunda yalnızlıktan ve kafa dengi bir dost bulamamaktan yakınarak 'bir musâhabete kâbil kimsecik yoktur' diyen Birgivî, namazlarını huzurlu kılma ve kötü manzaralardan uzak kalma amacıyla Birgi'ye geldiğini, ama ikisinin de tam gerçekleşemediğini belirtir: =

Birgivî, kendisinden güncel ahlâkî meseleleri içeren bir fikhî eser yazmasını ricâ eden Atâullah Efendi'ye yazdığı cevâbî mektupta şöyle demektedir:

“ *Lakîn dahî bazı kitapçıklar lâzımdır. Bedâyî ve Mebsut ve Siyer-i Kebir Şerhleri ve dahî buna benzer. Anları dahî bilece gönderesiz.* ” ²¹⁴

Öğrencisi Hocaîzâde Abdunnâsır ise, hocasının günlük zikirlerini derlediği eserinde ²¹⁵, onun sürekli elinin altında tutup gözden geçirdiği 6 kitaptan bahsetmekte ve bunlardan birisi olarak İmam Gazâlî'nin *İhyâ'sını* söylemektedir.

Bütün bunlar, *Tarîka* yazarının niçin *Mesâbîh ve et-Terğîb ve 't-Terhîb* gibi eserlerle yetindiğini ve kendi hadis notlarıyla çalıştığını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Belirteceğimiz ikinci neden, bunun da ötesinde bir engeli ifade etmektedir.

b) Göz Rahatsızlığı: İmam Birgivî'nin, *Tarîka*'yı yazmasından 15 yıl önce belirttiği ²¹⁶ bedenî rahatsızlıklarının başında görme bozuklukları gelmektedir. Atâullah Efendi'nin mütemâdiyen gönderdiği ilaçlar, yaşlandıkça artan rahatsızlığın önünü kesememiştir. *Tarîka*'yı da ölümünden hemen bir yıl önce yazdığını düşünürsek, eleştiriye konu olan yanlışlarını büyük ölçüde bu nedene bağlayabiliriz.

Mektubunda, kaynaksızlıktan da önce bu noktayı vurgulamakta ve şöyle demektedir :

“ *Bir arabîçe risâle yazasız deyû buyurmuşuz. Gözlerimiz za'f üzere olmağın şimdi ana kudret olmadı. Bu risâleyi (mektubu) yazmada dahî haylice zahmet çekildi.*

= “ ... Velâkin şimdi bu dahî fevt oldu. Geçen yıla kadar evimizi âlet-i harb u lehv ile muhâsara idüp ve taşra hareme girüp, bir nice defa hücum ile içerü girmeye kasdetdiler. ‘ Bre kâfir ! Bre kızılbaş ! Gel taşra çık ! ’ deyû gavgâlar itdiler. Avrat ve oğlan havflerinden helâk havf olundu ” . Aslı da Osmanlıca olan mektubun orijinal tam metni için bkz: Arslan, *İmam Birgivî*, s. 35 – 38. (Süleymâniye Ktp, Yazma Bağışlar Bl., no. 1269'dan naklen).

²¹⁴ Bkz: Arslan, *age*, 35.

²¹⁵ Bkz: *Duânâme-i Birgivî* (arapça orijinali), Süleymâniye Ktp., Yazma Bağışlar Bl, no. 1269 ; Kuşadalı Ahmed Efendi, *Tercüme-i Evrâd-ı Birgiviyye* (osmanlıca tercümesi), Süleymâniye Ktp., Dügümlü Baba Bl, no. 449, v. 149 a – 150 b.

²¹⁶ Bkz: Birgivî, *Şerh el-Erba'in*, s. 3. Birgivî, bu eserini 976 / 1560'dan önce yazmıştır. Bkz: Arslan, *age*, s. 103.

... Yoğise yazıdan ferâğat eylemiştik. Hatta ehâdis-i şerîfe cem'i, sülûsân olmuş iken, mecâl olmayup kalmışdır. ²¹⁷ Mütâlaada dahî tedrîs ve tezkîr için cüz'ice iderüz. Çoğa mütehammil olmaz. Yazının zararı mütâlaanın ez'afıdır. "

Ardından " Sâbıkan gönderdiğiniz mürettebât ve edviyeyi isti'mâl ider iken kuvveti izdiyâde idi. Şimdi za'fı izdiyâdedir " diyen Birgivi'nin, gözleriyle ilgili son yorumu şudur:

" Gözceğizim sermâye idi. Innâ lillâh, ve innâ ileyhi râci'ün. " ²¹⁸

Bayrampaşa İmamı'nın, tahrir sırasında *Tarika*'nın yazıldığı şartları hiç söz konusu etmediğini de – genel bir bilgi olarak – kaydetmek istiyoruz.

d) Kalıp ve Kavram Tartışmaları

Bu başlık altında da, muharririn hadis usûlüyle ilgili üç eleştirisi, üç ayrı bölümde işlenecektir.

da) Şüphe Kipi (Temrîd Sığası)

Bilindiği gibi, kesin rivâyete delâlet etmeyen (قِيلَ), (رُوِيَ), (نُقِلَ) ve (يُذَكَّر) gibi eda kalıplarına *temrîd sığası* denilmekte ve isnadsız olarak rivâyet edilen zayıf hadislerle, sahih mi zayıf mı olduğu konusunda tereddüt edilen hadislerin rivâyetinde bu tür kalıpların kullanılması öngörülmektedir. ²¹⁹

Örnek: (s. 28, v. 12 – b)

Tedâvî olmanın hükmünü incelerken, sözünün akışı içerisinde " *Ensâr'dan birisinin okla kolundan yaralandığı ve Peygamberimiz'in dağlanmasını istediği belirtilir* " ²²⁰ diyen yazara muharrir şöyle itiraz etmektedir:

²¹⁷ Bahsedilen hadis derlemesi, tezimizin ilk bölümünde kısaca tanıttığımız *Kitâbu'l-İmân ve'l-İstihsân* adlı eserdir. Bkz: *Bu tez*, s. 10.

²¹⁸ Bkz. Arslan, *age*, s. 35.

²¹⁹ Bkz: Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara – 1992, s. 402.

²²⁰ Arapçası: (و رُوِيَ : أن رجلاً من الأنصار رمي في أكتفه بمشقة ؛ فأمر به النبي عليه السلام ، فكوي .)

قلت : رواد مسلم في " صحيحه " ، عن جابر بن عبد الله رضي الله عنه ؛ قال : رُمي أبي بن كعب يوم الأحزاب علي أكتفه ، فكواه رسول الله صلى الله تعالى عليه و سلم .

و العجب من المؤلف : كيف أوردَه بصيغة التمریض ، و هو في " صحيح مسلم " !

“ Derim ki: Bunu Müslim Sahîh’inde Câbir b. Abdullah radiyallâhu anh’den rivâyet eder. O, şöyle demektedir: ‘ Übeyy b. Ka’b Ahzâb günü (Hendek savaşında) kolundan yaralandı. Bunun üzerine Rasûlullah - sallallâhu aleyhi vesellem – dağlanmasını istedi. ²²¹ ”

Yazar da bir garip. Nasıl oluyor da Sahîh-i Müslim’de geçen bir şeyi temrîd sîğasıyla verebiliyor ?! ”

Bayrampaşa İmamı, şüphe kipini *mutlak zayıflık* anlamında ele almıştır. Halbuki normal söz akışı içerisinde mechul fiil kullanımı temelsizliği ifade etmeyebilir. Ama eğer hadisçi bir yazar, eserinin başında bu yönde bir prensip belirlemişse, sözgelimi “ *Temrîd kullanırsam hadis bence zayıf demektir* ” demişse, o zaman bu kalıbı Müslim’deki bir hadis için kullanması yadırganabilir. ²²²

Kaldı ki, özellikle ilk dönem âlimleri temrîd sîğasını bugünkü terimsel anlamının dışında sıkça kullanmaktadırlar.

Bir başka ilginç nokta, hemen bir alt satırda aynı kalıpla yine söz arasında geçen “ *Rasûlullah sallallâhu aleyhi vesellem kendi üzerine mu’avvizeteyn (felak ve nâs sûreleri) okuduğu da belirtilmektedir* ” ifadesinin tahrîcini yapan Bayrampaşa İmamı’nın - ilgili hadisin Kütüb-i Sitte’nin tamamında bulunduğunu bizzat kendisi tesbit etmesine rağmen – hiçbir itirazda bulunmamasıdır.

²²¹ Hadis için bkz: Müslim, *Cihâd*, 65. (Hz. Âişe’den)

²²² Bu tür bir ilkenin Münzirî’de var olduğuna ve muharricinin buna çok değer vererek zayıf hadislerde Münzirî’ye defalarca atıfta bulunduğuna dikkat çekmiştik. (Bkz: *Bu tez*, s. 70, dp. 177) Belki bu itiraz da o ilkeyi – hadis usûlüne hâkim olmayan - muharricinin alışkanlık haline getirmesinden kaynaklanmıştır.

(و في رواية) Rivâyet Farklılığı (db)

Bir rivâyetin farklı versiyonları bir arada sunulurken, genellikle tekrarı azaltacak metodlara başvurulmaktadır. Sözelimi, üç tane benzer metin varsa ve bunlar arasında birer ikişer kelimelik değişiklikler görülüyorsa, birisi – genelde en kapsamlısı – bütünüyle zikredilmekte, diğerlerine ise “ *Tirmizî’de şu kısım yer almamaktadır* ” (... : و ليس في رواية الترمذي) veya (... : غير أنه لم يقل) , “ *bir başka rivâyette şöyledir* ” (... : و في رواية) gibi ifadelerle işaret edilmektedir.

Pek çoğu artık kalıplaşmış olan bu sözleri yer yer çok iyi kullanan Bayrampaşa İmamı ²²³, İmam Birgivî’nin aşağıdaki örnekte görülen (و زاد في رواية : ...) kalıbının kullanımı konusunda yanlış davrandığı kanaatindedir.

Örnek: (s. 101, v. 42 – a / b)

“ *Derdi âhîret olanı Allah tok gözlü yapar, işlerini yoluna koyar ve dünya istemeye istemeye onun ayağına gelir. Derdi dünya olanı ise Allah fakirlikle burun buruna getirir, düzenini bozar ve dünyadan kısmeti neyse eline o geçer* ” ²²⁴ hadîsi, bir Tirmizî hadisidir.

Birgivî, hadisi bu şekilde kaydettikten sonra (و زاد في رواية) diyerek şu bölümü ekler:

“ *Artık o, sabah akşam fakirdir = إلا فقيراً ، ولا يُصبح ، إلا فقيراً* ”

²²³ Mesela, bir hadisin sıhhat durumu araştırıldıktan sonra genel bir sonuç verilirken kullanılan “ bu hadise *hasen* diyeni görmedim = و لم أجد من حسنه ” ve bir râvî incelendikten sonra söylenebilen “ bu zâtı *sika* sayanı görmedim = و لم أجد من وثقه ” ifadelerini (v. 18 – a)’da ardarda kullanmakta; işlenen konuyla ilgili daha başka hadislerin de olduğunu (وفي الباب أحاديث كثيرة) kalıbıyla belirtebilmektedir. (Bkz: v. 31 – b, 37 – a)

²²⁴ Arapçası:

مَنْ كَانَتْ الْآخِرَةُ هَمَّهُ : جَعَلَ اللَّهُ غِنَاءَهُ فِي قَلْبِهِ ؛ وَ جَمَعَ عَلَيْهِ شَمْلَهُ ؛ وَ أَتَتْهُ الدُّنْيَا ، وَ هِيَ رَاغِمَةٌ .

وَ مَنْ كَانَتْ الدُّنْيَا هَمَّهُ : جَعَلَ اللَّهُ فَقْرَهُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ ؛ وَ فَرَّقَ عَلَيْهِ شَمْلَهُ ؛ وَ لَمْ يَأْتِهِ مِنَ الدُّنْيَا ، إِلَّا مَا قُدِّرَ لَهُ .

Muharric bunu şöyle değerlendirmektedir:

قَوْلُ الْمُؤَلِّفِ (و زاد في رواية) : لم أجده من رواية الترمذي . و الذي وجدته : من رواية البزار .
رواه في آخر حديث طويل .

... و لو قال المؤلفُ (و زاد البزار) : فأصاب . لَعَلَّه أراد أن يقول ذاك ، فسَبَقَ قَلَمُهُ الي الترمذي .

“ Yazar ‘ bir rivâyette de şunu ekliyor ’ demektedir. Bu eki Tirmizî’nin rivâyeti olarak bulamadım. Benim görebildiğim, Bezzar rivâyetidir. Uzunca bir hadisin sonunda rivâyet etmiştir.

... Yazar ‘ Bezzâr da şunu ekler ’ deseydi, doğrusunu yapmış olacaktı. Kimbîlir, belki de böyle söylemek istemiştir de kalemi Tirmizî’ye gitmiştir. ”

Görüldüğü gibi muharric, Birgivî’nin kullanımını doğrudan ‘ Tirmizî bir başka rivâyetinde şunu ekler ’ şeklinde anlamış ve - söz konusu ek Tirmizî’de bulunmadığından – alternatif bir kullanım önermiştir. Ayrıca ‘ ... deseydi, doğrusunu yapmış olacaktı ’ ifadesi, yazarın uygulamasının muharric tarafından tam olarak doğru kabul edilmediğini göstermektedir.

Biz, bu kullanımın – her ne kadar Bayrampaşa İmamı’nın önerisi uygunsa da – tamamen yanlış sayılamayacağını düşünüyoruz. Çünkü ‘ bir rivâyette de şunu ekliyor ’ ifadesinin hem arapça aslı (و زاد في رواية) , hem de türkçe tercümesi, belirli bir ismi kasdetmeden atıfta bulunmaya müsaittir. ‘ Bir başka rivâyette de ek olarak denilmektedir ki ’ (و زيد في رواية) gibi bir mechul kalıbının – bilhassa arapçada - zaten kullanılmadığını düşündüğümüzde, dil açısından bu kullanımın mâkul olduğu sonucuna varmaktayız.

Bu örnekte de, bundan önceki temrîd sîğası meselesinde de, dikkatimizi çeken husus, arapçanın kullanım özelliklerine dayanan ve öncelikle arapçayı en çok kullananlarca bilinmesi beklenen anlam zenginliklerinin, Mısır asıllı Ali Efendi tarafından gözardı edilmesidir. Bunda dönemin şartları (tartışma psikolojisi) de rol oynamış olabilir.

dc) ‘ Kütüb-i Sitte ’ Hangi Eserlerden İbarettir ?

Bilindiği gibi, Buhârî ve Müslim’in *Sahîh*’leriyle, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce’nin *Sünen*’lerinden oluşan toplam 6 esere hadis literatüründe *Kütüb-i Sitte* (الكتب الستة) adı verilmektedir.²²⁵

Bu terimin kullanımı konusunda bazı hadisçilerin daha farklı kabullerinin olduğu da görülmektedir. Sözgelimi İbn Hacer *Dârimî’nin Süneni*’ni tercih ederken²²⁶; Rezin b. Muaviye ve İbnü’l-Esîr gibi isimler de İmam Mâlik’in *Muvatta*’nın Kütüb-i Sitte’ye İbn Mâce’nin *Sünen*’i yerine girmesi gerektiği fikrindedirler.²²⁷

Bayrampaşa İmamı, *Tarîka*’nın iki yerinde “ *Mâlik hariç diğer Kütüb-i Sitte üyeleri* ” ifadesini kullanan Birgivi’ye birinci noktada tepki göstermemiş²²⁸, ikincisinde ise aşağıdaki örnekte ele alacağımız uyarıyı yapmıştır.

Örnek: (s. 156, v. 73 – a)

“ *Başınız bir derde girdi diye hemen ölmeyi istemeyin* ”²²⁹ hadisini kaydederken Birgivi şöyle demektedir:

خَرَجَ السُّنَّةُ إِلَّا (ط) ، عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ .

“ *T (yani Muvatta’da Mâlik) hariç, altısı da Enes radiyallâhu anh’den rivâyet etmişlerdir.* ”

²²⁵ Bkz: Kettânî, *Hadis Literatürü (er-Risâletu ’l-mustatrafe)*, s. 1 – 5.

²²⁶ İbn Hacer diyor ki: “ *Dârimî Süneni* ’nin dört *Sünen* ’den geri kalır yanı yoktur. Dahası, beş kitaba eklenseydi, *İbn Mâce* ’den daha olumlu olurdu. Çünkü ondan çok çok öndedir. ” (*Suyûtî, Tedrib, I / 140*) Kettânî ise, Nevevî’nin de bu görüşte olduğunu belirtmektedir. Bkz: *Age*, s. 5.

²²⁷ Bkz: Kettânî, *age*, aynı yer. Bu değerlendirmelerin çıkış noktası ‘ *hangisinin daha sağlam olduğu* ’ dur. Konunun detayları için bkz: Abdulfettâh Ebû Ğudde, *Selâs Rasâil fî ‘İlm Mustalahı’l-hadis*, s. 110 vd. (dp. 1)

²²⁸ Bkz: *Ameller niyetlere göredir* hadisi. (s. 53, v. 21 - b). Birgivi’nin oradaki ifadesi şudur: “ *Bu, Mâlik hariç altı imamın kitaplarında yer verdikleri meşhur bir hadistir = خَرَجَ الْأُئِمَّةُ السُّنَّةُ إِلَّا مَالِكًا* ”

²²⁹ Arapçası: (لَا يَتَمَنَّ أَحَدُكُمْ الْمَوْتَ بَضْرَ نَزَلَ بِهِ).

Muharric ise şunları söylüyor:

قلت : و هو كذلك . و لكن الأئمة الستة ، هم : البخاري ، و مسلم ، و أبو داود ، و الترمذي ، و النسائي ، و ابن ماجة . قال شيخ الإسلام سراج الدين البلقيني في " محاسن الإصطلاح " :
" و بابن ماجة ، كَمَل الستة . و عليه الجمهور ؛ و مالك ليس من الستة " .

" Derim ki: Evet öyledir. Yalnız, altı imam şunlardır: Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce. Şeyhülislam Sirâcüddîn el-Bulkînî Mehâsin el-İstılâh'ta der ki:

' İbn Mâce ile bu altılı tamamlanmış oluyor. Cumhur da bunu söylüyor. Ve Mâlik altı imam arasında yer almıyor. ' "

Bu eleştirinin değerlendirilmesi, büyük ölçüde Birgivî'nin *Kütüb-i Sitte*'yi kimlerden ibaret gördüğüne bağlıdır. *Hadis Usûlü Risâlesi*'nde bu kavrama değinmeyen müellif, İmam Mâlik'i istisna ettiği yukarıdaki iki örneğin dışında, *Tarîka*'nın sadece bir yerinde daha bu terimi kullanmıştır.²³⁰

Maalesef - söz konusu hadis hem İbn Mace de, hem de *Muvatta*'da bulunduğu için – bu üçüncü kullanımdan da bir sonuç çıkarmamız mümkün değildir. Fakat, ' *Altı imam, Enes'ten rivâyet etmişlerdir* ' diyen Birgivî'nin sözüne muharric ' *Mâlik de Muvatta'da rivâyet etmiştir* = " *و خرجه مالك أيضاً في الموطأ* " eklemesinde bulunmaktadır ki, bu da büyük ölçüde Bayrampaşa İmamı'nın – zaten bilinen - *Kütüb-i Sitte* anlayışını göstermektedir.

Sonuç olarak, bu eleştirinin de geçerli olabileceğini belirtmeliyiz. Çünkü genel *Kütüb-i Sitte* telakkisi, Bayrampaşa İmamı'nın belirttiği istikâmettedir. Her şeye rağmen İmam Birgivî'nin *Muvatta*'ı İbn Mâce'nin *Sünen*'i yerine düşünmüş olma ihtimali de varlığını korumaktadır. Eğer *Kütüb-i Sitte* ve *Sünen-i Erba'a* gibi kaynak grupları için kullandığı ek remizler olsaydı, bu da bize bir tahmin imkânı verebilirdi. Böyle bir duruma da rastlanmadığından, yukarıdakilerin ötesinde ve daha kesin bir yorum yapamamaktayız.

²³⁰ Bkz: s. 192, v. 95 – a. (*أَوْكَمَ ، و لو بِشَاةٍ*) hadisi.

2. Kaynakları Tanıma ve Kullanmada Görülen Eksikliklere Yönelik Eleştiriler:

İmam Birgivi'nin Birgi'de *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'yi yazarken ciddi bir kaynak sıkıntısı yaşadığını belirtmiştik ²³¹. Burada da konuya, yine kendisine ait olan *Kırk Hadis Şerhi*'nin önsözündeki ifadelerini aktararak başlamak istiyoruz.

Birgivi, sünnetlere vurgu yapan, âlimlerin anlaşılmadıkları noktaları açıklayan, zararlı ve yanlış yayın yapanları deşifre eden bir eser yazmayı nice zamandır arzu ettiğini dile getirmekte ve “ *lakin benim hızımı kesen pek çok faktör devreye girdi* ” diyerek söz konusu engelleri şöyle sıralamaktadır:

“ 1. Bu konu ve durumla ilgili birikimin ve kaynaklarımın azlığı. Öyle ya, bu büyük bir iştir; kendine güvenemeyenler kolay kolay altından kalkamazlar.

2. Yaşam ve geçim meseleleriyle, tadrîs ve tezkîr çalışmalarıyla yoğun olarak ilgilenmem.

3. Çeşit çeşit hastalıklarla, türlü türlü dertlerle boğuşmam. O kadar ki, bir gün bile adamakıllı kendime gelip dengemi kuramam. ” ²³²

Biz, birinci maddede yer alan *killet bidâ'atî ve kütübî* (birikimin ve kitaplarımın azlığı) ifadesinin, Bayrampaşa İmamı'nın *Tarîka*'nın kaynakları ve *Tarîka* yazarının kaynak kullanımındaki hataları ile ilgili eleştirilerinin yorumlanmasında önemli bir veri olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Zira, elinde yeterli başvuru imkânı olmayan bir yazarın *kaynakları tanımamakla* suçlanması, ya da *daha öncelikli olan kaynağı kullanmadığı için* eleştirilmesi, bilimsel seviyesinin inkârına sebebiyet vermemelidir.

Bu girişten sonra, *Kaynakları Tanımayla İlgili Olanlar* ve *Kaynakları Kullanmayla İlgili Olanlar* şeklinde iki ana başlık altında topladığımız toplam 41 tenkîdi incelemeye geçebiliriz.

²³¹ Bkz: Bu tez, s. 85 – 86.

²³² Bkz: Birgivi, *Şerhu'l-Ehâdîsi'l-Erba'in*, s. 3.

a) Kaynakları Tanımayla İlgili Olanlar

Kaynakları tanıma konusundaki eleştirilerde iki alt başlıktan yararlanılacaktır:

aa) Kaynaklara Vukufsuzluk (12 örnek)

Bu bölümde, büyük ölçüde ‘ *literatürü tanımamaktan* ’ kaynaklanan eksiklikler incelenmiştir. Örneklerin *Yetersiz Kaynak Gösterimi* bölümündeki ²³³ maddelerle benzeştiği görülecektir. Zira her ikisinde de, daha sağlam bir rivâyeti gözden kaçırma ve daha öncelikli kaynaklardan haberdar olamama durumu söz konusudur. Yalnız, *Yetersiz Kaynak Gösterimi*’ndeki yanlışlıklar aynı hadisin aynı sahâbî râvîden gelen son derece yakın versiyonlarını kaçırmaktan ibâretken, burada, alternatif olarak gösterilen rivâyetin sahâbî râvîsi değişik olabilmektedir.

Muharric, bu bölümdeki eleştirilerinde genelde kısa cümlelerle yetinmekte, yazarı yer yer *zuhûl* (*gözden kaçırma*), daha ağır yanlışlarda *gafler* (*haberi olmama*) ve bir örnekte de *kusûr u taksîr* (*eksiklik ve suç*) kelimelerini kullanarak yermektedir.

Öte yandan, yazarın bazı hadisleri “ *Bize ulaşan bilgilere göre* ”, gibi kalıplar kullanarak vermesini muharricin “ *Anlaşılan hiç kimsenin kitabında görememiş* ” şeklinde yorumlaması tartışmaya açıktır.

1. Örnek: (s. 7, v. 6 – a / b)

Bu konunun en ciddi örneklerinden birisi, Tirmizî’den alınan “ *Din yalnız başlamıştır ve yine yalnızlığa dönecektir. Ne mutlu, benden sonra insanların bozacakları sünnetlerimi düzelten yalnızlara !* ” ²³⁴ hadisinde görülmektedir. Önce Birgivi’nin yanlış râvî adı vermesini uzunca eleştiren ve seneddeki Kesîr b. Abdillâh’ın zayıflığını vurgulayan muharric ²³⁵, ardından aynı anlamı taşıyan daha sağlam bir alternatifi önermektedir:

²³³ Bkz: *Bu tez*, s. 106 vd.

²³⁴ Arapçası:

إن الدين بدأ غريباً ، و سيعود غريباً . فطوبى للغرباء ! الذين يصلحون ما أفسد الناس من بعدي ، من أمتي

²³⁵ Bu konuyu bir önceki bölümde ele almıştık. Bkz: *Bu tez*, s. 80. (*Zeyd b. Milha* örneği)

قلت : و قد وَرَدَ بمعناه حديثٌ في " صحيح مسلم " ، عن أبي هريرة . لفظه : (إن الإسلام بدأ غريباً ،
و سيعود غريباً كما بدأ . فطوبى للغريباء ! ...) الحديث . و غفل عنه المؤلف ! .

“ Derim ki: *Sahîh-i Müslim*’de Ebû Hureyre’den rivâyet edilen aynı anlamda bir hadis yer almaktadır. Yazarın haberdâr olamadığı bu hadisin metni şöyledir : *İslam yalnız başlamıştır ve ileride de – tıpkı başladığı gibi – yalnızlığa itilecektir. Ne mutlu yalnızlara !* ”

Müslim rivâyeti farkedilmeden zayıf Tirmizî rivâyetinin nakledilmesi elbette önemli bir eksikliktir.

2. Örnek: (s. 27, v. 12 – a)

Peygamberimiz sallallâhu aleyhi vesellem’in, ümmetinden 70.000 kişinin cennete hesapsız gireceklerini söylemesi ve bunların “ *Ateşle ve duayla tedâvi olmayan, uğursuzluğa inanmayan ve Rablerine güvenenler* ” olduğunu açıklamasıyla ilgili İbn Mes’ud hadisini Birgivi kaynak göstermeden vermiştir.

Muharric diyor ki:

قال المؤلف : (بَلَّغْنَا عن رسول الله صلى الله تعالى عليه و سلم ، فيما رواه ابن مسعود ، أنه قال : ...) ،
فذكره . كذا ذكره المؤلف ؛ و لم يذكر مخرجَه . و لو بَيَّنَّته : لكان أولي من تركه . و ظاهرُ صنيعه :
أنه لم يَرَه مخرجاً لأحد .

“ Yazar, bu hadisi ‘ İbn Mesud’un rivâyetiyle bize ulaşan bilgilere göre Rasûlullâh buyurmuşlardır ki ... ’ diyerek zikretmekte ve kimin kitabında yer aldığını söylememektedir.

Açıkласaydı böyle bırakmasından daha iyi olurdu. Anlaşılan hiç kimsenin kitabında görmemiş. ”

Bunu böyle yorumlayan Bayrampaşa İmamı; *Müsned*, *Taberânî* ve *Musannef* rivâyetlerinin yanısıra, hadisin Buhârî ve Müslim’in rivâyetlerini de ayrı ayrı kaydeder.

3. Örnek: (s. 28, v. 12 – b)

Birgivî, dua okuyarak tedavi olmanın yasaklanmasıyla ilgili Câbir hadisini sözün akışı içerisinde “ *Câbir rivâyetinde de görüldüğü gibi...* ” (*أَلَا يَرَى الْإِلَهِي مَا رَوَى جَابِرٌ*) diyerek vermekte ve husûsî bir kaynak da zikretmemektedir.

Müsned ve Abd b. Humeyd rivâyetlerini Suyûtî'nin Cem'u'l-cevâmi'inden naklen veren muharric der ki:

و المؤلف لم يذكر أحداً من مخرّجيه ، علي عاداته !

“ Yazar, adeti üzere, bu hadise kitabında yer verenlerden hiç birisinin ismini anmamıştır. ”

Kaynak verilmesinin daha iyi olacağı âşikardır. Ama ‘ *âdeti üzere* ’ vurgusu buraya yakışmamıştır. Çünkü müellifin – tam tersine - her hadiste birer ikişer kaynak vermeyi prensip edindiği ve bunun bir istisnâ olduğu bellidir.

4. Örnek: (s. 86, v. 31 – b)

Muharric, Taberânî'nin Orta ve Büyük (*Evsat* ve *Kebîr*) Mu'cemlerine nisbet edilen “ *Şu üç özellikten hiçbirisini taşımayan kimselerin diğer kusurlarını Allah – dilerse - bağışlar: Allah'a ortak koşmadan ölmek, sihirbaz olmamak ve din kardeşine kin tutmamak* ” ²³⁶ rivâyeti için demektedir ki:

و رواد البخاري في “ الأدب المفرد ” عن ابن عباس ، بإسناد حسن . قاله المناوي .

لو علم المؤلف ما رواد البخاري : لم يرمز للطبراني !

²³⁶ Bkz: Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, XII / 244, no. 13004; *el-Mu'cemu'l-evsat*, I / 501, no. 921. Arapçası:

ثَلَاثٌ ، مَنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ وَاحِدَةٌ مِنْهُنَّ ، فَإِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَغْفِرُ لَهُ مَا سِوَى ذَلِكَ ، لِمَنْ يَشَاءُ :

مَنْ لَا يَشْرِكُ بِاللَّهِ شَيْئاً ، وَ مَنْ لَمْ يَكُنْ سَاحِراً مِنَ السَّحَرَةِ ، وَ مَنْ لَمْ يَحْقِدْ عَلَى أَخِيهِ .

“ Bu hadisi Buhârî de *el-Edebu'l-müfred*'de hasen bir isnadla İbn Abbas'tan rivâyet eder.

Bunu Münâvî söylüyor. Eğer yazarın Buhârî'nin rivâyet ettiğinden haberi olsaydı, *Taberânî* remzini kullanmazdı. ”

Belirtildiği gibi, hadis *el-Edebu'l-müfred*'de mevcuttur.²³⁷ Yalnız, hadisi muharricinin kendisinin de görmemiş olduğuna dikkat edilmelidir. Bunu aynı zamanda Birgivî adına bir ‘ *kaynak tercihinde başarısızlık* ’ örneği de sayabiliriz.²³⁸

5. Örnek: (s. 106, v. 43 – a)

Birgivî'nin, sözün akışı içerisinde geçen “ *Aldanan ne övgü alır, ne ecir; derler* ” (وقد ورد : المغبون لا محمود ، و لا مأجور) ifadesini muharric şöyle yorumlamaktadır:

“ Görünen o ki, meşhur kaynaklardan hiç birisinde bulamamış. Halbuki öyle değildir. ”

Ardından kaynak olarak Hakîm et-Tirmizî ve Ebû Ya'lâ'yı zikreden muharric, Hatîb ve Taberânî'yi de Münâvî'den naklen eklemektedir.

6. Örnek: (s. 112, v. 45 – a)

Birgivî, “ *Azdıran bir zenginlik, umutturan bir yoksulluk, dengeyi alt üst eden bir hastalık, kendini kaybettiren bir yaşlılık veya insanın işini bitiren ölümden başka beklediğiniz bir şey mi var da ?! Veya, dönmesi beklenen en kötü kayıp: Deccal. Ya da, çok daha korkunç ve acı olanı: Kıyamet !* ”²³⁹ hadisini Ebu Hureyre'den rivâyet ederken, sadece ‘ *Tirmizî* ’ remzini kullanmaktadır.

²³⁷ Bkz: Buhârî, *el-Edebu'l-Müfred*, s. 123 – 124 (no. 418).

²³⁸ *Kaynak tercihinde hata* konusunun diğer örnekleri için bkz: Bu tez, s. 103 – 105.

²³⁹ Arapçası:

هل تنظرون إلا غنى مطغياً ، أو فقراً منسياً ، أو مرضاً مفسداً ، أو هراماً مفنداً ، أو موتاً مجهزاً ؟ !

أو النجّال ؛ و النجّال شرّ غائبٍ ينتظر . أو الساعة ؛ و الساعة أذهى و أمرّ .

Bayrampaşa İmamı ise tesbit ettiği Hâkim rivâyetine şöyle dikkat çekiyor:

و قال المناوي : " و رواد الحاكم ، و صحَّحه ؛ و أقرُّوه " . إنتهى . و غفل المؤلف عن رواية الحاكم .

“ Münâvî der ki: ‘ Hâkim bu hadisi rivâyet eder ve sahih olduğunu belirtir. Kendisine muvâfakat da edilmiştir. ’

Yazarın ise Hâkim rivâyetinden haberi yoktur. ”

Her ne kadar Hâkim’in rivâyet ettiği ve *sahih* dediği doğruysa da ²⁴⁰, onun rivâyeti de - Tirmizî’ninki gibi – zayıftır. Zira, Tirmizî’nin senedinde Buhârî ve Nesâî’nin *münker* kabul ettikleri, İbn Hibbân’ın ise “ kendisinden rivâyette bulunulması da, delil gösterilmesi de helal değildir ” dediği Muharrar b. Hârun vardır ²⁴¹. Hadisi İbnu’l-Mübârek yoluyla Ebû Hureyre’ye ulaşan bir senedle rivâyet eden Hâkim’in senedinde ise *Ma’mer* ve *Sa’îd el-Makburî* adlı râvîler arasında bir kişi eksiktir ve *kopukluk* (*inkıtâ*) söz konusudur.

Abdullah İbnu’l-Mübârek’in *Kitâb ez-Zühd*’de o boşluğu ‘ **Makburî’nin anlattığını duyan bir kişiden** = *عَمَّنْ سَمِعَ الْمُقْبَرِيَّ* ’ ifadesiyle kapattığını ²⁴², ama bu durumda da hadisin râvînin *tam bilinmemesi* (*cehâlet*) gerekçesiyle zayıf kaldığını görüyoruz.

Ayrıca hadisi Hennâd b. Seriyy’in İbnu’l-Mübârek’ten ²⁴³; Ebû Nuaym’ın da Hennâd’dan rivâyet ettiğini ²⁴⁴ ve Ebû Nuaym’ın rivâyetinin mevkuf (*Ebû Musa el-Eş’arî’nin sözü*) olduğunu da belirtelim.

²⁴⁰ Bkz: Hâkim, *Müstedrek*, IV / 320 – 321. **Senedi şöyledir: İbnu’l-Mübârek – Ma’mer – Sa’îd el-Makburî – Ebû Hureyre.**

²⁴¹ Bkz: Mizzî, *Tehzibu’l-Kemâl*, 27 / 272 – 273; İbn Hibbân, *el-Mecrûhin*, III / 19 – 20.

²⁴² Bkz: İbnu’l-Mübârek, *Zühd*, s. 3, no. 7.

²⁴³ Hennâd, *Zühd*, I / 279, no. 504.

²⁴⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, I / 260.

Sonuç olarak: Yukarıdaki hadisle ilgili bu kadarlık bir tahririn bizi getirdiği nokta, Bayrampaşa İmamı'nın Münâvî'den alıntılacağı bir atıfla yazarı eleştirip geçmesinin çok fazla şey ifade etmediği, çünkü hadisin değeri konusunda Münâvî ile de – örnekte görüldüğü üzere – yetinilemeyeceği ve *İdrâk*'in gerçek bir tahrir değil, belki faydalı bir derleme çalışması olduğudur.²⁴⁵

7. Örnek: (s. 124, v. 50 – b)

Birgivi'nin (حب) remzini kullanarak Humeyd et-Tavîl'den Hazret-i Enes'e soru sorması tarzında rivâyet ettiği “ *Pişman olmak da bir tevbedir* ” (الندم توبة) hadisini önce tahrîc eden muharric, bu cümlelerin bir başka rivâyette direk Hz. Enes'ten geldiğini belirtmekte ve bu yeni rivâyetin kaynaklarını sayarak “ *yazar bunu gözden kaçırmıştır* ” demektedir.

“ *Ahmed, Târih'inde Buhârî, İbn Mâce, Hâkim ve Beyhakî Enes'ten rivâyet etmişlerdir ve isnâdı da sağlamdır. Bunu Münâvî söylüyor. Yazar ise gözden kaçırıyor.* ”

8. Örnek: (s. 129, v. 52– a)

Hazret-i Ebû Bekr'in, Hz. Ömer'le bir görüşmesi sırasında dilini kastederek ‘ *Bu beni ne hallere düşürdü !* ’ deyişini anlatan mevkuf haber *Tarika*'da *Muvatta*'ya nisbet edilmiştir. Dârakutnî'nin “ *Bu hadis Kays b. Ebî Hâzim yoluyla da Ebû Bekir'den rivâyet edilir ve hiç bir illeti yoktur* ” sözünü nakleden muharric, yazarı ‘ *gözden kaçırmayı adet haline getirmekle* ’ suçlar:

قال : و روي هذا الحديث عن قيس بن أبي حازم ، عن أبي بكر ؛ و لا علة له . انتهى .

و غفل عنه المؤلف ، كعادته .

²⁴⁵ *Tarika*'nın pek çoğu problemli 750 kûsür hadisinin sıhhat değerlendirmeli tam tahririnin yapılması, en az üç yıl istemektedir. Bayrampaşa İmamı'nın da - kendi kapasitesi ve bu tip bir derlemenin oyalayıcılığı düşünüldüğünde - bu eser üzerinde en az bir yıl çalıştığını tahmin ediyoruz.

Bunun da aşırı bir yüklenme olduğunu düşünüyoruz. Zira mevkuf bir haber için *Muvatta* yeterli bir kaynaktır. Muharric kendisi de pek çok sahâbî sözünde en sağlam bir iki kaynakla (mesela *Sahîhayn*'la) yetinmeyi tercih etmiştir. ²⁴⁶

9. Örnek: (s. 130, v. 50 – a / b)

Birgivi “ *Kim Allah'a ve ahiret gününe inanıyorsa, ya iyi bir şey söylesin, ya da sussun* ” ²⁴⁷ hadisini ‘ *Tirmizî* ’ remziyle verir.

Muharric ise “ *Bu hadisi Buhârî, Sahîh’inde uzun olarak da kısa şekliyle de rivâyet eder. Sahîhayn’da da diğerlerinde de pek çok tarikten rivâyetleri vardır* ” demektedir ve haklı olarak şöyle tepki göstermektedir:

و ذهل عنها المؤلف كعادته ؛ فرمز للتزمذي . و هو قصور و تقصير !

“ *Yazar – adeti üzere – gözden kaçırmış ve Tirmizî remzini kullanmış. Bu eksikliklidir ve suçtur !* ”

10. Örnek: (s. 130, v. 52 – b)

‘ *Taberânî (Sağır) ve Ebu’ş-Şeyh* ’ rumuzuyla verilen “ Takvâya sarıl; çünkü o iyiliklerin bileşkesidir ” ²⁴⁸ rivâyetinin tahrîcinde, Ebû Ya’lâ’da hadisin başka bir tarîkinin bulunduğunu Suyûtî’den nakleden ve Münâvî’nin bu ikinci tarîk için “ *isnâdı hasendir* ” değerlendirmesini sunan muharric, şöyle demektedir:

²⁴⁶ Sözelimi İbn Abbas’ın ‘ *işin içine israf ve gösteriş girmedikçe istediğinizi yiyin, istediğinizi de giyin* ’ sözünde de (s. 107, v. 43 - b), Enes b. Mâlik’in Zührî’ye ‘ *bir şu namazlar kalmıştı; şimdi onlar da gidiyor !* ’ şeklinde dert yanışında da (s. 8, v. 8-b) muharric (رواه البخاري) demekle yetinmiştir ve zaten bu kadarı da mevkuf bir haber için yeterli görülebilir.

²⁴⁷ Arapçası: (مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ : فَلْيُكَلِّمْ خَيْرًا ، أَوْ لِيَصْمُتْ)

²⁴⁸ Arapçası: (عَلَيْكَ بِتَقْوَى اللَّهِ . فَإِنَّهُ جَمَاعٌ كُلُّ خَيْرٍ)

“ و ذهل عنه المؤلف ” (Yazar bunu da gözden kaçırmıştır.)

Söz konusu Ebû Ya'lâ rivâyetini araştırdığımızda, onun da hasen sayılamayacak durumda olduğunu görüyoruz. Heysemî “ *Ebû Ya'lâ'nın isnâdında Leys b. Ebî Süleym vardır ve bu şahıs müdellistir* ” demektedir. ²⁴⁹ İlginç olan, Münâvî'nin Heysemî'nin bu değerlendirmesini *Feyzu'l-Kadîr*'de nakletmiş olmasıdır. ²⁵⁰

Dolayısıyla, Ebû Ya'lâ rivâyeti alternatif olabilecek durumda değildir ve zaten Taberânî rivâyetiyle ile aynı tarîkten gelmektedir. ²⁵¹ Bayrampaşa İmamı'na hem hak veremiyor, hem de hadis *Tarîka*'da daha önce geçtiği halde ²⁵² ilgili yere göndermede bulunmamasını bir eksiklik olarak değerlendiriyoruz.

11. Örnek: (s. 132, v. 53 – a)

Muharric, Birgivî'nin *İbn Hıbbân* remziyle verdiği “ *Beş şeyin keffareti yoktur ...* ” ²⁵³ hadisinin *Ebu's-Şeyh*'te de olduğunu (Münâvî'ye dayanarak) belirtmektedir:

و قال المناوي : " و رواد أبو الشيخ في " التوبخ " عنه ، بإسناد حسنٍ . انتهى .
و غفل المؤلف عن هذه الرواية .

“ Münâvî der ki: Bu hadisi *Ebu's-Şeyh de Tevbîh*'de ondan (Ebû Hureyre'den) güzel bir isnadla rivâyet eder. Yazarın bu rivâyetten haberi yoktur. ”

²⁴⁹ Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid*. IV / 215.

²⁵⁰ *Feyzu'l-Kadîr*, IV / 332. Münâvî, Heysemî'nin sözlerini aynen vermemiş, ‘ *Ebû Ya'lâ* ’ kaydını çıkarıp hadisle alakalı genel bir isnad tenkidi olarak zikretmiştir. Yanlışlığın kaynağı bu da olabilir.

²⁵¹ Krş: Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II / 284 – 285 (no. 1000), Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, no. 949.

²⁵² Bkz: s. 36, v. 16 – b. (*Takvâ* bölümünde. *Kuşeyrî* remziyle)

²⁵³ Arapçası:

خمسٌ ، ليس لهنَّ كفَّارةٌ : الشركُ بالله تعالى ، و قتلُ النفسِ بغيرِ حقٍّ ، و نَهْبُ مؤمِنٍ ،
و الفرارُ مِنَ الزَّحْفِ ، و يَمِينٌ صابرةٌ ، يَقتطِعُ بها مالا بغيرِ حقٍّ . و أشدُّ البُهتانِ : قَوْلُ الزُّورِ .

Belirtilen kaynak, haberdar olunup da iltifat edilmese bile çok şey değişmeyecek bir kaynaktır. Muharric'in itirazı, Birgivi'nin yer yer *Ebu's-Şeyh*'ten hadis almasından ötürü olabilir de, gafletle suçladığı yazarın bu rivâyeti görüp almadığı da düşünülebilir.

12. Örnek: (s. 156, v. 74 – a)

Birgivi, “ *Siz namuslu olun, hanımlarınız da namuslu olsun. Babalarınıza iyi davranın, çocuklarınıza da size iyi davranın* ” ²⁵⁴ rivâyetini Taberânî / *Evsat* yoluyla Hz. Aişe'den rivayet eder. Muharric ise, yine *Evsat*'ta geçen aynı mealdeki İbn Ömer rivâyetini hatırlatır ve Münâvî'nin “ *İsnâdı hasendir. Hatta sahîh olduğu bile söylenmiştir* ” dediğini naklederek ekler:

“ *Yazar buna dikkat etmemiştir.* ” (و ذهل عنه المؤلف)

Muharric'in tavsiye ettiği İbn Ömer rivâyetinin isnadı diğerinden güçlü görünüyor ve hatta son üç halkasında *altın üçlü* sayılan *Mâlik – Nâfi' – İbn Ömer* beraber yer alıyorlarsa da, hadisi İmam Mâlik'ten rivâyet eden Ali b. Zeyd b. Cud'ân'ın özellikle İmam Mâlik'ten yaptığı rivâyetlerde zayıf sayılması, durumu güçleştirmektedir. Zira bu durumda hadisin – değil *sahîh* addedilmesi – *hasen* görülmesi bile yanlış olur. ²⁵⁵

Değerlendirme:

1. Birinci örnekte *Müslim* hadisini görmeyerek zayıf *Tirmizî* rivâyetine; beşinci örnekte ise Buhârî'nin *el-Edebu'l-müfred*'indeki hadis durukken Taberânî'nin mucemlerindeki rivâyete yer veren Birgivi'yi biz de kusurlu bulmaktayız. Bunu, kaynaksızlıktan da öte, ezber ve vukûf eksikliğiyle açıklıyoruz.

²⁵⁴ Arapçası: (عَفُوا ، تَعَفُّ نِسَاؤُكُمْ . وَ بَرُّوا آبَاءَكُمْ ، يَبْرُكُمُ أَبْنَاؤُكُمْ)

²⁵⁵ Ali b. Zeyd b. Cud'ân için bkz: *Tehzibu'l-Kemâl*, 20 / 434 – 445.

Mesela Şam'lı bir Dâru'l-Hadîs şeyhini düşündüğümüzde – bu isim Nevevî veya İbn Kesîr seviyesinde olmasa bile – yukarıdaki iki hataya kolay kolay düşmeyeceğini söyleyebiliriz. Bu varsayımımız, Şam'daki hadis öğretim üyelerinin çokluğundan ve ellerindeki kaynakların bolluğundan ileri gelmektedir. Tersinden bakıldığında, ne Birgî'de ne de İstanbul'da, böyle bir hadis birikiminin bulunmadığı sonucuna varılabilir.

2. İkinci ve üçüncü örneklerde Birgî'nin kaynak vermemesini muharric'in ' *herhalde hiç kimsenin kitabında görememiş* ' şeklinde yorumlamasının tartışmaya açık olduğunu belirtmiştik. Bu tartışılabilir; çünkü *Tarika* esas itibarıyla bir hadis mecmuası değildir. Konular işlenirken âyetlerden sonra hadisler topluca sunulmakta, bazı hadisler ise yazarın değerlendirmelerinin arasında verilmektedir. Kimisi önceki toplu hadis sunuşunda geçenlerin kısa tekrarından oluşan bu *ara hadislerin* – ki muharric bunları *serdî hadisler* olarak nitelemektedir – arasında (بَلَّغْنَا) veya (أَلَا يُرَى إِلَيَّ ...) gibi kalıplarla hatırlatılan meşhur rivâyetlerin geçmesi, bunların zayıf olduğunu da, kaynağının yazarca tesbit edilemediğini de göstermez.²⁵⁶

3. Bayrampaşa İmamı, bu bölümdeki eleştirilerinde farklı yaklaşımlar sergilemiştir. Bu tavırların en olumlusu, dördüncü örnekte sergilediği ' *daha iyisini gösterme + haklı eleştiri* ' yaklaşımı iken, üçüncü ve sekizinci örneklerde ' *kaynaksızlık vesilesiyle yazarı iğneleme* ' yoluna gitmesi bilimsel değildir. Zira sorumlu hiçbir ilim adamı, daha doğru olanı **kasden** gözden kaçırmaz ve **kaynakların muhtevâsından haberdar olmama** alışkanlığını kazanmaya çalışmaz.

ab) Kaynak Tercihinde Hata (2 örnek)

Bu bölümde, bir hadisin iki ayrı kaynaktaki farklı tarîklerinden daha zayıf olanının Birgî tarafından seçilmesi ve Bayrampaşa İmamı'nın bu durumu eleştirmeye yönelik kısa ifadeleri yer almaktadır. Verilecek her iki örnekte de aslında ' *kaynaklara vukufsuzluk* ' söz konusudur. Yalnız muharric'in, yazarın - literatürü tanımayı değil de – öncelikli olanı tercih etmeyişi vurgulaması, ayrı bir başlığın oluşmasına zemin hazırlamıştır.

²⁵⁶ Bir Müslim hadisinin sözün akışı içerisinde temrîd şıgasıyla verilmesine dâir – bu konuyu da ilgilendiren – bir örnek daha önce geçmişti. Bkz: *Bu tez*, s. 87 – 88.

1. Örnek: (s. 83, v. 30 – b)

“ Sizin başınıza da sizden öncekilerin başına gelen bela geldi: Kıskançlık ve nefret. Bu nefret, kökünden kazır. Saçı demiyorum; dîni kökünden kazır. Canımı elinde tutana yemin olsun ! İnanmadıkça cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de inanmış olamazsınız. Size birbirinizi sevmenizi sağlayacak bir şey söyleyeyim mi ? Aranızda selamlaşmayı yayınız ” ²⁵⁷ hadisini Birgivî Tirmizî’den nakletmektedir.

Muharric ise, Tirmizî’nin senedinde bulunan ve hadisi sahâbî râvî Zubeyr ibnu’l-Avvâm’dan aktaran Mevlâ ez-Zubeyr’in (Zubeyr’in kölesi’nin) meçhul olduğunu Münâvî’ye dayanarak söylemekte ve Bezzâr’ın aynı lafızla ve aynı vecihten yaptığı rivâyeti – isnadına Heysemî’nin de Münzirî’nin de iyi (ceyyid) dediklerini ²⁵⁸ belirterek – önermektedir:

فلو ذكر المؤلف رواية البزار : لكان أولى .

“ Diyeceğim, yazar Bezzâr rivâyetini verseydi daha iyi olurdu . ”

2. Örnek : (s. 152, v. 71 – a)

Birgivî “ Ahir zamanda camilerde çene çalan tipler türeyecek. Allah’ın onlara hiç ihtiyacı yok ” ²⁵⁹ rivâyetini İbn Hıbbân kanalıyla İbn Mesud’dan vermektedir ²⁶⁰. Muharric ise, Münzirî’nin - hem başında temrîd sîğası kullanarak, hem de sonunda hiç açıklama yapmayarak - hadisin sağlam olmadığını belirttiğine dikkat çektikten sonra, Hâkim’in mürsellikten kurtarıp tashih de ederek yer verdiği Enes rivâyetini önerir:

²⁵⁷ Arapçası:

دَبَّ إِلَيْكُمْ دَاءُ الْأُمَمِ قَبْلَكُمْ : الْحَسَدُ ، وَ الْبَغْضَاءُ ؛ وَ هِيَ الْحَالِقَةُ . أَمَا إِنِّي لَا أَقُولُ (تَحْلِقُ الشَّعْرَ) ،
وَ لَكِنْ : تَحْلِقُ الدِّينَ . وَ الَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ ! لَا تَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ ، حَتَّى تَوْمَنُوا ؛ وَ لَا تَوْمَنُونَ ، حَتَّى تَحَابُّوا .
أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَى مَا تَتَحَابُّونَ ؟ أَفْشُوا السَّلَامَ بَيْنَكُمْ .

²⁵⁸ Heysemî’nin değerlendirmesi için bkz: *Mecma’u’z-zevâid*, 8 / 30.

²⁵⁹ Arapçası: (سيكون في آخر الزمان قومٌ ، يكون حديثهم في مساجدهم . ليس لله فيهم حاجة)

²⁶⁰ Hadis için bkz: İbn Hıbbân, *Sahih*, 15 / 162 (no. 6761).

فلو ذكر المؤلف رواية الحاكم : لكان أولى من رواية ابن حبان .

“ Dolayısıyla, yazar Hâkim rivâyetine yer verseydi, İbn Hıbbân rivâyetinden daha iyi olurdu. ”

Değerlendirme:

Bu iki örnekten çıkan en önemli ve ortak sonuç, bir hadis kaynağının diğerinden genel anlamda üstün ve sağlam olmasının, birincideki tüm hadislerin ötekindeki benzerlerinden daha değerli ve öncelikli görülmesini gerektirmeyeceğidir. Zira, birinci örnekte Bezzâr rivâyeti Tirmizî rivâyetine; ikinci örnekte ise Hâkim rivâyeti İbn Hıbbân rivâyetine tercih edilmiştir. Halbuki Tirmizî ile Bezzâr arasındaki güvenilirlik farkı açık olduğu gibi, İbn Hıbbân'ın *Sahîh*'i de hocası olan Hâkim'in *Müstedrek*'inden üstün kabul edilmektedir.²⁶¹

b) Kaynakları Kullanmayla İlgili Olanlar

İmam Birgivî'yi ve Bayrampaşa İmamı'nı birer hadisçi olarak karşılaştırdığımızda, belki *kaynakları tanıma* bakımından aralarında büyük bir fark göremeyebiliriz. Ancak, *kaynakları kullanma* açısından oldukça değişik eğilimlere sahip olduklarını söylemeliyiz.

Birgivî, *sünnete uyma konusunda hassas* bir tasavvuf kitabı yazarı olarak, olabildiğince çok hadis zikretme eğilimindedir. Bu eğilim, her sayfasında ortalama dört hadis bulunan bir esere kaynaklık etmesi yönüyle olumludur. Ama hadis sayısı arttıkça işin içine zayıf kaynakların da karıştığı ve bunun pek olumlu sayılamayacağı bilinmektedir.

²⁶¹ “ Bunlardan başka, sahîh hadisleri esas alan İbn Huzeyme ve İbn Hıbbân el-Büstî gibi yazarlara ait eserler de vardır. Özellikle bu ikisi, *Müstedrek'ten çok daha iyidirler. İsnadları da, metinleri de daha seçkindir.* ” Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs*, s. 25 (*İfade İbn Kesîr'e aittir*). İbn Mâce hariç diğer kütüb-i sitte üyelerinin tüm müsnedlere – ve bu arada Bezzâr'a da – üstünlükleri için bkz: Age, s. 29 (*yine İbn Kesîr'in değerlendirmesi*). Ayrıca, detaylı bir İbn Hıbbân – Hâkim mukâyesesi için bkz: İbn Hıbbân, *Sahih (el-İhsân fî Takrib Sahih İbn Hıbbân)*, I / 40 vd. (Tahkîk eden Şuayb Arnavut'un önsözü).

İşaret ettiğimiz bu hadis yoğunluğu, Birgivî'nin remiz kullanımına yönelmesini ve - bunun bir sonucu olarak da - az kaynakla ve az remizle yetinmesini beraberinde getirmiştir.

Bayrampaşa İmamı ise, *tahrîc ettiği kitabın yazarına muhalif* bir muharric olarak, öncelikle – pek çok muharricin zayıf veya sahih pek çok hadiste yaptığı gibi – ulaşabildiği kaynak sayısını artırmaya gayret etmektedir. Aynı zamanda muhalif olması, bu gayretinin sonuçlarını yazara eleştiri olarak yöneltmesine sebebiyet vermiştir.

Bu bölümde, ilki nitelik, ikincisi ise nicelik bakımından Bayrampaşa İmamı'nın eleştirileri arasında önemli yer tutan iki ayrı alt başlık incelenecektir. Her iki bölümün sonunda da genel değerlendirmelerimiz yer alacaktır.

ba) Yanlış Kaynak Gösterimi (4 örnek)

Muharric, toplam dört yerde Birgivî'yi yanlış kaynak göstermekle suçlamaktadır. Bazıları hadis usûlü kapsamında da düşünülebilecek bu itirazları sırasıyla sunmak istiyoruz.

1. Örnek: (s. 97, v. 36 – b)

İmam Birgivî “ *Kimin canı bir şey çeker de kendini frenler ve başkasını yeğlerse, Allah onu bağışlar* ”²⁶² sözünü (حب - شيخ) remizleriyle vermektedir.

Muharric ise şunları söyler:

“ *Yazar ‘ Bu hadisi, İbn Hıbbân ve Ebu’s-Şeyh, İbn Ömer radiyallâhu anhumâ’dan rivâyet etmişlerdir ’ demektedir.*

Derim ki: Bilakis, rivâyet eden kişi Ebu’s-Şeyh İbn Hıbbân’dır ve Kitâbu’s-Sevâb’da rivâyet etmektedir. Dârakutnî de Efrâd’da rivâyet eder. İkisinin rivâyetleri de İbn Ömer radiyallâhu anhumâ’dandır.

²⁶² Arapçası: (أَيْمًا امْرُؤٍ اشْتَهَى شَهْوَةً ، فَرَدَّ شَهْوَتَهُ ، وَ أَثَرٌ عَلَى نَفْسِهِ : غَفِرَ لَهُ)

*El-Câmi'u'l-kebir'de de, es-Sağîr'de de böyle yazar. Irâkî de İhyâ Tahrîci'nde bunu böyle belirtir ve ' Bu hadisi Ebu's-Şeyh İbn Hıbbân Kitâbu's-Sevâb'da rivâyet etmiştir ' der. "*²⁶³

Görüldüğü gibi muharric, yazarın aynı şahsın adını ve künyesini iki ayrı kimlik zannettiği düşüncesindedir. Halbuki kendisi daha önemli bir yanlış düşmektedir. Şöyle ki:

Ebu's-Şeyh'in künyesi *İbn Hıbbân* değil, *İbn Hayyân*'dır.²⁶⁴ Irâkî de ilgili cümlesinde doğru künyeyi (*İbn Hayyân*'ı) kullanır.²⁶⁵ Muharric ise bunu yanlış algılamış ve – makâma da münâsip bir çözüm fırsatı olduğu için - açıkça (ب) harfi ile yazmıştır.

Peki *İbn Hıbbân* bu rivâyete yer vermiş midir ?

Bu rivâyet, *İbn Hıbbân*'ın bir eserinde yer almaktadır. Ama - ilk anda akla geldiği gibi - *Sahîh*'inde değil, güvenilir râvîleri incelediği eseri *el-Mecrûhîn*'dedir.

İbn Hıbbân, senedde bulunan Amr b. Hâlid el-Vâsîfî adlı şahsın ' *güvenilir isimleri kullanarak uydurma hadis anlatan* ' ve ' *Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Ma'in'in yalancı saydıkları* ' birisi olduğunu kaydetmekte ve **kabul edilemez** rivâyetlerine örnek olarak da bu hadisi zikretmektedir.²⁶⁶

²⁶³ Irâkî'nin sözünün *İdrâku'l-hakika*'daki metni şudur: (' *كتاب الثواب في* ' *رواه أبو الشيخ ابن حبان*)

²⁶⁴ Bkz: Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, III / 945. Buradaki kayda göre Hayyân, Ebu's-Şeyh'in dedelerinden birisidir ve *Kitâbu's-Sevâb* yazarının tam adı şöyledir: Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân el-Ensârî. Ayrıca bkz: Kettânî, *er-Risâletü'l-mustatraf*e, s. 32, 82.

²⁶⁵ Maalesef bu cümle, *el-Muğni*'nin son baskısında da aynı tahrife maruz kalmıştır. (Bkz: II / 757) Eserin üçüncü ve son cildindeki *kitap yazarları* fihrisinde ise *es-Sevâb* yazarı *İbn Hıbbân*, *Sevâbu'l-a'mâl* yazarı Ebu's-Şeyh *İbn Hıbbân* ve *es-Sevâb* ve *Fedâilü'l-a'mâl* yazarı Ebu's-Şeyh olmak üzere üç ayrı yazar öngörülmüştür. (Bkz: III / 329) Halbuki her üç eser adı da aynı kitabı, Ebu's-Şeyh *İbn Hayyân*'ın *Sevâbu'l-a'mâl* adlı eserini ifade etmektedir. Sonuçta – ilgili metin yanlış basılmış da olsa – bu hadisin Ebu's-Şeyh tarafından nakledildiğine Irâkî'nin işaret ettiği kesindir. *Sahîh* yazarı meşhur *İbn Hıbbân el-Büstî*'nin künyesinin *Ebü Hâtim* olması ise, Bayrampaşa İmamı'nın isabet ihtimalini ortadan kaldırmaktadır.

²⁶⁶ Bkz: *İbn Hıbbân*, *el-Mecrûhîn*, II / 76.

Dolayısıyla, İmam Birgivi'nin ' *İbn Hıbbân* ' remzini kullanması, her ne kadar *İbn Hıbbân*'ın bir kitabında geçmesi bakımından doğruysa da, *Sahih*'teki hadislerle *Mecrûhîn*'deki örneklere aynı rumuzla işaret etmiş olması çok büyük bir hatadır.

Muharricinkini ise kasıtlı bir tahrif olarak değil, kitâbiyâta vâkıf olmamaktan kaynaklanan bir yanlışlık olarak değerlendiriyoruz.²⁶⁷

Sözünün devamında, İbnu'l-Cevzî, Suyûtî ve Alkamî'nin birbirini destekleyen ifadeleriyle ' *mevzûdur* ' hükmüne varması ise tamamen haklıdır. Bu rivâyet belki de *Tarika*'nın en asılsız rivâyetlerinden birisidir.

2. Örnek: (s. 104, v. 42 – b)

İlgili sayfalarda, Birgivi'nin şu paragrafının tahrifi yapılmaktadır:

“ *Rasûlullâh, Amr İbnu'l-Âs'a ' İyi mal iyi adama nasıl da yakışıyor ! ' ; Enes b. Mâlik'e – hayır duada bulunurken - ' Allahım ! Onun malını ve evlâdını çoğalt ve kendisine hayırlı eyle ' ; malının tamamını sadaka olarak dağıtmak isteyen Ka'b'a ise ' Mülkünün bir kısmı sende kalsın. Bu senin açından daha iyi olur ' buyurmuştur. ”*²⁶⁸

Bayrampaşa İmamı, son ikisinin *Sahihayn*'da olduğunu belirtmesine rağmen, Amr İbnu'l-Âs ile ilgili hadisi göz önüne alarak şu itirazı yöneltir:

²⁶⁷ Bununla birlikte, Irâkî'den yaptığı alıntılarda bu noktadan sonra (37-b), (46-b), (48-a) ve (56-b)'de tam beş kez “ *İbn Hıbbân Duafâ'da rivâyet etmiştir* ” ifadesi geçmesine rağmen yine de İbn Hıbbân'ın bu eserini farketmemesi ilginçtir. (37-b)'de Münzirî'nin sözünü verirken (“ *كتاب الثواب* ”) yazarak aynı yazım hatasını tekrarlaması ise, bu örnekteki tutumundan kaynaklanmış olmalıdır.

²⁶⁸ Paragrafın arapçası şöyledir:

و قال عليه الصلاة والسلام لعمر بن العاص رضي الله تعالى عنه : " نِعَمَ الْمَالُ الصَّالِحِ ،
للرجل الصَّالِحِ ! " . و دَعَا رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَأَنْسَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ ، و كَانَ فِي آخِرِ دُعَائِهِ :
" اللَّهُمَّ ! أَكْثِرْ مَالَهُ ، و وَلَدَهُ ؛ و بَارِكْ لَهُ " . و قَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ لِكَعْبٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ : " أَمْسِكْ بَعْضَ مَالِكَ ؛
فَهُوَ خَيْرٌ لَكَ " ، حِينَ أَرَادَ أَنْ يَتَصَدَّقَ كُلَّهُ . و كُلُّ هَذِهِ فِي الصَّحَاحِ .

و المؤلف نَكَرَ هذه الأحاديث الثلاثة على طريق السرد ، و لم ينكر مخرجها ؛ ثم قال :
(و كلُّ هذه في الصَّحاح) . و ليس كذلك . و الصحيح ما قرَّراه .

“ Yazar bu üç hadisi sözün akışı içerisinde anmakta, kimlerin eserlerinde yer aldıklarını belirtmemekte, sonra da ‘ bunların hepsi Sahîh’lerde mevcuttur ’ demektedir. Halbuki durum böyle değildir. Doğrusunu yukarıda açıklamış bulunuyoruz. ”

Kendisinin ilgili hadisteki atıf konusu tahrîci ise şudur:

“ Bu hadisi Ahmed, Ebû Ya’lâ ve Taberânî ondan (Amr İbnu’l-Âs’dan) rivâyet ederler. Irâkî ise İhyâ Tahrîci’nde ‘ senedi ceyyiddir ’ der. ”

Muharricinin itirazı geçersizdir. Çünkü kendisinin eksik tahrîcinden kaynaklanmaktadır. Hadis, her ne kadar Sahîhayn’da yoksa da, İbn Hibbân’ın Sahîh’inde ve Hâkim’in Müstedrek’inde mevcuttur ²⁶⁹. İkisinin de ‘ Sahih hadis toplama ’ amacıyla yazıldığı, dolayısıyla Sîhâh ifadesinin bu iki kaynağı da kapsadığı düşünülür ve muharricinin Irâkî’den naklettiği hüküm de dikkate alınırsa, bu durumda Tarîka yazarının eleştirilemeyeceği görülür.

3. Örnek: (s. 171 - 172, v. 81 – b)

Birgivi’nin Sahîhayn’a nisbet ettiği “ Bir kimse başkalarının evini gözetlerse, adamlar onun gözünü çıkarsalar yeridir ” ²⁷⁰ hadisi için muharric şöyle demektedir:

قلت : بل انفرد مُسلم فيه . كذا في " المشارق " و غيره .

“ Derim ki: Bilakis, Müslim tek başına rivâyet etmiştir. Meşârık’ta da, diğerlerinde de böyledir. ”

²⁶⁹ Bkz: Hâkim, Müstedrek, II / 236; İbn Hibbân, Sahîh, VIII / 6, no. 3210.

²⁷⁰ Arapçası: (مَنْ اطَّلَعَ فِي بَيْتِ قَوْمٍ بِغَيْرِ إِذْنِهِمْ : فَقَدْ حَلَّ لَهُمْ أَنْ يَفْقَتُوا عَيْنَهُ)

Muharric, asıl kaynağa bakmayıp da tâlî mercîlere başvurunca, çok açık bir şekilde hataya düşmüştür. Çünkü hadis *Sahîh-i Buhârî*'de mevcuttur.

İlgili bâbın (*Kitâbu 'd-Diyât*, 22. bâb) başlığı şöyledir:

باب : مَنْ اطلع في بيت قوم ، ففقوا عينه : فلا دية له .

Altında ise yine Ebû Hureyre'den gelen aynı meâldeki merfû açıklama görülmektedir:

" لو أن امرأ اطلع عليك بغير إذن ، فخذفته بحصاة ، ففقات عينه : لم يكن عليك جناح " .

" Bir adam seni izinsiz gözetlese, sen de taş atıp gözünü çıkarsan, günaha girmiş olmazsın. "

4. Örnek: (s. 179, v. 86 – b)

" Su içerken kabın içine üflemeyin. Tuvalete gittiğinizde sağ elinizle çiş yerinize değmeyin. Temizlenirken sağınızla temizlenin " ²⁷¹ hadisi ' Buhârî - Müslim ' remizleriyle verilmiştir. Muharric diyor ki:

قلت : رَمَزَ المؤلفُ بعلامة الشيخين ؛ و ليس كذلك . بل انفرد البخاري . و رواه الترمذي .

كلامهما عن أبي قتادة الحارث بن ربعي الأنصاري .

" Derim ki: Yazar, *Şeyhayn*'in remizlerini kullanır. Halbuki durum öyle olmayıp, *Buhârî* tek başına rivâyet etmiştir. Bu hadisi ayrıca *Tirmizî* de rivâyet eder. Her ikisinin rivâyetleri de *Ebû Katâde el-Hâris b. Rab'î el-Ensârî*'dendir. "

²⁷¹ Arapçası:

إذا شرب أحدكم : فلا يتنفس في الإباء. فإذا أتى الخلاء : فلا يمس ذكره بيمينه . و إذا تمسح : فلا يتمسح بيمينه .

Bayrampaşa İmamı burada da yanılmaktadır. Yanılığının sebebi de herhalde Müslim rivâyetinin (aynı üç maddeyi içerse de) Buhârî'dekinden farklı bir girişe sahip olmasıdır.

Söz konusu Müslim rivâyeti şöyledir:

" لَا يُمَسِّكَنَّ أَحَدُكُمْ نَكَرَهُ بِيَمِينِهِ ، وَ هُوَ يَبُولُ . وَ لَا يَمْسَحُ مِنَ الْخَلَاءِ بِيَمِينِهِ . وَ لَا يَتَنَفَّسُ فِي الْإِنَاءِ . "

" Çişinizi yaparken çiş yerinizi sağ elinizle tutmayın. Tuvalette sağ elinizle temizlenmeyin. Kabın içine üflemeyin. " ²⁷²

Sonuç olarak, muharririn Birgivî'yi yanlış kaynak göstermekle kusurlu bulduğu yukarıdaki dört örnekte de kesin bir hatadan bahsedememekteyiz. Bununla birlikte, *Tarika* hadisleri üzerindeki çalışmalarımız sırasında tesbit ettiğimiz bu yönde bir yanlışla dikkat çekmek istiyoruz.

Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*'de yer verdiği bir hadisin sonunda " *Bu hadisi Taberânî bütünüyle, Bezzâr da kısaltarak (bi ihtisâr) rivâyet etmişlerdir* " demektedir. Hadisin son cümlesi Bezzâr'da yoktur. İmam Birgivî ise sadece bu son cümleyi vermekte, ama ikisini birden kaynak göstermektedir. Böylece o cümle, Bezzâr'da geçmediği halde ona nisbet edilmiş ve açık bir *yanlış kaynak gösterimi* örneği oluşmuştur. ²⁷³

Değerlendirme:

1. Bayrampaşa İmamı'nın dört maddenin dördünde de yanılmış olması, özellikle *bir hadisin herhangi bir kaynaktan bulunmadığı* belirtilirken ikincil kaynaklara dayanılmasının pek sağlıklı olmadığını göstermektedir. Ayrıca, bilhassa birinci örnek, tahrir işlemini yerli yerince yürütebilmek için literatürü tanımanın ne kadar gerekli olduğunu ortaya koymakta ve Bayrampaşa İmamı'nı *profesyonel bir hadisçi* saymamızı zorlaştırmaktadır.

²⁷² Müslim, *Tahâret*, 63.

²⁷³ Bkz: Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, III / 395 – 396 (no. 3932); *Tarika*, s. 41; Taberânî, *Evsat*, IV / 111 (no. 3165); Bezzâr, *Keşfu'l-estâr*, II / 409 (no. 1980). Hadisin söz konusu son cümlesi şöyledir:

ذَهَبَ حَسَنُ الْخُلُقِ بِخَيْرِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ .

2. Üçüncü ve dördüncü örneklerin ' *lafızlardaki ufak değişikliklerin tahrîci nasıl güçleştirip muharrirci nasıl yanıtılabildiğini* ' gösterdiğini de ifade etmeliyiz. Zira, üçüncü hadiste aynı anlamın Buhârî ve Müslim rivâyetlerinde iki değişik kalıpta nakledilmesi, dördüncü örnekte ise aynı üç maddenin Müslim'de (2 – 3 - 1) sırasıyla verilmesi, muharrirci yanılmıştır.

bb) Yetersiz Kaynak Gösterimi (23 örnek)

Bazı hadislerde muharric, yazarın verdiği kaynak sayısını yetersiz bulmaktadır. Aşağıda bir bölümü verilen toplam 23 örnekte görülen bu durum, zikredilen kaynakların hadisin sıhhatini tam anlamıyla yansıtamamasından çok, muharricin ' *sağlamlık derecesini kaynak çokluğuna bağlı gören* ' anlayışının bir ürünü, ya da en azından yaptığı işin (tahrîc işleminin) bir gereği gibidir. Detaylı değerlendirmeyi örneklerden sonraya bırakıyoruz.

1. Örnek: (s. 12 - 13, v. 9 – a)

Ashâbdan üç kişinin Peygamberimiz'in evine gelerek Hz. Aîşe'den onun ibadet rejimi hakkında bilgi istemelerini anlatan *Sahîhayn* hadisinde Birgivi şöyle demektedir:

و زاد في رواية النسائي : (و قال بعضهم : لا أكل اللحم) .

“ *Nesâî rivâyetinde (Birisi de ' ben de hiç et yemeyeceğim ' dedi) eki vardır. ”*

Muharric ise, bu kısmın da *Sahîhayn*'da bulunduğunu – Suyûti'ye dayanarak – ekler:

قلت : و هو أيضا من رواية البخارى و مسلم . و النسائي معهما .

“ *Derim ki: Buhârî ve Müslim'in rivâyetlerinde bu da vardır. Nesâî ise onlarla beraberdir. ”*

Bayrampaşa İmamının yarı yarıya haklı olduğunu görüyoruz. Çünkü bu cümle Müslim'de varsa da, Buhârî'de yer almamaktadır.²⁷⁴

²⁷⁴ Bkz: Buhârî, *Nikah*, 1 ; Müslim, *Nikah*, 5.

2. Örnek: (s. 13, v. 9 – b)

Zeyneb'in mescidde namaz kılariken tutunduğu ipi Rasûlullâh'ın görmesiyle ilgili hadiste, ' *Buhârî ve Nesâî* ' (خ س) remizlerini kullanan Birgivi'ye “ *Bilakis, müttefekun aleyhtir* ” şeklinde itiraz edilmekte ve kaynak olarak da yine Suyûtî gösterilmektedir.

Araştırmalarımız sonucunda, muharririn bu eleştirisinde haklı olduğunu tesbit etmiş bulunuyoruz.²⁷⁵

3. Örnek: (s. 72, v. 26 – b)

Cehennemde azab çeken, “ *Sen doğrumun yapılmasını isteyip yanlış engel olmaya çalışmaz mıydın ?* ” diye sorulunca da “ *Evet; doğrumun yapılmasını isterdim, ama kendim yapmazdım. Yanlış engel olmaya çalışırdım, ama kendim yanlış yapardım* ” cevabını veren adamla ilgili hadisi²⁷⁶ kaydedip *Sahîhayn*'a nisbet ettikten sonra (و زاد في رواية مسلم = Müslim rivâyetinde şu fazlalık da vardır) diyerek ayrı bir bölüm daha veren yazara muharric şöyle tepki göstermektedir:

“ *Bu fazlalık da ortaktır. Yalnız – Münzirî ve diğerlerinin de belirttikleri gibi – lafız Müslim'e aittir. Dolayısıyla, yazarın ifadesinin yetersiz olduğu açıktır.* ”

4. Örnek: (s. 78, v. 28 – b)

“ *Allah bana ' mütevâzî olun da, birbirinizin hakkını yemeyin ve birbirinize karşı böbürlenmeyin ' diye vahyetti* ”²⁷⁷ hadisini Birgivi sadece Ebû Dâvud'a nisbet etmekte, muharric ise şöyle demektedir:

²⁷⁵ Bkz: Buhârî, *Teheccüd*, 18; Müslim, *Salâtu'l-musâfirîn*, 219; Nesâî, *Kıyâmu'l-leyl*, 19. (III / 218)

²⁷⁶ Bkz: Buhârî, *Bed'u'l-halk*, 10; Müslim, *Zuhd*, 51. Arapçası şöyledir:

يُؤْتَى بِالرَّجُلِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُلْقَى فِي النَّارِ ؛ فَتَدْلُقُ أَقْتَابُ بَطْنِهِ ، فَيَدُورُ بِهَا ، كَمَا يَدُورُ الْحِمَارُ فِي الرَّحَى .
فَيَجْتَمِعُ إِلَيْهِ أَهْلُ النَّارِ ، فَيَقُولُونَ : يَا فُلَانُ ! أَلَمْ تَكُنْ تَأْمُرُ بِالْمَعْرُوفِ ، وَتَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ ؟ . فَيَقُولُ :
بَلَى ، كُنْتُ أَمُرُ بِالْمَعْرُوفِ ، وَلا آتِيهِ ؛ وَ أَنْهَى عَنِ الْمُنْكَرِ ، وَ آتِيهِ .

²⁷⁷ Arapçası: (إِنْ اللَّهَ تَعَالَى أَوْحَى إِلَى أَنْ : تَوَاضَعُوا ، حَتَّى لَا يَبْغِيَ أَحَدٌ عَلَى أَحَدٍ ، وَ لَا يَفْخَرُ أَحَدٌ عَلَى أَحَدٍ)

“ Bilakis, bu hadise Müslim Sahîh 'inde yer vermiştir ve metin de ona aittir. Ayrıca İbn Mâce de rivayet eder. Hepsinde hadis 'İyâd b. Humâr el-Mucâşi 'i'den gelmektedir. Celâluddîn es-Suyûtî el-Câmi'u'l-kebîr'de, Münzirî et-Terğîb ve't-Terhib'de ve daha başkaları da eserlerinde bunu böyle zikrederler.

Dolayısıyla, yazarın Ebû Dâvud ile yetinmesi eksiklikler ve suçtur. ”

Bu konuda da Bayrampaşa İmamı isabetli davranmıştır. ²⁷⁸

5. Örnek: (s. 80, v. 29 – b)

‘ Buhârî ve Müslim ’ remizleriyle verilen “ Yüce Allah, dile getirmedikleri veya eyleme dönüştürmedikleri sürece, içlerinden geçirdikleri şeyleri ümmetime bağışlamıştır ” hadisi için muharric şöyle demektedir:

“ Bilakis, bu hadisi altı imamın - Tirmizî dışındaki - beşi rivâyet etmektedirler ve hepsinin rivâyetleri de Ebû Hureyre 'dendir. ” ²⁷⁹

²⁷⁸ Bkz: Müslim, el-Cenne ve Sıfetuha, 64.

²⁷⁹ Arapçası: (بل رواه الأئمة الستة إلا الترمذي ، كلهم عن أبي هريرة .)

Muharric, 11 yerde daha yazarın Sahihayn'la yetinmesini doğru bulmamakta ve öteki kaynakları eklemektedir. İlgili hadisler ve muharricinin sözkonusu ek tahrirleri şunlardır:

a) s. 38, v. 17 - b : “ Helal belli, haram belli ” hadisi. Ek tahrir: “ Hepsi Nu'mân b. Beşir'den olmak üzere, Kütüb-i Sitte 'nin tamamı ”.

b) s. 89, v. 33 - a : ‘ Şeytandan Allah'a sığınmanın kızgınlığı gidereceğine ’ dâir hadis. Ek tahrir: “ İbn Mâce hariç diğer beş imam ”.

c) s. 91, v. 33 - b : “ Şu dört özelliği taşıyan kişi tam bir münâfıktır ” hadisi. Ek tahrir: “ İbn Mâce hariç diğer beş imam ”.

d) s. 113, v. 46 - a : “ Asıl sabır, vurgunun ilk yendiği anda dayanmaktır ” hadisi. Ek tahrir: “ Hepsi Enes b. Mâlik'den olmak üzere, Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel ”.

e) s. 137, v. 58 - a : “ Laf taşıyan cennete giremez ” hadisi. Ek tahrir: “ İbn Mâce hariç diğer beş imam ”.

6. Örnek: (s. 156, v. 73 – a)

“ Ölümü dilemeyin. İyiyseniz, belki iyiliğiniz artar. Yok eğer kötüyseniz, belki de tevbe edersiniz ” ²⁸⁰ hadisini Birgivî sadece Buhârî'ye nisbet etmekte, muharric ise şöyle demektedir:

“ Yazarın kullandığı rumuz, hadisi Buhârî'nin tek başına rivâyet ettiğini göstermektedir. Halbuki öyle değildir. Müslim de bu hadise kitabında yer vermiştir ve hadis müttefekun aleyhtir. Yalnız lafız Buhârî'ye aittir. ” ²⁸¹

Benzer bir durum (s. 166, v. 79 - a)'da görülmektedir. Birgivî, ‘ Buhârî ’ remziyle şu metni vermektedir:

= f) s. 138, v. 60 - a : “ Müslümana sövmek fâsıklık, müslümanla savaşmak kâfirliktir ” hadisi. **Ek tahrîc:** “ Hepsi İbn Mes'ûd'dan olmak üzere, Kütüb-i Sitte ve Ahmed b. Hanbel ”.

g) s. 151, v. 71 - a : ‘ İmam hutbe okurken konuşulmaması ’ ile ilgili hadis. **Ek tahrîc:** “ Hepsi Ebû Hureyre'den olmak üzere, Kütüb-i Sitte, İmam Mâlik (Muvatta') ve Ahmed b. Hanbel ”.

h) s. 153, v. 71 - b : “ İslamdan başka bir din adına yalan yere yemin eden, yemininin gereğine katlanır ” hadisi. **Ek tahrîc:** “ İttifakla, altı imam ”.

ı) s. 154, v. 71 - b : “ Allah, babalarınızı anarak yemin etmekten vazgeçmenizi istiyor. Yemin edecek olan varsa, ya Allah'ı anarak yemin etsin, ya da sussun ” hadisi. **Ek tahrîc:** “ Hepsi Abdullah İbn Ömer'den olmak üzere, altı imam ve İmam Mâlik (Muvatta') ”.

j) s. 191, v. 93 - b : ‘ Başta dövme yaptıranlar olmak üzere, yaratılışı değiştirenlerin lanetlenmesi ’ ile ilgili hadis. **Ek tahrîc:** “ Hepsi İbn Mes'ûd'dan olmak üzere, altı imam ve Ahmed b. Hanbel ”.

k) s. 194, v. 96 - b : “ Soğan sarımsak yiyen, mescidimize yaklaşmasın ” hadisi. **Ek tahrîc:** “ Bu hadisi Celâlüddîn es-Suyûtî mütevâtir saymıştır ” denildikten sonra çeşitli lafızların ayrı ayrı tahrirleri yapılmaktadır.

l) s. 200, v. 98 - b : ‘ Hz. Enes'in annesinin Rasûlullâh'ı yemeğe davet etmesini ve yemekten sonra hep birlikte namaz kılmalarını ’ anlatan hadis. **Ek tahrîc:** “ İbn Mâce dışındaki diğer beş imam ”.

²⁸⁰ Arapçası: (لَا يَتَمَنَّوْنَ أَلْحَاكَمُ الْمَوْتَ . إِمَّا مُحْسِنًا : فَلَعَلَّهُ يَزْدَادُ ؛ أَوْ مُسِيئًا : فَلَعَلَّهُ يَسْتَعْتَبُ)

²⁸¹ Bkz: Buhârî, *el-Merdâ*, 19. Bu rivâyeti bu şekliyle Müslim'de bulamadık.

“ Allah, hapsedurulmasına iyi bakar; esnenilmesinden ise hoşlanmaz. Birisi hapsedurur da elhamdülillah derse, onu duyan her müslüman verhamukallah demelidir. Esneme ise şeytandandır. Namazda esneyeceğiniz tutarsa, elinizden geldiğince yutmaya çalışın. ‘ Haay ! ’ demeyin. Çünkü bu şeytandandır ve şeytan buna güler ” ²⁸²

Muharricın eleştirisi ise şu şekildedir:

“ Yazarın sunuşu, bu hadisi Buhârî’nin tek başına rivâyet ettiği izlenimini uyandırıyor da, durum öyle değildir. Birlikte rivâyet etmişlerdir ve hadis ortaktır. Ayrıca hadisin giriş bölümü Ebu Davûd’a ait olan metinden oluşmaktadır. Buhârî ise ‘ esnenilmesinden ise hoşlanmaz ’ kısmının ardından kalan bölümü eklemiştir. ”

“ Buhârî’nin lafzı budur ” diye yineleyen muharric, Ezdî’nin Ahkâm’ından da bu yönde bir açıklama nakletmektedir.

Buhârî hadisi olarak sunulan yukarıdaki paragraf – sonundaki dipnotta da belirttiğimiz gibi – bir hadisin üç ayrı kaynaktaki farklı farklı lafızlarının birleştirilmiş şeklidir. Bu örnekte, hadis sunuş kalıbındaki aksamalar yüzünden İmam Birgivi’nin; kaynaklardaki durumun detaylarını yansıtmaya tarzı bakımından da Bayrampaşa İmamı’nın kusurlu olduğunu görmekteyiz. şöyle ki:

Birgivi, sadece ilk yarısı Buhârî’de bulunmasına rağmen hadisin tamamını ona nisbet etmiştir. Bu, okuyucuyu yanıltabilecek bir durumdur. Böyle bir tasarruf yerine, ya sırf Buhârî’deki kısmı nakledip onun remziyle yetinebilir; ya da metni bölüp üç ayrı hadis olarak sırayla verebilirdi.

Muharric ise, hadisin sadece Buhârî’de olmadığını belirttikten sonra “ birlikte rivâyet etmişlerdir ve hadis ortaktır ” demektedir ki bu, kaynaklardaki gerçeği yansıtmamaktadır.

²⁸² Buhârî, Edeb, 125 (Koyu karakterle yazılan cümleler); Müslim, Zühd, 56 – 59 (İtalik olmayan dördüncü ve beşinci cümle); Ebû Dâvud, Edeb, 97 (Altı çizili olan ikinci cümle hariç, diğer cümleler.) Arapçası şöyledir:

إن الله يحب العطاس ، و يكره التثاؤب . و إذا عطس أحدكم ، فحمد الله تعالى : فحق على كل مسلم سميحه ، أن يقول (يرحمك الله) . و أما التثاؤب : فإنما هو من الشيطان . و إذا تثائب أحدكم في الصلاة : فليكظم ما استطاع ، و لا يقل (هاى !) . فإنما ذلك من الشيطان ، يضحك منه .

Çünkü Buhârî ve Müslim sadece “ *Esneme ise şeytandandır* ” ve “ *elinizden geldiğince yutmaya çalışın* ” cümlelerinde kesişmektedirler. Dolayısıyla – tüm bir paragraf kastedilerek – yukarıdaki ifadenin kullanılması yanlıştır.

Sonuçta problem yine *Bayrampaşa İmamı'nın asıl kaynakları kullanmamasında* düğümlenmektedir. Eğer bu noktada söz konusu üç kitaba doğrudan müracaat etseydi, kendisi de ikinci bir karışıklığa yol açmamış olacaktı.

(s. 186 – 187, v. 89 - b)’de ise bu iki örneğin tam tersi görülmektedir. Yaratılış sırasında *sıla-i rahim* kavramına yüklenen anlamı anlatan hadisi, Birgivi ‘ *Müslim* ’ remziyle vermekte, muharric ise Buhârî’de de bulunduğunu - *Meşârik*’a dayanarak – söylemektedir.

Muharricinin tesbiti doğru olup, hadis Buhârî’nin *Sahîh*’inde de mevcuttur. ²⁸³

7. Örnek: (s. 163, v. 77 – a)

“ *İçinizin tıka basa irin dolması, şiir dolmasından iyidir* ” ²⁸⁴ hadisini Birgivi ‘ *Tirmizî* ’ remziyle vermektedir. Muharric ise bunu gayet yetersiz bulmaktadır:

“ *Bilakis, bu hadise altı imam ve Ahmed b. Hanbel – hepsi de Ebû Hureyre’den olmak üzere – kitaplarında yer vermişlerdir. El-Câmi’u’l-kebîr, es-Sağîr ve diğerlerine göre durum budur.* ”

Binaenaleyh, yazarın ‘ Tirmizî ’ remzini kullanması ve bu kadar kaynağın içinde sadece onunla yetinmesi eksiklikler ve suçtur. Zira aralarında, rivâyet açısından Tirmizî’den daha öncelikli ve güçlü olanlar bulunmaktadır. ”

Bu hadiste de muharricinin tenkidinin haklı olduğunu görüyoruz. Zira söz konusu hadis, anılan kaynakların hepsinde – Nesâî hariç – mevcuttur. ²⁸⁵

²⁸³ Bkz: Buhârî, *Tefsîr*, 47. bâb (*Muhammed sûresi*) ; Müslim, *el-Birr ve’s-sıla*, 16.

²⁸⁴ Arapçası: (*لأن يمتلئ جوف أحكم قَيْحاً ، حتى يريه : خير له من أن يمتلئ شعراً*)

²⁸⁵ Bkz: Buhârî, *Edeb*, 92; Müslim, *Şi’r*, 7 – 9; Ebu Davud, *Edeb*, 95 ; Tirmizî, *Edeb*, 71; İbn Mâce, *Edeb*, 42. Benzer bir durum da (s. 165, v. 78 - a)’da görülmektedir. Bir meclise gelindiğinde otururken ve kalkıp ayrılırken oradakilerin selamlanması ile ilgili hadisi yazar sadece Tirmizî’ye nisbet etmekte, muharric ise şöyle demektedir: “ *El-Câmi’u’l-kebîr ve es-Sağîr’e göre, bu hadisi – hepsi Ebû Hureyre’den olmak üzere – rivâyet edenler şunlardır: Ahmed, Ebû Davud, Tirmizî, İbn Hıbbân ve Hâkim.* ”

8. Örnek: (s. 175, v. 81 – b)

Birgivi'nin ' *Ebu Davud* ' remziyle verdiği ve Peygamber Efendimiz'in yüzüğünü sol eline taktığını bildiren hadisin dört sünende de Hz. Enes'ten rivâyet edildiği belirtilmekte ve *el-Câmi 'u 's-sağır* kaynak gösterilmektedir. Muharrici bu tesbiti de yerindedir.²⁸⁶

Değerlendirme:

1. Yetersiz kaynak gösterimleri, *metin eksiklikleri* ile beraber, Bayrampaşa İmamı'nın *Tarika* hadislerinde en sık eleştirdiği yönlerden birisidir. Her ne kadar Birgivi, *müttefekun aleyh* olan bir hadis için başka kaynak aramaya gerek görmeme ve *Sahîhayn*'dan birinde geçen hadisler için ikinci bir kaynağı nâdiren zikretme gibi prensiplere sahip olup bu prensipleri kitabın hacminin kabarmasını engellemek amacıyla başarıyla uygulamakta haklı ise de, muharricin – mesela Suyûtî'nin mütevâtir saydığı bir hadis için bu iki kaynakla yetinilmesine tepkisi gibi - bazı itirazları yerindedir.

Reşid Efendi nüshasına notlar yazdığından bahsettiğimiz Kadızâdeli muhalif ise, Birgivi'nin sadece *Ebû Davud* remziyle verdiği ' *Habeşli bir köle bile olsa uyumuz. Hulefây-ı râşidinin sünnetine sarılınız* ' şeklindeki 'İrbâd b. Sâriye hadisi için ' *Tirmizî de rivayet etmiştir* ' eklemeinde bulunan muharrice şöyle tepki göstermektedir:

أقول : إنما اقتصر المصنف على رواية أبي داود ؛ لأنه ثقة ، لا يحتاج في روايته الى شاهد آخر .

“ *Derim ki: Yazar, Ebû Dâvud'la yetinmiştir. Çünkü o sağlam bir kaynaktır ve rivâyetleri için başka bir şahit aramaya ihtiyaç görülmez.* ”²⁸⁷

Biz bu tavrı da yanlış buluyoruz. Zira hadis ilminin yapısı ' *Ebû Dâvud'un Sünen* 'inde geçen hadislerden hiç birisinin şahit rivayete ihtiyacı yoktur ' denilmesine müsait değildir. Kaldı ki, Bayrampaşa İmamı'nın yaptığı açıklama tahrîc çalışmasının açık bir gereğidir.

Sözünün devamında ' *Hem bu hadis Mesâbîh'in hasenleri arasında geçmektedir* ' diyerek *Mesâbîh*'i şahit getiren ve kendi kendini nakzeden Kadızâdeli muhalif, tartışma ortamının ve taraftarlık psikolojisinin hadis gibi usûlü son derece yerleşik bir bilim dalında bile nasıl dengesizlikler meydana getirebileceğini gözler önüne sermektedir.

²⁸⁶ Bkz: Ebû Dâvud, *Hâtem*, 5; Tirmizî, *Libâs*, 14; Nesâî, *Zînet*, 47; İbn Mâce, *Libâs*, 41.

²⁸⁷ Bkz: *İdrâku 'l-hakika*, Süleymâniye Ktp., Reşid Efendi Bl., no. 1237, v. 4 - a.

2. Bu örneklerde muharric açısından dikkati çeken en ciddi eksiklik, kaynakları tartışırken hep dolaylı bilgileri kullanmasıdır. Çoğu zaman, itiraz ettiği şeyi kendisinin de bizzat yerinde incelememiş olması, büyük hatalara düşmesine yol açmıştır. ²⁸⁸

3. Münzirî, Suyûtî veya Münâvî'ye mutlaka atıf yapma eğiliminin sadece bilimsel yetersizlik ya da – nisbeten - kolaycılıktan değil, “ *güvenilir bir eski kaynağa dayanma* ” ihtiyacından da kaynaklandığını düşünmekteyiz. Zira Kadızâdelilerin, eski ulemâya ve klasikleşmiş kaynaklara büyük değer atfettikleri bilinmektedir. ²⁸⁹ Yine de – Bayrampaşa İmamı'nın tüm bu atıflarına rağmen – muhalifler kitaptaki zayıf hadis gerçeğini kabullenmemiş ve çeşitli çözümler üretmişlerdir.

Mesela Kadızâdeli muhalif, Zeyd b. Milha meselesiyle ilgili olarak muharricin İbn Hacer'den yaptığı alıntıya karşı ‘ *İbn Hacer böyle şey söylemez. Söylemiş olsa bile ...* ’ şeklinde bir yaklaşım sergiler. ²⁹⁰

Bu yaklaşımın bir başka örneğini, Birgivi'nin kitabının *Kuran'a sarılma* ile ilgili ilk bölümünde yer verdiği zayıf bir haberde görüyoruz ²⁹¹. Gerek metnin aşırı uzun ve kafiyele olmasıyla, gerekse Hz. Ali'den rivâyet eden Hâris el-A'var'ın bu tip durumlardaki yalancı tavrıyla sağlamlıktan son derece uzak olan rivayeti haklı göstermek için bir çok yola başvuran Kadızâdeli muhalif, en sonunda şunu söylemektedir:

“ *Diyelim ki bu rivâyetin zayıflığında ittifak edildi. Nakledilmesi yine câizdir. Çünkü fedâil ile ilgilidir. Nitekim bu durum yerinde açıklanmıştır.* ” ²⁹²

²⁸⁸ Bu hatalar özellikle metinlerin tartışıldığı veya zikredilen kaynaklarda - kaynak ekleme değil de – ‘ *Birgivi'nin verdiği kaynak doğru mu yanlış mı ?* ’ araştırmasının yapıldığı noktalarda artmakta ve ağırlaşmaktadır.

²⁸⁹ Kadızâdelilerin girişimleriyle yayınlanan ve ‘ *Tarika'ya yazılan tüm aykırı şerhlerin merdûd olduğunu* ’ öngören saray fermanındaki tek gerekçe ‘ *kibâr-ı eslâfın eserlerine dil uzatılmaması* ’ gereğidir. (Bkz: Uzunçarşılı, III / 362).

²⁹⁰ Bkz: *İdrâku'l-hakika*, Süleymâniye Ktp., Reşid Efendi Bl., no. 1237, v. 5 - b.

²⁹¹ Rivâyet (... *و خبر ما بعدكم ، فيه نبأ ما قبلكم . في الله تعالى .*) şeklinde başlamaktadır. Bkz: *Tarika*, s. 4.

²⁹² Bkz: *İdrâku'l-hakika*, Süleymâniye Ktp., Reşid Efendi Bl., no. 1237, v. 3 - b. Hâris el-A'var için bkz: *Sahih-i Müslim, Mukaddime*, 5. bâb.

3. Hadis Metinleri Üzerindeki Tasarruflarla İlgili Eleştiriler:

Bundan önceki bölümde, Birgivî'nin kaynaklarla ilgili eksikliklerine yönelik eleştiriler incelenmiş ve özellikle de hadislerin başlarında yer alan remizler üzerinde durulmuştu. Şimdi ise hadislerin kısaca *metin* diye belirttiğimiz ana unsurlarıyla alakalı konular işlenecektir.

Metinde eksiklik, metinde hata ve metin birleştirmeler başlıklarıyla üçe ayırdığımız tenkitlerin toplamı, kaynaklarla ilgili olanlara sayıca yakın bir yekûn tutmaktadır. Öncelik, *kelime düşüklükleri* veya *cümle atlamalar* da diyebileceğimiz ve *eksiklik* sıfatıyla değerlendirdiğimiz hallere verilmiştir. Ardından *yazım yanlışlarını* kapsayan *metinde hata* bölümüne, oradan da *birden fazla hadisin tek kaynak zikredilerek birleştirilmesiyle* oluşan ve diğerlerine nisbetle daha karışık sayabileceğimiz örneklere geçilecektir.

a) Metinde Eksiklik

Birgivî, hadisleri konu açıklamalarında kullanmasının bir gereği olarak, pek çok rivâyeti kısaltarak vermektedir. Bazen hadisi oluşturan beş altı cümleden ilkinin veya ilk ikisini alan, bazen hadisin ortasından veya sonundan bir bölüm nakleden *Tarîka* yazarının bu tutumu, Bayrampaşa İmamı'nın tepkisini çekmiştir.

Esasen, eserdeki 750 kadar hadisin hepsinin tam metinlerinin verilemeyeceği açıktır. Çünkü böyle bir durumda hem kitabın hacmi büyüyecek, hem de işlenen konuyla doğrudan alakası olmayan ayrıntılar devreye girecektir. Dolayısıyla Birgivî'nin uygulaması, prensip olarak kabul edilebilir niteliktedir.

Muharrir ise tam 29 yerde bu tutumu eleştirir. Hadisin tahrîcini yaptıktan sonra 'Ama kaynaklarda bu hadisin devamı da var = *و لكن للحديث عند مخرجه تتمه*' demek ve 'Maalesef yazarın kaleminin kurbanı olmuş = *فسقط من قلم المؤلف*' yorumunu eklemektedir. Ayrıca sık sık 'adeti üzere, almamıştır = *تركها على عادته*' ifadesini kullandığını da görmekteyiz.

Bayrampaşa İmamı, bu noktada bu kadar hassas olmasının nedenine sadece bir yerde işaret etmekte ve İbn Hacer'den yaptığı iktibasla Birgivi'nin tutumunun ' *usûle aykırı* ' olduğunu belirtmektedir. İlgili pasajı sunuyoruz:

و إقتصارُ المؤلف علي بعضِ الحديث ، و إن جاز بمثله ، و لكنّه قصورٌ و تقصيرٌ ؛ كما قال شيخُ الإسلام الحافظ ابنُ حجر في " شرح النخبة " .

“ Yazarın hadisin bir bölümüyle yetinmesi, her ne kadar kendisi gibiler için geçerli olabilirse de, esas itibariyle bir eksiklik ve suçtur. Nitekim bunu Şeyhülislam Hâfız İbn Hacer de Nuhbe Şerhi'nde ifade etmektedir. ” ²⁹³

İbn Hacer'in Bayrampaşa İmamı'na kaynaklık eden ifadeleri ise şöyledir:

“ Hadisin ihtisârı konusunda ise, çoğunluğun bunu geçerli gördüğünü söyleyebiliriz. Yalnız ihtisarı yapanın bilgili (âlim) olması şartı vardır. Çünkü bilgili kişinin kestiği bölüm, hadisin kalan kısmıyla hiçbir bağlantısı olmayan bir bölüm olacaktır. Dolayısıyla – alınan da atılan da ayrı ayrı birimler (haber) olduğu veya alınan yer kalan kısmı anlattığı için – ne delalet, ne de beyan yönünden herhangi bir sorun yaşanmayacaktır. Bilgisiz (câhil) ise böyle değildir. Çünkü o – istisnâyı bırakmak gibi – bazı bağlantıları koparabilir. ” ²⁹⁴

Muharririn İmam Birgivi'yi hem bu noktada ehil görmesi, hem de ihtisâr yaptığı için sıkça eleştirmesi, ilk bakışta çelişki arz etmektedir. Fakat – biraz sonra zikredeceğimiz örneklerde de görüleceği gibi – eleştirilerin haklılık payı vardır. Pek çok hadiste birer veya ikişer kelimenin bırakılmış olması, *ihtisar* (*kısaltma*) olarak da adlandıramayacağımız bir durumdur.

Konuyla ilgili örnekleri niteliklerine göre şöyle guruplandırabiliriz:

²⁹³ İdrâk, v. 24 – b.

²⁹⁴ Bkz: İbn Hacer, *Nuzhetu 'n-nazar fî Tavdîh Nuhbeti 'l-fiker*, s. 69.

aa) Baş Tarafı Eksik Olan Hadisler:

Üç yerde, nakledilen hadisin başlangıç kısmı atlanmıştır.

1. Örnek: (s. 68, v. 24 - a / b)

Birgivî, *Kibir* bölümünün ilk hadisi olarak “ *Tanrı’nın sevdiği böbürlenme ise, kişinin savaşırken ve bağış yaparken sergilediği böbürlenmedir* ”²⁹⁵ cümlesini vermekte ve bunu Ebû Dâvud’a nisbet etmektedir.

Kaynak da, metin de doğru olmasına rağmen²⁹⁶, muharrir şunları söyler:

قلت : قوله (فأما الخيلاء) ليس بصدر الحديث . بل هو قطعة منه . و أوله : ...

“ *Derim ki : ‘ Tanrı’nın sevdiği böbürlenme ise ’ kısmı, hadisin başı değildir; sadece bir parçasıdır. Başı ise asıl şöyledir: ...* ”

2. Örnek: (s. 177, v. 85 - a)

İbn Ebi’-d-Dünyâ’dan alınan rivâyette, Rasûlullâh’ın bir gün çok acıktığı ve karnına taş basıp ‘ *Nice adamlar vardır; nefsinin küçük düşürdüğünü zannederek yücelten !* ’²⁹⁷ buyurduğu belirtilmektedir.

Bayrampaşa İmamı ise demektedir ki:

إنَّ ظَنَّ المؤلفِ هذا الحديثَ بتمامه : و ليس كذلك ؛ بل هو آخره . و صدر الحديث : ...

“ *Eğer yazar bu cümlelerin hadisin başı olduğunu zannediyorsa, öyle değildir. Bilakis, somudur. Hadisin başı ise şöyledir: ...* ”

Ardından hadisin söz konusu iki cümlelik başlangıç bölümü aktarılmaktadır.²⁹⁸

²⁹⁵ Arapçası: (فأما الخيلاء التي يحب الله تعالى : فاختيال الرجل نفسه عند القتال ، و اختياله عند الصدقة)

²⁹⁶ Bkz: Ebû Dâvud, *Cihâd*, 104.

²⁹⁷ Arapçası: (ألا ! ربِّ مهين لنفسه ، و هو لها مكرم !)

²⁹⁸ Bu başlıkla ilgili üçüncü örnek için bkz: s. 138, v. 69 - b.

ab) Üç Veya Daha Az Kelimelik Eksiklikler:

Bazı hadislerde bırakılan kısım sadece iki kelimedenden ibarettir. Eleştiriye gayet açık olan bu duruma üç örnek vermek istiyoruz:

1. Örnek: (s. 100, v. 40 - a)

Taberânî remziyle verilen ‘ *İhtiyacından büyük ev yapan kişiye kıyamet günü o ev (boymunda) taşıtılır* ’²⁹⁹ hadisinde parantez içine aldığımız kelime zikredilmemiştir.

2. Örnek: (s. 100, v. 40 - a)

Yine aynı sayfa ve varakta yer alan ve *Taberânî* / *Evsat* kaynaklı olan bir sonraki rivâyette ‘ *Allah bir kulu rezil etmek istedi mi, malını binalara (suya, toprağa) harcatır* ’³⁰⁰ denilmektedir. Muharrice göre, parantez içindeki iki kelime atlanmıştır. Biz ise elimizdeki *el-Mu’cemu’l-evsat* baskısında böyle bir ziyadeliğe rastlamıyoruz.

3. Örnek: (s. 108, v. 44 - a)

Buhârî ve *Müslim*’in *Ebû Hureyre*’den rivâyet ettikleri ‘ *Sadakanın en iyisi, zengin iken yapılanıdır* ’³⁰¹ hadisinin ‘ *yakınlarından başla* ’ şeklindeki iki kelimelik ekine *Birgivî* yer vermemiştir.

Yukarıdaki üç örnekten ikisinde *Birgivî*’nin ihmalinin olduğu görülmektedir. Muharricin itirazlarına bu bağlamda katılmamak mümkün değildir.

²⁹⁹ Bkz: *Taberânî, el-Mu’cemu’l-kebîr*, 10 / 187 (no. 10287). Arapçası şöyledir:

مَنْ بَنَى فَوْقَ مَا يَكْفِيهِ : كَلَّفَ أَنْ يَحْمِلَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ (عَلِي عَنَّهُ).

³⁰⁰ Bkz: *Taberânî, el-Mu’cemu’l-evsat*, 9 / 434 (no. 8934). Arapçası şöyledir:

إِذَا أَرَادَ اللَّهُ بَعْدَ هَوَاتِنَا : أَنْفَقَ مَالَهُ فِي الْبَنِيَانِ (وَ الْمَاءِ وَ الطِّينِ).

³⁰¹ Bkz: *Buhârî, Zekât*, 8; *Müslim, Zekât*, 95. Arapçası şöyledir:

خَيْرُ الصَّدَقَةِ مَا كَانَ عَنْ ظَهْرِ غِنَا (وَ ابْدَأْ بِمَنْ تَعُولُ)

Kimi hadislerde de üç kelime bırakılmıştır. Bu duruma da iki örnek vereceğiz:

1. Örnek: (s. 86, v. 31 - b)

Ebu Davud remizli aşağıdaki hadiste, parantez içindeki son üç kelime alınmamıştır:

“ Bir müminin bir başka mümine üç günden fazla küs kalması helal olmaz. Üç gün geçtiyse artık onunla görüşmeli ve selam vermelidir. Eğer muhatabı selamını alırsa, sevabı paylaşmış olurlar. Yok eğer almazsa, o zaman günahı o yüklenir (ve selamı veren küslükten kurtulur) ”. ³⁰²

2. Örnek: (s. 190, v. 92 - b)

Bayrampaşa İmamı, Birgivi'nin *Sahihayn*'den aldığı “ *Birisini yerinden kaldırıp da geçip oraya oturacağınıza, genişleyip birbirinize yer açın* ” ³⁰³ hadisinin sonunda “ *Allah da size yer açar* ” ekinin olduğunu söylüyorsa da, Buhârî'de de, Müslim'de de böyle bir ek mevcut değildir. ³⁰⁴

ac) Tek Cümlelik Eksiklikler:

Muharririn tesbit ettiği metin eksikliklerinin toplam dokuz tanesi, özellikle iki cümlelik hadislerin birer cümlelerinin alınmamasıyla oluşmuştur. Kelime düşüklükleri kadar olmasa bile, çoğu ‘ *verilse daha iyi* ’ olabilecek cümlelerin bırakılması, İmam Birgivi'nin hadis kullanım tarzını bu yönden de tartışılabilir hale getirmektedir. Bu tür eksikliklere bir kaç örnek vermek istiyoruz:

³⁰² Ebû Davud, *Edeb*, 55. Arapçası şöyledir:

لا يحل لمؤمن أن يهجر مؤمناً فوق ثلاث . فإذا مرت به ثلاث : فليقله ، و ليسلم عليه .

فإذا ردّ عليه : فقد اشتركا في الأجر . و إن لم يردّ عليه : فقد باء بالإثم ، (و خرج المسلم من الهجرة) .

³⁰³ Bkz: Buhârî, *İsti'zân*, 32; Müslim, *Selam*, 28. Buhârî rivâyeti *fi'li* (‘ *Rasûlullah böyle yapılmasını istemezdi* ’ şeklinde) iken, *Tarika*'da esas alınan ve yukarıda tercümesini verdiğimiz Müslim rivâyeti *kavîdir*. Müslim rivâyetinin arapçası ise şöyledir:

لا يقيمن أحدكم رجلاً من مجلسه ، ثم يجلس فيه . و لكن توسعوا ، و تفسحوا (يفسح الله لكم)

³⁰⁴ Konuyla ilgili bir başka örnek için bkz: s. 188, v. 90 – a.

1. Örnek: (s. 101, v. 40 - b)

Taberânî'den alınan “ *Dünyada azla yetinmek kalbi de, bedeni de rahatlatır* ” ³⁰⁵ rivâyetinin ikinci ve son cümlesi “ *Dünyaya düşkün olmak ise kalbi de, bedeni de yorar* ” şeklindedir. *Tarîka*'da bu ikinci cümle yer almamakta ve Bayrampaşa İmamı ‘ *Yazar, hadisin devamını gözden kaçırmıştır* ’ demektedir.

2. Örnek: (s. 129, v. 51 - b)

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inden nakledilen “ *Bir kulun kalbi düzelmedikçe inancı düzelmez. Dili düzelmedikçe de kalbi düzelmez* ” ³⁰⁶ hadisinin devamı “ *Komşusu kötülüklerinden kendisini emin hissetmedikçe kul cennete giremez* ” şeklindedir ve Birgivi tarafından zikredilmemiştir.

3. Örnek: (s. 200 - 201, v. 99 - a)

Muvatta'dan alınan mevkuf haberde, Hz. Ömer'in Amr İbnu'l-Âs ve bir grup arkadaşıyla birlikte seyahat ederken yollarının bir havuza düştüğü anlatılmakta, Amr İbnu'l-Âs'ın havuzun sahibine ‘ *Havuzumuza yırtıcı hayvanların uğradığı olur mu ?* ’ diye sorması üzerine Hz. Ömer'in ‘ *Söyleme havuzcu, söyleme !* ’ dediği belirtilmektedir.

Burada sorun, Hz. Ömer'in sözünün konuyla doğrudan ilgili son kısmının kesilmesidir. İlgili bölüm ‘ *Çünkü biz yırtıcı hayvanların yanına gideriz, onlar da bizim yanımıza gelirler* ’ şeklindedir. ³⁰⁷

³⁰⁵ Bkz: Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 7 / 72 (no. 6116). Arapçası şöyledir:

الزهد في الدنيا : يريح القلب و الجسد . (و الرغبة فيها : تعب القلب و الجسد) .

³⁰⁶ Bkz: *Müsned*, III / 198 . Arapçası şöyledir:

لا يستقيم إيمان عبد ، حتى يستقيم قلبه . و لا يستقيم قلبه ، حتى يستقيم لسانه . (و لا يدخل الجنة ، حتى يامن جاره بوائقه) .

³⁰⁷ Bkz: *Muvatta*, *Tahâret*, 14. Konunun diğer örnekleri için bkz: (s. 124, v. 50 - b), (s. 133, v. 54 - b), (s. 135, v. 55 - b), (s. 139, v. 61 - a), (s. 144, v. 65 - b), (s. 194, v. 96 - b).

ad) Devamı Uzun Olanlar:

Alınmayan kısmının oldukça uzun olduğu görülen ve bu haliyle Birgivî'ye de haklılık payı çıkartan toplam sekiz örneği bu başlık altında bir araya getirmeyi uygun bulduk. Her biri neredeyse bir paragraf tutan bu hadislerin Arapça ve Türkçe tam metinlerini vermek bizim tezimiz için de hacim arttırıcı olacağından, önceki başlıklarda olduğu gibi, birkaç örneği ele almakla yetineceğiz.

1. Örnek: (s. 36, v. 16 - b)

“ *Takvâdan ayrılma; çünkü o bütün iyiliklerin bileşkesidir* ” ³⁰⁸ hadisinin sadece bu kısmı alınmış; cihad, zikir ve tilâveti de içeren devamı nakledilmemiştir. *Tarîka* yazarının bu uygulamayı *takvâ* konusunu işlerken yapmış olması, metin eksikliklerinin en önemli sebebinin ‘ *komuyla ilgili kısmı alma çabası* ’ olduğunu göstermektedir.

2. Örnek: (s. 53, v. 20 - b)

“ *Ameller niyetlere göredir* ” ³⁰⁹ hadisinin ilk iki cümlesi zikredilmiş, geri kalanına ise yer verilmemiştir. Bayrampaşa İmamı, bu durumu ‘ *Hadisin devamı da vardır; ama yazarın kaleminden düşmüştür* ’ sözleriyle değerlendirmektedir.

3. Örnek: (s. 153, v. 71 - b)

Birgivî, Abdullah b. Mes'ûd'un ‘ *Biz, batıran yemîni, keffareti olmayan günahlardan sayardık* ’ sözüne yer vermekte, muharric ise şöyle demektedir:

³⁰⁸ Hadis için bkz: Ebû Ya'lâ, *Müsned*, II / 284 – 285 (no. 1000); Taberânî, *el-Mu'cemu's-sağîr*, no. 949. Hadisin arapça tam metni ise şöyledir:

عليك بتقوى الله ؛ فإنه جماع كل خير . و عليك بالجهاد ؛ فإنه رَهْبَانِيَّةُ المسلمين . و عليك بذكر الله ،
و تلاوة القرآن ؛ فإنه نور لك في الأرض ، و ذكر لك في السماء . و اخزن لسانك ، إلا من خير ؛
فإنك بذلك تغلبُ الشيطان .

³⁰⁹ Buhârî, *Bed'u'l-Vahy*, 1, *Îmân*, 41; Müslim, *Îmâret*, 155 ve diğer kaynaklar.

“ Hadisin devamı şudur:

‘ Batıran yemin de neyin nesi ? ’ dediler. O da ‘ Bir adamın yemin ederek başka bir adamın malını kapması ’ dedi.

Münzirî bu hadisi *et-Terğîb ve't-Terhîb*’de böylece vermiştir. Yazarın da hadisi bu şekliyle anması gerekirdi. ”³¹⁰

Bunların dışında, istisnâî bir durum olarak, Taberânî’den alınan bir hadisin hem başlangıç, hem de bitiş bölümlerinin eksik olduğunu görüyoruz³¹¹. Ayrıca Bayrampaşa İmamı’nın - Birgivî’nin nakletmediği ve kendisinin *tetimme* diye adlandırdığı - eksik kalan tüm metinleri tahrîcin sonunda bütünüyle verdiğini, sadece bir hadiste³¹² tetimmeyi zikretmeden geçtiğini de belirtmeliyiz.

Değerlendirme:

1. İlgili örneklerde de görüldüğü gibi, birkaç kelimelik eksiklikler tek cümlelik kesintilere; tek cümlelik kesintiler de birkaç cümlelik atlamalara göre tenkîde daha müsait durumdadır. Bir başka deyişle, hadis metninin alınmayan kısmı büyüdükçe, eleştirilerin haklılık payı azalmaktadır.

Bizce bunun nedeni, uzun kesintilerin genelde kasıtlı yapılması, kelime eksikliklerinin ise öncelikle dikkatsizlik ve gözden kaçırma ihtimalini akla getirmesidir. Birgivî’nin - daha önce de dikkat çektiğimiz gibi - kitabının hacmini artırmamak ve işlenen konuyla doğrudan ilgili olmayan ayrıntılara girmemek için uzun hadis metinlerinin bir bölümüyle yetinmiş olması mümkündür. Bu yöndeki tasarrufları yerindeyse de, kelime eksiklikleri dikkatinden kaçmış görünmektedir. Bunda, ilgili hadis kaynağının kullanılan nüshasının veya yazarın kitabı yazış şartlarının da etkili olmuş olabileceğini düşünüyoruz. Nitekim, bundan sonraki bölümde ele alacağımız yazım yanlışları da bu konuda bize bir fikir vermektedir.

³¹⁰ Bkz: Hâkim, *Müstedrek*, IV / 296; Münzirî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, II / 609 (no. 2737) . Konunun diğer örnekleri için bkz: (s. 55, v. 21 - a), (s. 132, v. 54 - b), (s. 147, v. 68 - b), (s. 153, v. 71 - b), (s. 200, v. 98 - b).

³¹¹ Bkz: s. 168, v. 79 - b.

³¹² Bkz: s. 56, v. 22 - a.

b) Metinde Hata

Bu başlıkla *yazım hatalarını* kastettiğimizi belirtmiştik. Bayrampaşa İmamı'nın *Tarika* hadislerinin metinlerinde tesbit ettiği bu konuya dair toplam sekiz örneği ele almaya çalışacağız.

Öncekilerden farklı olarak, bu bölüm, *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'nin yazma nüshalarına da başvurmamamızı gerektirmiştir. Çünkü böyle bir durumda, ne – hatalarla dolu – yüz küsur yıllık baskılara güvenilebilmekte, ne de (elindeki nüshaya dayanarak tesbitte bulunduğu düşünüldüğünde) muharririn açıklamalarını tek ölçü sayabilmekteyiz. Dolayısıyla, *Tarika*'nın İstanbul'da tesbit ettiğimiz en eski ve orijinal nüshalarından dördünü esas almış ve Bayrampaşa İmamı'nın ifadelerini bu asıllarla karşılaştırmış bulunuyoruz. Konuya geçmeden önce bu dört nüshayı kısaca tanıtalım:

1. Kadızâde Nüshası:

Tezimizin ilk bölümünde Kadızâde Mehmed Efendi'den bahsederken de atıfta bulunduğumuz bu nüsha, Süleymâniye Kütüphanesi'nin *Kadızâde* bölümünde 295 numarada kayıtlıdır. İlk 103'ü tam nüsha *Tarika* olmak üzere, toplam 135 varaktır. Manisa'da Muslihiddin b. Osman tarafından hicrî 981'de yazılmıştır.³¹³

2. Servili Nüshası:

Yine Süleymâniye Kütüphanesi'nde *Servili* bölümünde 148 numarada kayıtlıdır. Toplam 170 varak olan bu nüsha da hicrî 981 tarihlidir.

3. Veliyyüddîn Nüshası:

Beyazıd Kütüphanesi'nin *Veliyyüddîn Efendi* bölümünde 1957 numarada bulunmaktadır. Toplam 188 varak ve tam olan bu *Tarika* nüshasının yazılış tarihi de hicrî 998'dir.

³¹³ Hicrî 981, aynı zamanda *Tarika*'nın yazım tarihidir. Pek çok nüshanın ferağ kaydında müelliften aynen nakledilmesi, geç tarihli bazı nüshaların da o tarihe ait olduğu zannını uyandırmaktadır. Bizim tesbitlerimiz, ya - Kadızâde nüshasında olduğu gibi - aynı mecmuada aynı el yazısıyla yer alan, yine Birgivi'ye ait olan ve yazılış tarihlerinin 981'den önce olduğunu bildiğimiz risâlelerin sonunda da bu tarihin kayıtlı olmasına; ya da - hem onda hem de Servili nüshasında olduğu gibi - nâsihe ait ikinci ve farklı bir ferâğ kaydına dayanmaktadır.

4. Cârullah Nüshası:

Adından da anlaşılacağı gibi, Hicaz menşelidir. Medine’de hicrî 1104’te yazılan bu nüshanın özelliği, müellif nüshasıyla karşılaştırılmış ve müellifin sayfa kenarlarına düştüğü özel notlar da dahil bütün bölümlerinin - salavât kalıplarına varıncaya kadar – aynen kopyelenmiş olmasıdır. Süleymâniye Kütüphanesi’nin aynı adlı bölümünde 1060 numarada kayıtlı ve 142 varaktır.

Yukarıdaki nüshalara adları ile atıfta bulunacağımızı belirterek, *metinde hata* bölümünün örneklerine geçiyoruz.

1. Örnek: (s. 4, v. 2 - b)

Bayrampaşa İmamı, kitabın daha ilk hadisinde yazarı şöyle eleştirmektedir:

قلت : صَنَعَ الْمُؤَلِّفُ الْحَدِيثَ بِلَفْظِ (أَلَيْسَ) ؛ وَ صَدَرُ الْحَدِيثِ فِي " جَمْعِ الْجَوَامِعِ " لَيْسَ بِـ (أَلَيْسَ) .
بل هو بلفظ (أبشروا ! أليس ...) .

“ Yazar, hadisi (أَلَيْسَ) sözcüğüyle başlatmıştır. Halbuki Cem’u’l-cevâmi’de hadis (أَلَيْسَ) ile başlamamaktadır. Bilakis, başlangıcı (... أبشروا ! أليس) şeklindedir. ”

Muharric, bu tesbitinin ardından “ Ama yine de bazı nüshalarda hadisin yazarın zikrettiği şekilde olduğunu görmekteyiz = ” و إن كان هذا الحديث في بعض النسخ كما ذكره المؤلف ” diyorsa da, Birgivi’nin kaynak gösterdiği Taberânî’nin *el-Mu’cemu’l-kebîr*’inde (أبشروا) ifadesinin yer aldığını görmekteyiz.³¹⁴ Dört *Tarîka* nüshasının hiç birisinde bu kelimenin bulunmaması³¹⁵, İmam Birgivi’nin yazım hatası yaptığını göstermektedir.³¹⁶

³¹⁴ Bkz: *el-Mu’cemu’l-kebîr*, 22 / 188 (no. 491). İbn Ebî Şeybe’nin *Musannef*’inde ise (10 / 481, no. 10055) hadisin başlangıcında üst üste iki tane (أبشروا) olduğunu görüyoruz.

³¹⁵ Bkz: Kadızâde, (2 - a); Servili, (6 - a); Veliyyüddîn, (3 - a); Cârullah, (2 - b).

³¹⁶ Bu örnek *metin eksiklikleri* arasında da zikredilebilirdi. Ancak, eksiğin tek kelime olması ve bu kelimenin de hadisin başında bulunması, *yazım hataları* bağlamında değerlendirilmesine yol açmıştır.

2. Örnek: (s. 138, v. 59 - b)

Birgivi'nin (إِذَا لَعَنَ الْعَبْدُ شَيْئًا) şeklinde başlattığı *Ebu Davud* remizli hadiste ³¹⁷ kaynağı doğrulayıp bazı ek kaynaklar da veren Bayrampaşa İmamı diyor ki:

و لَكِنَّ الْحَدِيثَ مُصَدَّرٌ بِـ (إِنْ الْعَبْدُ إِذَا لَعَنَ شَيْئًا ...) إِلَى آخِرِهِ . وَ كَذَا فِي " التَّرْغِيبِ وَ التَّرْهيبِ " وَ غَيْرِهِمَا . وَ لَعْنَهُ مِنْ غَلَطِ النَّاسِخِ .

“ Ama hadis (إِنْ الْعَبْدُ إِذَا لَعَنَ شَيْئًا ...) diye başlamaktadır. *Et-Terğîb ve't-Terhîb* 'de ve diğer kaynaklarda böyledir. Kimbilir, belki de hata nâsihten kaynaklanmıştır. ”

Muharric bunun bir nâsih hatası olabileceğini söylüyorsa da, dört *Tarîka* nüshasının dördünde de (إِذَا لَعَنَ الْعَبْدُ شَيْئًا) yazılmış olması, hatanın Birgivi'den kaynaklandığını göstermektedir ³¹⁸. Bu arada, muharric'in yukarıdaki metninde geçen (وَ غَيْرِهِمَا) ifadesinin de - Münziri'nin bu eserinin tek bir kitap olması ve bu durumda arapçada tesniye kullanılmaması nedeniyle - ona ait bir yazım hatası olduğuna işaret etmeliyiz.

3. Örnek: (s. 155, v. 72 - b)

Taberânî'den alınan hadisin ³¹⁹ *Tarîka*'daki metninin Suyûtî'dekine uymadığı, hadisin sonundaki (وَ كَيْفَ يَغْدِلُ مَعَ أَقْرَبِيهِ ؟) kısmının ana kaynaklarda bulunmadığı belirtiliyor.

³¹⁷ Bkz: Ebû Dâvud, *Edeb*, 53. Hadisin tam metni şöyledir:

إِنَّ الْعَبْدَ ، إِذَا لَعَنَ شَيْئًا : صَعَدَتْ اللَّعْنَةُ إِلَى السَّمَاءِ ، فَيُغْلَقُ أَبْوَابُ السَّمَاءِ دُونَهَا ؛ ثُمَّ تَهْبِطُ إِلَى الْأَرْضِ ، فَيُغْلَقُ أَبْوَابُهَا دُونَهَا ؛ فَتَأْخُذُ يَمِينًا وَ شِمَالًا . فَإِذَا لَمْ تَجِدْ مَسَاحًا : رَجَعَتْ إِلَى الَّذِي لَعَنَ ، إِذَا كَانَ لَذَلِكَ أَهْلًا . وَ إِلَّا : رَجَعَتْ إِلَى قَائِلِهَا .

³¹⁸ Bkz: Kadızâde, (64 - b); Servili, (104 - a); Veliyyüddîn, (117 - a); Cârullah, (91 - a).

³¹⁹ Avf b. Mâlik'ten gelen rivâyetin tam metni şöyledir:

' إِنْ شِئْتُمْ ، أَنْبَأْتُكُمْ عَنِ الْإِمَارَةِ ، وَ مَا هِيَ ' . فَنَادَيْتُ بِأَعْلَى صَوْتِي : وَ مَا هِيَ يَا رَسُولَ اللَّهِ ؟ . قَالَ : ' أَوَّلُهَا مَلَامَةٌ ، وَ ثَانِيهَا نَذَامَةٌ ، وَ ثَالِثُهَا عَذَابٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ؛ إِلَّا مَنْ عَدَلَ . وَ كَيْفَ يَغْدِلُ مَعَ أَقْرَبِيهِ ؟ ' .

Bayrampaşa İmamı'nın ' müellif nüshalarında böyledir = كذا في نسخ المؤلف ' ifadesinin doğru olduğunu görüyoruz. Zira her dört nüshada da (و كيف يغدل مع أقربيه ؟) eki vardır. ³²⁰ Bununla birlikte, hadisin metnini kaydederken (يغدل) kelimesini yazmayan muharric, kendisi de yine bir yazım hatası yapmıştır.

4. Örnek: (s. 171, v. 81 - a)

Birgivi'nin serd ettiği hadisin metni hatalıdır:

قال المؤلف : (... لقوله صلى الله تعالى عليه و سلم : لا تتجردوا تجرد البعير) . قلت : (البعير) غلط من المؤلف . و لفظ الحديث : (اذا أتى أحدكم أهله فليستتر ما استطاع ، و لا يتجرد أن تجرد الغنمين) .

“ Yazar diyor ki: ... Zira Rasûlullâh sallallâhu aleyhi vesellem ‘ deve gibi çırılçıplak soyunmayın ’ buyurmuştur.

Derim ki: Deve (البعير) sözcüğü, yazardan kaynaklanan bir yanlışlıktır. Hadisin asıl metni şöyledir: ‘ Eşinizle birlikte olacağınızda mümkün mertebe örtünün. Öyle eşekler gibi çırılçıplak soyunmayın ’ . ”

Ardından bu kelimenin nasıl harekeleneceği ve anlamının ‘ ehlî eşek ’ olduğu Münâvî'den aktarılmaktadır.

İbn Mâce'nin Sünen'inde ilgili kelimenin muharricin düzelttiği biçimde (الغنمين) olması ³²¹, buna karşılık Tarîka nüshalarının (البعير)'de ittifak etmeleri ³²², İmam Birgivi'nin bu kelimeyi de yanlış yazdığı sonucuna varmamızı sağlamaktadır.

³²⁰ Bkz: Kadızâde, (73 - a); Servili, (118 - a); Veliyyüddîn, (132 - a); Cârullah, (101 - b).

³²¹ Bkz: İbn Mâce, Nikâh, 28.

³²² Bkz: Kadızâde, (81 - a); Servili, (131 - b); Veliyyüddîn, (146 - a). Cârullah nüshasının elimizdeki mikrofilmde ilgili sayfa eksik olduğu için, karşılaştırma yapılamamıştır.

5. Örnek: (s. 177, v. 84 - b)

Sahîhayn'a nisbet edilen hadisi İmam Birgivî “ *Müslüman tek mideyle yer. Kâfir ve münâfık ise yedi mideyle* ” lafzıyla verir. Halbuki hadisin Buhârî'deki metni ‘ *kâfir veya münâfık* = *وإن الكافر أو المنافق* ³²³ şeklindedir.

Muharric diyor ki:

قلت : و الذي في " صحيح البخاري " من رواية عبيد الله ، عن نافع ، عن ابن عمر ، قال : قال رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم :

" إن المؤمن يأكل في معاً واحد ، و إن الكافر أو المنافق - فلا أدري أيهما قال - يأكل في سبعة أمعاء " .

هكذا . فقول المؤلف (و المنافق) بواو العطف ، بلا همزة : غفلة منه . لأنه شك من الراوي . و يدل عليه قوله : (فلا أدري أيهما قال) .

“ *Derim ki: Sahîh-i Buhârî'deki; Ubeydullâh'ın Nâfi'den, onun İbn Ömer'den, onun da Rasûlullâh'tan rivâyetidir. Rasûlullâh sallallâhu aleyhi vesellem buyurmuşlardır ki:*

‘ Mümin tek mideyle yer. Kâfir veya münâfık ise – hangisini dediğini tam bilemiyorum – yedi mideyle yer. ’

Hal böyle olunca, yazarın ‘ ve ’ bağlacıyla ve hemzesiz olarak ‘ ve münâfık ’ demesinin bir dalgınlık olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu, râvînin tereddüdünden kaynaklanmaktadır. Ardından ‘ hangisini dediğini tam bilemiyorum ’ demesi de bunu göstermektedir. ”

³²³ Bkz: Buhârî, *At'ime*, 12.

Söz konusu yazım yanlışının dört *Tarîka* nüshasında ittifakla yer alması ³²⁴, ayrıca ‘ *Kâfir ve münâfık* ’ diye bir lafzın Müslim’de de bulunmaması ³²⁵, muharririn tenkidinde haklı olduğunu göstermektedir. Yalnız, Buhârî’nin ilgili rivâyetinin metninin ‘ *Ubeydullâh’ın hangisini dediğini tam bilemiyorum* = *فلا أدري أيهما قال عبيد الله* ’ şeklinde olduğuna ve Bayrampaşa İmamı’nın *Ubeydullâh*’ı yazmayarak bir yazım yanlışı da burada yaptığına dikkat çekmeliyiz.

6. Örnek: (s. 188, v. 90 - b).

Sahîhayn’den alınan “ *Yanında bir mahremi olmadan sakın bir kadınla başbaşa kalmayın* ” ³²⁶ hadisinin son kelimesini Birgivi (*ذات محرم*) şeklinde yazmıştır. Muharric ise bu kısmın Buhârî’deki doğru yazılışının (*ذی محرم*) olduğunu söylemektedir.

Kaynakları incelediğimizde, Bayrampaşa İmamı’nın tesbitinin doğru olduğunu görmekteyiz. Müslim’de de bu bölüm (*ذو محرم*) şeklinde, yani *müzekker* yazılmıştır. *Tarîka* nüshaları ise yanlış yazılışta (*ذات محرم*) ittifak etmektedirler. ³²⁷

7. Örnek: (s. 191, v. 93 - b).

Yine *Sahîhayn*’den alınan “ *Allah, dövme yapan ve yaptıran, kıl aldırtan ve güzel görünmek uğruna Allah’ın yarattığı diş yapısını değiştiren kadınlara lanet etsin* ” ³²⁸ hadisinde diğerlerinden farklı bir metin hatasıyla karşılaşmaktayız. Bayrampaşa İmamı demektedir ki:

³²⁴ Bkz: Kadızâde, (84 - a); Servili, (136 - b); Veliyyüddîn, (151 - b); Cârullah, (115 - a).

³²⁵ Bkz: Müslim, *Eşribe*, 182, 184.

³²⁶ Arapçası: (لا يخلون أحدكم بامرأة ، إلا مع ذات محرم)

³²⁷ Bkz: Kadızâde, (89 - b); Servili, (145 - b); Veliyyüddîn, (161 - a); Cârullah, (123 - a).

³²⁸ Arapçası: لعن الله الواشمات ، و المستوشمات ؛ و المتفلمات للحسن ، و المغيرات خلق الله تعالى

... ثم قال المؤلف أيضاً : (و زاد النسائي في رواية أبي ریحانة : الوشَر وَ النَّتْفَ) .

قلتُ : وَ هَمَّ المؤلفُ ، لعلَّه سبقَ قَلَمُ . فَإِنَّ صَدَرَ الحديثِ مِنْ أَحاديثِ اللَّعْنِ ، وَ ما زيدَ عليه مِنْ حديثِ النهي ! وَ إِنَّ ظَنَّ أَنَّ هذا هو الحديثُ بتمامه : وَ ليس كذلك . بل هو بعضٌ مِنْ أولِهِ . وَ لفظُهُ : ...

“ ... Bunun ardından yazar yine der ki: ‘ Nesâî ise Ebû Rayhâne rivâyetinde inceltme ve yolmayı da eklemiştir ’.

Derim ki: Yazar yanılmaktadır. Kimbilir, belki de bu bir kalem kaymasıdır. Çünkü hadisin başı lanetlemeyle, yapılan ek ise yasaklamayla ilgili hadislerden alınmıştır. Eğer yazar bunun hadisin tamamı olduğunu düşünüyorsa, öyle de değildir. Sadece hadisin başından bir bölümdür. Tam metni ise şöyledir: ... ”

Buhârî ve Müslim’deki metinlerle Nesâî’nin rivâyetini yanyana koyduğumuzda, muharririn haklı olduğunu görmekteyiz. Çünkü belirttiği gibi lanet hadisinin devamına nehy metni eklenmiş, ayrıca Nesâî’deki ‘ veşar – veşem – netf ’ (inceltme – dövme - yolma) üçlüsünden de - aradaki bırakılarak - birinci ve üçüncü madde alınmıştır.³²⁹

8. Örnek: (s. 192, v. 94 - a).

Müslim’den alınan “ *Yalnız, siyah olmasın* = وَ اجْتَنِبُوا السَّوَادَ ” cümlesi için³³⁰ “ *Bunu bu şekliyle görmedim* ” diyen muharrir, *Sahîh-i Müslim*’deki metnin “ *Saçının rengini başkasıyla değiştirin; yalnız, siyah olmasın* = وَ اجْتَنِبُوا السَّوَادَ ، وَ غَيِّرُوا هَذَا بِشَيْءٍ ” olduğunu hatırlatmaktadır.

Burada, Birgivî’nin ihtisar amacıyla bağlamı vermemesinden doğan bir anlama zorluğu söz konusudur. Rivâyete göre, Rasûlullâh sallallâhu aleyhi vesellem Mekke’nin fethedildiği gün Ebû Kuhâfe’yi saçı sakalı iyice ağarıp pamuk gibi beyazlaşmış bir halde görünce böyle buyurmuşlardır. Birgivî ise, (هذا) zamîrini zikrettiği takdirde bağlamı da vermesi gerekeceği için, hadisin ikinci ve son bölümüyle yetinmiştir.

³²⁹ Bkz: Buhârî, *Libâs*, 85; Müslim, *Libâs*, 120; Nesâî, *Zînet*, 20.

³³⁰ Bkz: Müslim, *Libâs*, 79.

Değerlendirme:

1. Metinde hata bölümünde ele aldığımız sekiz örnekten bazıları kelimelerin yazımındaki yanlışlıklardan (4, 5 ve 6. örnekler), bazıları giriş, bitiş veya bağlam eksikliklerinden (1, 3 ve 8. örnekler), bir tanesi cümle içi unsurların takdîm – tehirinden (2. örnek) ve birisi de mahiyeti farklı hadislerin birbirine eklenmesinden (7. örnek) oluşmuştur.

2. Bayrampaşa İmamı, ilmî kişiliğini tanıtırken de belirttiğimiz titizliğinin bir sonucu olarak, dikkat gerektiren bu konunun genelinde (ilk yedi örnekte) başarılı ve haklıdır. Son örnekte ise, Birgivî'nin aldığı cümle konu açısından esas önemli olan bölüm olduğu için, eleştirinin tam yerine oturduğunu söyleyemiyoruz. İlginç olan nokta, *İdrâk*'in müellif nüshasında neredeyse hiç rastlanmayan yazım yanlışlarının, Birgivî'nin yazım hatalarının tenkid edildiği satırlarda ortaya çıkmış olduğu gerçeğidir. (2, 3 ve 5. örnekler)

3. Yukarıdaki sekiz örneğin toplamından edindiğimiz en önemli izlenimlerden birisi, **İmam Birgivî'nin de hadisleri asıl kaynaklarından almadığıdır.** Gerek beşinci örnekteki ' *kâfir veya münâfık* ' tereddüdünün yansıtılmamasında, gerekse altıncı örnekte geçen (ذات محرم) hatasında - özellikle *Sahîhayn* hadislerinin kolay ulaşılabilir kaynaklarda olduğu göz önüne alındığında - bu durumu gözlemlemekteyiz. Bunu kesin bir tenkit konusu saymamamızın nedeni, daha önce de gündeme gelen göz rahatsızlığının bu küçük harf hatalarında rol oynamış olma ihtimalidir.

4. Bir başka önemli sonuç, ilk dört örnekte metinlerine müracaat ettiğimiz dört *Tarîka* nüshasının, ilgili bölümlerin tamamında ittifak etmeleridir. Bu durum, hem yanlışların doğrudan *yazar kaynaklı* olduğunu tesbit etmemizi kolaylaştırmış, hem de esas aldığımız nüshaların tutarlılıkları hakkında müsbet bir kanaate ulaşmamızı sağlamıştır.

c) Metin Birleştirmeler

Bayrampaşa İmamı'nın metinlerle ilgili eleştirilerini aktarmaya başlarken giriş bölümünde yaptığımız genel tasnifte, son olarak ' *birden fazla hadisin tek kaynak zikredilerek birleştirilmesiyle oluşan ve diğerlerine nisbetle daha karışık sayabileceğimiz örneklere* ' yer vereceğimizi belirtmiştik.

Bu örneklerin giriftliği, ilk bakışta tek hadis gibi algılanmalarından kaynaklanmakta ve gerçek durumu belirlemek ancak tahrîc ve benzeri çalışmalarla mümkün olmaktadır.

İmam Birgivî'nin neden böyle bir tavır sergilediğini bilemiyoruz. Ancak aşağıdaki her dört örneğin de dikkate değer olduğu kanaatindeyiz.

1. Örnek: (s. 91, v. 33 – a)

Tarika yazarının *hıyânet* başlığı altında verdiği hadisin metni şudur:

(د) عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ ، قَالَ : قَالَ رَسُولُ اللَّهِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَ السَّلَامُ :
" الْمُسْتَشَارُ مُؤْتَمَنٌ . وَ مَنْ أَقْتَى بِغَيْرِ عِلْمٍ ، كَانَ إِثْمُهُ عَلَى مَنْ أَفْتَاهُ . وَ مَنْ أَشَارَ عَلَى أَخِيهِ بِأَمْرٍ ،
يَعْلَمُ أَنَّ الرُّشْدَ فِي غَيْرِهِ : فَقَدْ خَانَهُ . "

" Danışılana güvenilir. (1. hadis)

Kim bilgisizce fetva verirse, vebâlî ondan fetva isteyenin boynunadır. Ve kim, doğru olmadığını bile bile kardeşini bir işe sevk ederse, ona ihanet etmiş olur. (2. hadis) "

Muharric ise hadisin tahrîcinde şu açıklamaları yapmaktadır:

" Bu hadisi bu şekliyle bulamadım. *El-Câmi'u'l-kebîr, es-Sağîr* ve diğerlerinden çıkardığım sonuçlara göre, bu metin iki ayrı hadistir. Birisi mütevâtir birisi zayıf olan bu iki hadisi yazar atıf vâvıyla (' ve ' bağlacıyla) birleştirerek tek bir metin hâline getirmiş ve zayıf olan tarîki kullanarak sunmuştur.

İlki ‘ *Danışılana güvenilir* ’ (المستشار مؤتمن) cümlesidir. Bu cümleyi, dört imam Ebû Hureyre; Tirmizî Ümm Seleme; İbn Mâce ise İbn Mesud yoluyla vermişlerdir. Ayrıca Abdullah İbnu’z-Zübeyr, Heysem b. Heytân, Numan b. Beşîr, Câbir ve başkalarından da bu konuyla ilgili (fi’l-bâb) rivâyetler vardır.

Dolayısıyla hadis, üzerinde görüş birliğine varılmış bir hadistir. Hatta Hâfız Suyûtî ‘ *bu mütevâtir bir hadistir* ’ der. Münâvî ise şerhinde ‘ *bu görüş benimsemiştir* ’ diye ekler.

İkincisi ‘ *Kim bilgisizce fetva verirse vebâlî ondan fetva isteyen boymunadır ...* ’ hadisidir ki, Ebû Davud ve Hâkim’in eserlerinde yer almaktadır. İkisi de Ebû Hureyre’den naklederler. ”

Devâmında ulemânın bu ikinci rivâyetin metniyle ilgili şaşkınlıklarına ve yorumlarına değinen muharrir, sözünü şöyle bitirmektedir:

“ *Bu anlatılanlardan yazarın uyguladığı yöntem ve bu yöntemin ne kadar anormal olduğu anlaşılıyor olsa gerek.* ”

فَعَلَمَ مِنْ هَذَا التَّقْرِيرِ صَنِيعَ الْمُؤَلِّفِ ، وَهُوَ عَجِيبٌ !

Sağlamlık dereceleri arasında bu kadar açık bir fark bulunan iki hadisin hem de zayıf olan tarîk kullanılarak birleştirilmesi, hadis ilmi açısından ciddi bir hata sayılabilir.³³¹

2. Örnek: (s. 158, v. 74 – b)

Birgivi ‘ *Buhârî - Müslim* ’ remizleriyle şu metni vermektedir:

إذا كنتم ثلاثة ، فلا يتناجى اثنان دون الآخر ؛ حتى تختلطوا بالناس . مِنْ أَجْلِ أَنَّ ذَلِكَ يُحْزَنُهُ .
و لا تباشر المرأة المرأة فتصفها لزوجها ، كأنه ينظر إليها .

³³¹ İlk cümle için bkz: Ebû Dâvud, *Edeb*, 123; Tirmizî, *Edeb*, 57; İbn Mâce, *Edeb*, 37; Dârimî, *Siyer*, 13; *Müsned*, V / 274. İkinci hadis için bkz: Ebû Dâvud, *İlim*, 8; Hâkim, *Müstedrek*, I / 126.

“ Üç kişi bir araya geldiğinizde, ikisi üçüncüyü dışlayıp kendi aralarında gizli gizli konuşmasınlar. Kalabalığa karışana kadar bu tavrınızı sürdürün. Çünkü böyle yaparsanız o üçüncü şahıs üzülür. (1. hadis)

Ayrıca bir kadın başka bir kadınla bağlantı kurup da gelip onu kocasına anlatmasın. Adam sanki o kadına bakıyor gibi olmasın. (2. hadis) ”

Muharric ise, bu metnin iki ayrı hadisin birleştirilmesinden ibaret olduğunu ve bu iki hadisin yazar tarafından ‘ ve ’ bağlacıyla birleştirildiklerini söyler. Buna göre, ikinci kısım – ikisinde birden değil – sadece Buhârî’de geçmektedir ve bu yanlış isnad *Meşârik*’a uymaktan kaynaklanmıştır.

و المؤلف جعل هذين الحديثين واحداً ، بواو العطف من غير فصلٍ . و ليس كذلك ؛ بل هما حديثان .
اتفق الشيخان في الأول ، و انفرد البخاري في الثاني ، كما بيَّناه .

ثم رقم الحديث بعلامة الشيخين . و لعلَّه تَبَعاً لـ " المشارق " ، ذاهلاً بما قاله ابنُ الملك فيه .

“ Yazar, bu iki hadisi - ara vermeksizin - ‘ ve ’ bağlacıyla birleştirerek tek bir hadis haline getirmişse de, gerçekte öyle olmayıp bunlar iki ayrı hadistir. İlkini Şeyhân (Buhârî ve Müslim) ittifakla rivâyet etmişler; ikincisine ise Buhârî tek başına yer vermiştir. Bunu daha önce belirtmiştik.

Ardından yazar, hadis için Şeyhayn’ın remzini kullanır. Herhalde *Meşârik*’a uymakta, ama İbnu’l-Melek’in bu hadisle ilgili açıklamalarını göz ardı etmektedir. ”³³²

Ardından İbnu’l-Melek’in bu duruma dikkat çeken ifadeleri aktarılmakta ve *el-Câmi’u’l-kebîr* ve *es-Sağîr* kaynak gösterilmektedir. Bayrampaşa İmamı, sözlerini “ Yazar bunu gözden kaçırmıştır = و ذهل عنه المؤلف ” diyerek bitirmektedir.

³³² Muharric’in bu noktada İbnu’l-Melek’i kaynak göstermesinin nedeni, bu zâtın, yazdığı *Mebâriku’l-‘ezhâr* adlı *Meşârik* şerhinde Buhârî ve Müslim hadislerin özel bir itina göstermiş olmasıdır. İbnu’l-Melek, Şeyhayn’ın ittifak veya infirâd ettikleri hadislere ait remizlerin ve bu hadislerin râvîlerinin *Meşârik* nüshalarında çok değişiklik arz etmesinden hareketle, bu karışıklığı önlemeye çalışmıştır. Bkz: *Keşfu’z-Zunûn*, II / 1689.

Muharririn kaynaklar hakkındaki tesbitleri doğrudur³³³. Ama her iki hadisin metninde de farklılıklar görünmektedir. Sözelimi, Buhârî’de birinci kısımda (إِنْ) yerine (رَجُلَانِ); ikinci kısımda ise (فَتَنَتْهَا) yerine (فَتَنَتْهَا) geçmektedir.

3. Örnek: (s. 189, v. 91 – a / b)

وَاللّٰهُ لَا يُؤْمِنُ ! وَاللّٰهُ لَا يُؤْمِنُ ! وَاللّٰهُ لَا يُؤْمِنُ ! . قِيلَ : مَنْ يَا رَسُولَ اللّٰهِ ؟ قَالَ :
الَّذِي لَا يَأْمَنُ جَارَهُ بَوَاقِهِ . مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ : فَلَا يُؤْذِ جَارَهُ . لَا يَمْنَعُ أَحَدُكُمْ جَارَهُ
أَنْ يَغْرِزَ خَشَبَةً فِي جِدَارِهِ .

“ Allah şahit, inanmış olmaz ! Allah şahit, inanmış olmaz ! Allah şahit, inanmış olmaz !. ‘ Kim ey Allah’ın elçisi ? ’ denildi. Şöyle buyurdu: Komşusu kötülüklerinden güvende olmayan kişi. (1. hadis)

Allah'a ve ahiret gününe inanan, komşusunu incitmesin. (2. hadis)

Komşumuzun duvarınıza kalas koymasına engel olmayın. (3. hadis) ”

‘ Sahîhayn ’ remziyle sunulan bu hadis, aslında üç ayrı hadisin yanyana getirilmiş şeklidir. Üçü de hem Buhârî hem Müslim’de geçmesine rağmen, Birgivi’nin bu tavrı hatalıdır.³³⁴

³³³ Birinci hadis için bkz: Buhârî, *İsti’zân*, 47; Müslim, *Selâm*, 37, 38. İkinci hadis için bkz: Buhârî, *Nikâh*, 115.

³³⁴ Birinci bölüm için bkz: Buhârî, *Edeb*, 29; Müslim, *Îmân*, 73. Buhârî’nin rivâyeti Ebû Şureyh’ten, Müslim’in rivâyeti ise Ebû Hureyre’dendir. Lafız Buhârî’ye ait olup, Müslim’de tek bir cümle yer almakta, üç kere tekrar ve aradaki soru bulunmamaktadır.

İkinci bölüm için bkz: Buhârî, *Edeb*, 31, *Rikâk*, 23. Müslim, *Îmân*, 74. Her ikisinin rivâyetleri de Ebû Hureyre’dendir. Lafız yine Buhârî’ye ait olup, Müslim’deki tek fark (فَلَا يُؤْذِ جَارَهُ) yerine (فَلْيَنْكِرْ جَارَهُ) denilmiş olmasıdır.

Üçüncü bölüm için bkz: Buhârî, *Mezâlim*, 20; Müslim, *Musâkât*, 136 . İki kaynağın da sahâbî râvîleri Ebû Hureyre olup, lafız Müslim’e aittir. Buhârî rivâyeti ise (لَا يَمْنَعُ جَارٌ جَارَهُ) şeklindedir.

Muharric şöyle demektedir:

قلتُ : و ليس هذا بموصول في الأصل كما نكره المؤلف . بل هو ثلاثة أحاديث .

“ Aslında bu – yazarın zikrettiği şekilde – bir bütün değildir. Üç ayrı hadistir. ”

Burada ilginç olan nokta, ikinci cümleyi oluşturan hadisin devamının da bulunması ve misafiri ağırlama, komşuyu incitmeme ve ya iyi bir şey söyleme ya da susma prensiplerini içeren üç maddeden bağlama uygun olanının alınmış olmasıdır.

4. Örnek: (s. 191, v. 93 - b)

Dövme yaptıranlarla ilgili *Sahîhayn* hadisinin ³³⁵ devamında (و زاد النسائي) diyerek “ Saç ekleten kadın ve erkekler (1. hadis), fâiz yiyen kadın ve erkekler (2. hadis), hülle yapan kadın ve erkekler de ! (3. hadis) ” eklemesinde bulunan yazarı muharric şöyle eleştirmektedir:

لم أجده كما قال . و الذي وجدته علي كونه ثلاثة أحاديث . رواها جماعة ، من طرق متعددة .

“ Söylediği şekilde bulamadım. Benim tesbitlerime göre bu, bir grup râvî tarafından çeşitli tarîklerden rivâyet edilen üç ayrı hadistir. ”

Üçünü de kaynaklarını vererek ayrı ayrı tahric ettikten sonra ³³⁶ ise demektedir ki:

فرمَزُ المؤلفِ بعلامة النسائي من بينهم ، و وصله : غير مسلم . فإنَّ النسائي لم يُخرَج منها ، إلا الثالث . و مع ذلك ، لم يتفرد بإخراجه . بل هو من بعض المخرَجين . و اقتصاره عليه من بينهم : قصور و تقصير . لأنَّ فيهم من هو أولى منه روايةً و أقوى .

³³⁵ Bu hadis bundan önceki bölümde geçmişti. Bkz: *Bu tez*, s. 133.

³³⁶ Birinci hadis için bkz: Buhârî, *Libâs*, 83, 85, 87; Müslim, *Libâs*, 115, 117. İkinci hadis için bkz: Buhârî, *Talak*, 51; Müslim, *Müsâkât*, 106, 107. Üçüncü hadis için bkz: Ebû Davûd, *Nikah*, 15; Tirmizî, *Nikah*, 27; Nesâî, *Talak*, 13; İbn Mâce, *Nikah*, 33.

“ Dolayısıyla, yazarın tüm bu kaynaklar arasından Nesâî'nin remzini kullanması, üstelik üç hadisi birbirine ulaması, kabul edilebilir bir şey değildir. Çünkü Nesâî bu üç hadisten sadece üçüncüye yer vermiştir ve o hadise yer veren tek kaynak da o değildir. Aksine, kendisi kaynaklardan bir tanesidir. Yazarın diğerlerini bırakıp onunla yetinmesi, eksiklikler ve suçtur. Zira içlerinde rivâyet bakımından Nesâî'den daha öncelikli ve güçlü olanlar vardır. ”

Değerlendirme:

1. Yukarıda sunduğumuz metin birleştirme örneklerinin;

a) İlkinde *Ebu Dâvud* remziyle birisi sahih, birisi zayıf iki hadisin (*sahih* – *zayıf*);

b) İkincisinde *Sahîhayn* remziyle birisi müttetekun aleyh, diğeri Buhârî rivâyeti iki hadisin (*Sahîhayn* + *Buhârî*);

c) Üçüncüsünde yine *Sahîhayn* remziyle üç ayrı müttetekun aleyh hadisin (*Sahîhayn* + *Sahîhayn* + *Sahîhayn*);

d) Dördüncüsünde ise *Nesâî* remziyle kaynakları farklı üç rivâyetin birleştirildiğini görmekteyiz.

2. Bu birleştirmelerin en olumsuz yönünün, başta verilen tek remzin aşağıdaki birden fazla hadisin tamamının kaynaklarını ifade edememesi olduğu söylenebilir. Örnekleri bu açıdan incelediğimizde, bu mahzurun kısmen ikinci ve bilhassa dördüncü örnekte geçerli olduğunu görüyoruz. Zira ilk hadisin iki parçası da Ebu Dâvud'da, üçüncü hadisin ise üç parçası birden *Sahîhayn*'de bulunduğundan, bir kaynak çelişkisi söz konusu değildir.

3. Bayrampaşa İmamı'nın özellikle üzerinde durduğu son örneğin kaynak ve metin yönünden sergilediği karışıklığın sebebi, Birgivi'nin birleşik metine *Nesâî* remziyle işaret etmesi olmuştur. Eğer hiç kaynak göstermeseydi ve ‘ *diğer hadislerde de şunlar yasaklanmaktadır* ’ deseydi, problem kaynaksızlıkla sınırlı kalmış olacaktı. Nitekim *Tarîka* yazarının bu tavrı yer yer sergilediğini ve bu tür hadislerle muharririn *serdî hadisler* adını verdiğini daha önce belirtmiştik.³³⁷

³³⁷ Bkz: *Bu tez*, s. 44.

E) Eleştirilerin Hadis İlmî Açısından Değerlendirmesi

Tezimizin ikinci bölümünün buraya kadar olan kısmında, Bayrampaşa İmamı Mısırlı Ali b. Hasan b. Sadaka'nın, *İdrâku'l-Hakika fî Tahrîci Ehâdisi't-Tarika* adlı eserinde, kitabını tahrîc ettiği İmam Birgivi'ye yönelttiği eleştirileri örnekleriyle incelemiş bulunuyoruz. Bu bölümde ise, hadis ilminin çeşitli alanlarını ilgilendiren söz konusu eleştirilerin genel bir değerlendirmesini yapmaya çalışacağız.

Hadis usûlünü bilme ve uygulama, kaynakları tanıma ve kullanma ve hadis metinleri üzerindeki tasarruflar ile ilgili olmak üzere üç ana başlığa ve yirmiye yakın alt başlığa ayırdığımız bu tenkitlerin toplam adedi 101'dir. Aynı anda iki alt başlığa konu olabilecek dört tenkidi de ³³⁸ eklediğimizde, bu sayı 105'i bulmaktadır. *İdrâk*'in esas aldığımız nüshasının 102 varak olduğu düşünüldüğünde, ortalama her varığa bir tenkit düştüğü söylenebilir.

Örnekleri sunarken her bölümün sonunda yaptığımız kısa değerlendirmelerden de anlaşılacağı gibi, Bayrampaşa İmamı'nın tüm tenkitleri aynı sertlikte veya aynı kabul edilebilirlikte değildir. Yine, *Tarika* muharricinin bu eleştirilerin tamamında haklı ya da hepsinde haksız olduğunun söylememiz de mümkün görünmemektedir.

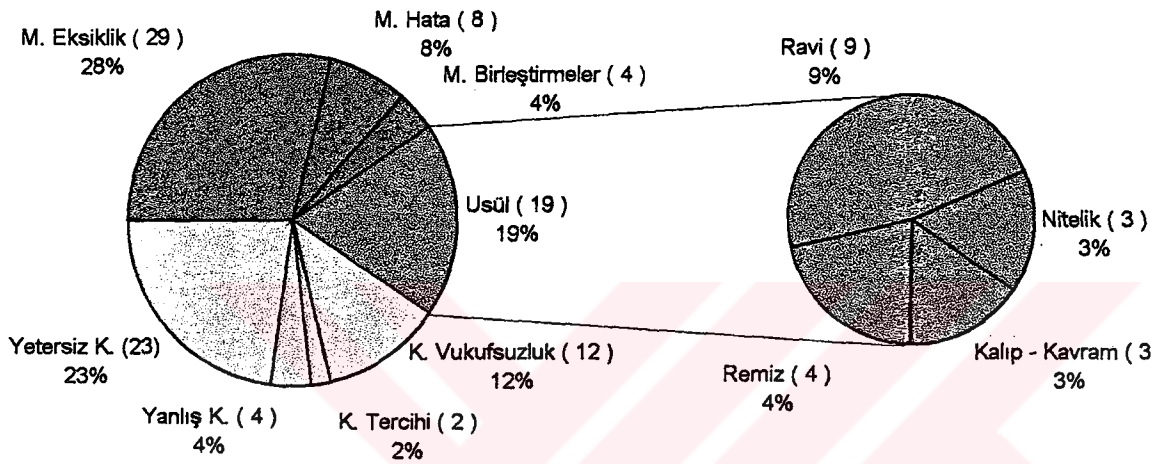
Birgivi'nin kitabını yazdığı ortamın ve o günün Birgi şartlarının, bu eleştirilerin haklılık oranlarının ölçülmesinde, veya daha doğru bir ifadeyle, Birgivi'nin ne denli kusurlu veya kusursuz olduğunun belirlenmesinde önemli bir kriter sayılabileceğinin de altını çizmeliyiz.

Bu bağlamda, kaynakları tanıma ve kullanma yönünden aldığı eleştirilerde, zaten elinin altında doğru dürüst bir kütüphane bile bulunmamasını; metinlerin yazımı ve dizimi konusundaki eksikliklerde ise, beş sayfalık bir mektubu yazmasına dahi elvermeyen ağır göz rahatsızlığını, birer bahane olarak değil, gerçekçi mazeretler olarak değerlendirmeye almaktayız.

³³⁸ Bu dört tenkidin tümünde bir kolu *metinde eksiklik* oluşturmaktadır. Diğer kol ise, üçünde *yetersiz kaynak gösterimi*, birinde de *tercih yanlışlığı* ile *kaynak* ağırlıklıdır. Sırasıyla bkz: (s. 78, v. 29 - a), (s. 82, v. 29 - b), (s. 154, v. 72 - a), (s. 195, v. 97 - b).

Hadis ilmi açısından bu eleştirilerin hangilerinde Bayrampaşa İmamı'nın bütünüyle haklı olduğuna ve Birgivi'nin hangilerinde mazur ve hangilerinde teknik yönden doğru davranmış sayılabileceğine geçmeden önce, işlediğimiz alt başlıkları da hatırlatıcı olması bakımından, eleştirilerin genel niteliksel dağılımını sunmak ve yorumlamak istiyoruz.

1. ELEŞTİRİLERİN NİTELİKSEL DAĞILIMI (Grafik – 4)

Bu dağılımda dikkatimizi çeken noktalar şunlardır:

1. Metinlerle ilgili üç başlık³³⁹ ile kaynaklarla ilgili dört başlığın³⁴⁰ tenkit toplamaları birbirine eşittir. Her ikisi alanda da muharric, yazarı 41 yerde hatalı bulmuştur. Bu çokluğun oluşmasında *metinde eksiklik* ve *yetersiz kaynak gösterimi* bölümlerinin etkisi açıktır.

2. Söz konusu iki başlık altında incelenen eleştiri sayısı 52'dir ve bu, toplam tenkit sayısının yarısını geçmektedir. Ancak, Bayrampaşa İmamı'nın sık sık bu noktaları gündeme getirmesinin, yaptığı işin bir gereği olduğunu tekrarlamalıyız. Zira tahrir işleminde, metinlerin tam verilmesi ve kaynakların eksiksiz aktarılması esası vardır. Birgivi ise - yine kendi çalışmasının gereği olarak - bu konularda daha az veri ile yetinebilmiştir.

³³⁹ *Metinde Eksiklik, Metinde Hata ve Metin Birleştirmeler.*

³⁴⁰ *Yetersiz Kaynak Gösterimi, Yanlış Kaynak Gösterimi, Kaynak Tercihinde Hata ve Kaynaklara Vukufsuzluk.*

Dolayısıyla, *eleştiri* olarak adlandırdığımız bu %- 52'lik bölüm, aslında *Tarîka* yazarının tam anlamıyla kusurlu bulunabileceği bir alan değildir. Bir başka ifadeyle, çok azını istisna edebildiğimiz bu tenkitler, hadis ilmi bakımından gerçek birer problem veya eleştiri konusu teşkil etmemektedirler.

3. İkinci maddenin tam aksi bir durum, örnek sayısı az, ama eleştirel ağırlığı yüksek bazı başlıklar da görülmektedir. Usülle ilgili *remizler*, kaynaklarla ilgili *yanlış kaynak gösterimi* ve metinlerle ilgili *metin birleştirmeler* bölümleri, her birinde sadece dörder örnek yer almasına rağmen, ciddi tenkit konuları olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Râvî adlarındaki ve hadis metinlerindeki toplam 17 hatanın da, bu kapsamda değerlendirilmesi mümkündür.

4. Hadis ilmine derinlik kazandıran en önemli unsurlardan birisinin – literatür ve tarih gibi benzerlerinden de önce – **metodolojik yapı (usûl)** olduğunu dikkate aldığımızda, eleştirilerin % 19'unun toplandığı bu alanda, bilhassa *hadislerin niteliğinin belirlenmesi* ve *kavram – kalıp tartışmaları* bölümlerine yeterli ağırlığın verilmediğini tesbit etmekteyiz.

Gerçi bu durumun yine çalışmanın karakteriyle ilgisi vardır. Eğer Bayrampaşa İmamı'nın eseri bir tahrir değil de bir şerh çalışması olsaydı, o takdirde söz konusu araştırma ve tartışmalara daha geniş yer ayrılabilirdi.

Bu değerlendirmelerden sonra, Bayrampaşa İmamı'nın eleştirilerini haklılık derecesi bakımından üçe ayırmak istiyoruz. Böyle bir taksimin, muharririn genel isabet oranını da, yazarın hata oranını da yaklaşık olarak ortaya çıkarabileceğini umuyoruz.

2. Birgivi'nin Hatalı, Gerekçeli veya Haklı Olduğu Durumlar

Böyle bir ayırıma giderken Birgivi'yi esas almamızın nedeni, eleştiriye konu olan eserin sahibinin o olmasıdır. Zira, Bayrampaşa İmamı *eleştiren* konumunda olduğu için, yanlışla ihtimali azalmakta ve onu esas almamızın yanıltıcı olma ihtimali doğmaktadır.

Birgivi'nin *gerekçeli* diye ifade ettiğimiz durumlarda, haksız olmakla beraber, yanlışla düştüğü diğer noktalardan daha az eleştirilebileceğini düşünüyor ve bu farkı belirtmek için böyle bir başlık kullandığımızı belirtmek istiyoruz.

a) Birgivi'nin Hatalı Olduğu Noktalar:

Yaptığımız incelemeler, aşağıdaki altı maddede *Tarika* yazarının hadis ilmi ve usûlü bakımından hatalı olduğu sonucunu ortaya çıkarmıştır.

aa) Remiz Kullanımları: Bu başlıkla kastedilen, Birgivi'nin kaynak gösterirken remizler kullanmasının yanlış olduğu değildir. İlke olarak yerinde ve yararlı olan bu uygulamanın yer yer yol açtığı aksaklıklardır. (خ) remziyle Buhârî'nin hem *Sahih*'ine hem *el-Edebu'l-müfred*'ine; (ت) remziyle ise hem *Sünen* sahibi Tirmizî'ye hem de *Nevâdiru'l-usûl* yazarı Hakîm et-Tirmizî'ye işaret eden yazarın bu tutumu hatalıdır.

ab) Bazı ' Kaynaklara Vukufsuzluk ' Örnekleri: Bu başlık altında ele aldığımız 12 örneğin tamamında Birgivi'nin eleştirilmesine katılmadığımızı belirtmiştik. Yalnız, aralarında açık bir güvenilirlik farkı bulunan kaynaklarla ilgili olarak yapılan yanlışlara dikkat çekmeliyiz. Sözelimi, aynı anlamdaki Müslim hadisinin yerine Tirmizî rivâyetinin alınması veya hadisin Buhârî'nin *el-Edebu'l-müfred*'indeki tarîki varken Taberânî'deki tarîkine yer verilmesi, bu yöndeki eleştirilerin haklı olanlarına örnek gösterilebilir.

ac) Bazı ' Yetersiz Kaynak Gösterimi ' Örnekleri: Birgivi'nin genellikle *Sahihayn* hadisleri için ek kaynaklar zikretmeye gerek görmediğini belirtmiş ve bunda da haklı sayılabileceğini ifade etmiştik. Bununla birlikte, kütüb-i sitte veya kütüb-i tis'a'nın tamamında geçen hadisler için bir ya da iki kaynakla yetinilmesinin yetersiz olduğu konusunda muharrice katılıyoruz. Bu tür kaynak grupları (mesela *sünen-i erba'a* ve diğerleri) için ek bazı remizler belirlenebilir ve kullanılabilir.

ad) Bazı ' Metinde Eksiklik ' Örnekleri: Metni çok uzun olan hadisler üzerinde kitabın hacmi ve işlenen konu göz önüne alınarak yapılan tasarruflara hak veriyoruz. Ancak, ilgili başlık altında zikrettiğimiz bir kaç kelimelik düşüklükler, hadis metinlerinin zaptı hususunda yeteri kadar titiz olunmadığı anlamına gelebilir.³⁴¹

³⁴¹ Bu noktada Birgivi'yi suçlayıcı kesin ifadeler kullanmamamızın nedenlerini daha önce belirtmiştik.

ae) Yazım Yanlışları: *Metinde Hata* başlığıyla sunulan sekiz örnek de (tıpkı yukarıdaki *ad* bendinde olduğu gibi) bir dikkatsizlik halini akla getirmektedir. Hadislerin en fazla titizlik gerektiren unsurlarının metinler olduğu bilindiğine göre, doğrudan yazardan kaynaklandığını tesbit ettiğimiz bu yanlışları eleştiri konusu yapan Bayrampaşa İmamı'na katılmamak imkansızdır.

af) Metin Birleştirmeler: Bu konuyla ilgili dört örnekte de vurguladığımız gibi, *Tarika*'da görülen bu ilginç tasarrufun yol açtığı karışıklık temelde *birden fazla hadis metninin tek remiz altında birleştirilmesinden* kaynaklanmaktadır. Verilen remzin tüm metni karşılamaması durumunda açıkça yanlış kaynak gösterilmiş olacağı için, bu uygulamada da İmam Birgivi'nin yanlış olduğunu söyleyebiliriz.

b) Birgivi'nin Mazur Görülebileceği Noktalar:

Eleştirilerin dökümünü yaparken ilgili başlıklarda da temas ettiğimiz gibi, iki hususta Birgivi'nin – yanlış yapmış olmakla birlikte – geçerli nedenlerinin olduğu görülmektedir:

ba) Râvî Adları: Dokuz hadiste râvî adı yanlış verilmiştir. Bunlardan ikisinde hata yazım yanlışlığı seviyesindedir.

bb) Bazı ' Kaynaklara Vukufsuzluk ' Örnekleri: Buna çoğu kaynaklara vukufsuzluk örnekleri dememiz de mümkündür. Zira yazarın, *Muvatta*'ya nisbet ettiği bir mevkuf haber için başka kaynak aramasına lüzum olmadığı gibi, İbn Hübân'ı kaynak gösterdiği bir hadis için de ' *niçin Ebu 'ş-Şeyh zikredilmedi ?* ' şeklinde eleştirilmesi yanlıştır. Nitekim her iki maddede de Birgivi'nin mazeretinin kaynak kıtlığı olduğuna dikkat çekilmişti.

c) Birgivi'nin Teknik Yönden Haklı Olduğu Noktalar:

Bayrampaşa İmamı'nın bazı tenkitleri araştırıldığında, gerek genel usûl açısından, gerekse kitap içi şahsî prensipler açısından Birgivi'nin haklı olduğu sonucuna varılmaktadır. ' *Muharririn tam haklı olmadığı her yerde yazar haklıdır* ' denilemeyeceğini de hatırlatarak, ilgili dört maddeyi kaydetmek istiyoruz:

ca) **Temrîd Sîğası:** Tarîka'nın bir yerinde yazarın konuyu işlerken *Sahîh-i Müslim*'de geçen bir hadisi (رَوَى) kalıbıyla verdiğini ve bunun muharric tarafından eleştiri konusu yapıldığını belirtmiştik. Temrîd sîğasının gereksiz kullanımının her zaman için tenkit konusu sayılabileceğini kabul etmekle birlikte, yerinde zikrettiğimiz gerekçelerle, yazarın bu uygulamasında hatalı olmadığı sonucuna varmış bulunmaktayız.³⁴²

cb) **Kütüb-i Sitte Telakkisi:** İmam Mâlik'in *Muvatta*'nın Kütüb-i Sitte'den sayılıp sayılmaması konusunda da, İbn Mâce'nin yerine altıncı kitap olarak bu eseri benimseyenler de bulunduğu ve tercihini bu yönde kullanma hakkı saklı olduğu için, Birgivi'nin kendi açısından haklı olduğunu düşünmekteyiz.³⁴³

cc - cd) **Bazı ' Yetersiz Kaynak Gösterimi ' ve ' Metinde Eksiklik ' Örnekleri:** *a* maddesinin *ac* ve *ad* bendlerinde belirttiğimiz hatalar haricinde, bu uygulamalarda da Birgivi, kitabının yazış ve düzenleyiş tarzını belirleme yetkisi nazar-ı itibara alındığında, haklı görünmektedir.³⁴⁴

Bayrampaşa İmamı'nın hatalı olduğu noktalara ise yeri geldikçe temas etmiş bulunuyoruz. Bütünüyle haksız olduğu tek konunun *yanlış kaynak gösterimi* meselesi olduğunu kaydetmeliyiz. *Literatürü tanımama*, *eksik tahric* ve *tâli kaynakları kullanma* yanlışlarını üst üste işleyen muharric, dört örneğin dördünde de haksız kalmıştır. Ayrıca *rivâyet farklılığı* meselesinde sergilediği *Arapçanın inceliklerini göz ardı etme* tutumunu yadırgadığımızı da belirtmiştik.

Bütün bunlara rağmen, özellikle bir **fikrî muhalif** sıfatıyla çalıştığını hesaba kattığımızda, bir iki yerde yazarı iğnelemesi dışında üslubunu kabalaştırmamasını takdire şayan buluyor, Kâdızâdeli muhalifin ' *câhil muharric* ' yakıştırmasını onaylamıyor ve gerçekten câhil ve kasıtlı bir muharricinin elinde *Tarîka*'ya yönelik bu tenkitlerin sayısının çok daha fazla artabileceğini zannediyoruz.

³⁴² Bu gerekçelerden birisi, Birgivi'nin ' *temrîd sîğasıyla vereceğim her hadis zayıftır* ' gibi bir prensibi benimsememiş ve açıklamamış olmasıdır.

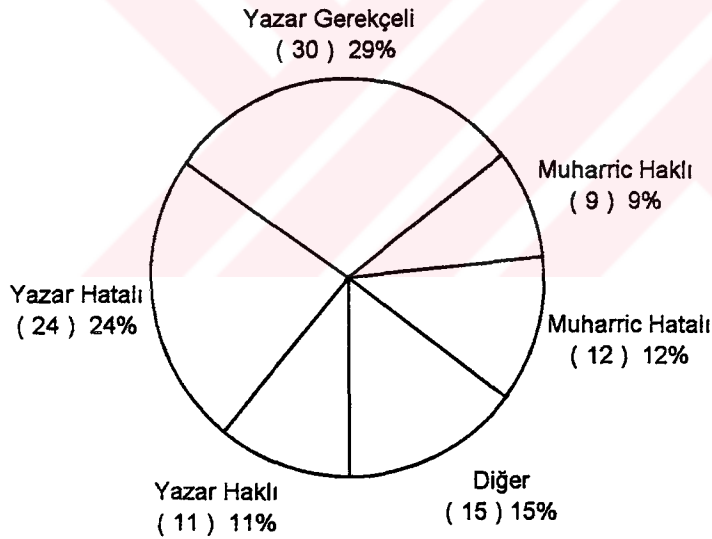
³⁴³ Detaylar için bkz: *Bu tez*, s. 91.

³⁴⁴ Bkz: *Bu tez*, s. 120.

Son olarak, yukarıdaki üç maddenin yaklaşık yüzdelerini belirlememiz yerinde olacaktır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, iki tarafın (Birgivi ve Bayrampaşa İmamı'nın) yanılma ve isabet noktalarını tek tek tesbit etmek mümkün değildir. Zira pek çok örnekte göreceli durumlar ortaya çıkmaktadır.

Mesela, *metinde hata* örneklerinin sekizincisinde ³⁴⁵, hadisin ilk yarısını kesen yazarın bu tutumunu onaylamak da, onun kitabı açısından haklı olan endişelerini görmezden gelerek isabet payını tamamıyla muharririn eleştirisine aktarmak da mümkün değildir. Yukarıdaki tasnif çıkış yolu olarak görülmüş ve ilgili bölümlerdeki örnekler yine de ayrı ayrı değerlendirilerek (ve bu arada *metinde hata* bölümünün ilk 7 örneği A maddesi kapsamında, sözünü ettiğimiz 8. örnek ise tarafsız *diğer* hanesinde tutulmak üzere) aşağıdaki grafiği oluşturan veriler ve ağırlıklar tesbit edilmiştir.

3. TARAFLARIN HAKLILIK PAYI ORANLARI (Grafik – 5)

Değerlendirmeye giren toplam örnek sayısı 101 olduğu için, birimlerinin yüzdeleriyle örnek sayıları arasında paralellik görülen bu grafiğe bakılarak şunlar söylenebilir:

³⁴⁵ Bkz: *Bu tez*, s. 134.

1. Yazarın çalıştığı şartlar açısından kaynaksızlık ve görme bozukluğu sebebiyle *mazur (gerekçeli)* sayıldığı toplam 30 örneğin 12'sini metinde eksiklik, 12'sini yetersiz kaynak gösterimi, 6'sını ise râvî adlarındaki kaymalar oluşturmaktadır.

2. Birgivî, mazur sayıldığı yerlerin tamamında aslında hatalıdır. Dolayısıyla, *Tarîka* genelinde hatalı davrandığı nokta sayısı 54 ve bu rakamın eleştirilerin toplamına oranı % 53'tür.

3. Bayrampaşa İmamı'nın haklılık oranının ise yazarın bu hata yüzdesinin üzerinde ve % 62 olduğunu görmekteyiz. İlk bakışta çelişki arz eden bu duruma, *kaynak tercihinde hata* bölümünün iki örneği gibi istisnâî haller neden olmuştur. Birgivî'nin *İbn Hibbân* remzini vermesi, muharririn ise *Hâkim* rivâyetini haklı olarak öne çıkarması gibi örneklerde ³⁴⁶, Birgivî'nin yanlış yapmış sayılamayacağı, ama muharririn de tamamıyla haklı olduğu fark edilmiştir.

4. Muharririn hatalı bulunduğu 12 örneğin üçte ikisi kaynaklarla ilgilidir ve buna *ana kaynaklardan yararlanmaması* neden olmuştur. *Yanlış kaynak gösterimi* bölümündeki dört maddede de üst üste yanılması bunun açık bir göstergesidir. Kalan dört örnek ise usûle dairdir ve hadis istilâhlarına âşinâ olmamasından kaynaklanmaktadır.

5. Bayrampaşa İmamı'nın eleştirilerinin Birgivî'yi olumsuz etkilemediği, sekizi devamı çok uzun olan hadislerden alıntı yapılması, üçü ise *kalıp – kavram tartışmaları* başlığı altındaki üç mesele olmak üzere toplam 11 örnek, *yazar haklı* cümlesiyle tanımlanmıştır. Buna muharririn hatalı olduğu 12 örneği de eklediğimizde, *eleştirilerin yaklaşık dörtte birinin geçersiz, en azından gereksiz olduğu* sonucuna varmaktayız.

6. *Diğer* başlığını, niteliği hakkında kesin karar verilemeyen, ya iki tarafın birden haklı veya iki tarafın birden haksız olduğu durumları belirtmede kullanmış bulunuyoruz. Sözelimi, *yetersiz kaynak gösterimi* bölümünün birinci örneğinde ³⁴⁷, Birgivî'nin ' *Nesâî şunu da ekler* ' dediği kısım için Bayrampaşa İmamı'nın ' *müttefekun aleyhtir* ' açıklamasında bulunduğunu ve söz konusu cümlelerin Müslim'de olduğunu, ama Buhârî'de geçmediğini görmekteyiz. Bu durumda muharrir yarı yarıya haklı olduğu için, örnek *diğer* hanesine yazılmıştır.

³⁴⁶ Bu örnek için bkz: *Bu tez*, s. 104 – 105.

³⁴⁷ Bkz: *Bu tez*, s. 112.

Aynı şekilde, Birgivi'nin ' *İbn Ebi'd-Dünya merfû olarak rivayet eder* ' açıklamasını yaptığı, muharricinin ise Münzirî'den ' *mevkûf olması daha büyük ihtimaldir* ' bilgisini naklettiği bir örnekte ³⁴⁸, iki taraf da haklıdır. Çünkü muharricinin naklettiği genel ve geçerli bir bilgi iken, Birgivi'nin yaptığı *olanı tasvirdir* ve o da doğrudur.

Yine, Birgivi'nin kaynak göstermeden verdiği hadislerde Bayrampaşa İmamı'nın hadisin tahricini yaparak ' *kimsenin kitabında görmemiş* ' demesini de *diğer* maddesine dahil ettik. Zira bu durumda ne Birgivi haklıdır, ne de muharric bütünüyle haksızdır.

Neticede, eleştirilerin yedide bir kadarı (% 15) böyle ihtimalli durumlara dairdir.

³⁴⁸ Bkz: *Bu tez*, s. 69 – 70.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama döneminde yaşanan ve merkezinde *sünnet – bid'at* tartışmaları bulunan önemli bir sosyal olayın hadis ilmiyle ilgili sonuçlarını, yine bu dönemin mahsûlü olan *İdrâku'l-hakika* adlı bir tahrîc çalışması ışığında incelemeye çalıştığımız tezimizde ulaştığımız kanaatleri ve edindiğimiz bulgu ve izlenimlerini şöylece özetleyebiliriz:

1. Genel olarak **Osmanlıların hadis birikimleri** konusunda, her ne kadar derinlemesine ele alabildiğimiz isimler iki kişiden ibaret kalsa da, kullandığımız iki kaynak da (*Tarika* ve *İdrâku'l-hakika*) orijinal nitelikte olduğu için, vakiaya uygun tesbitlerde bulunduğumuzu düşünüyoruz. Buna göre:

a) Her iki hadisçi de çalışmalarında, aslî kaynaklardan ziyade, tâlî kaynaklara dayanmışlardır. Söz konusu mercilerin başında Beğavî'nin *Mesâbihu's-Sunne*'si ve üzerine yazılan *Mişkât* ve benzeri eserlerle, Münzirî'nin *et-Terğîb ve't-Terhîb*'i gelmektedir. Bu durum, yazarların hem yapısal düzenlemelerini (özellikle Birgivî'nin hadis sunuş tarz ve sıralamasını) etkilemiş, hem de (bilhassa Bayrampaşa İmamı'nı tahrîc sırasında) yanlışlara sevk etmiştir.

b) Osmanlıların yetiştirdiği en büyük hadis âlimleri arasında rahatlıkla gösterebileceğimiz Birgivî, bir *Dâru'l-hadîs Şeyhi* (*Baş hocası*) olarak kendisinden beklenen hadis seviyesinin gerisindedir. Şam muhaddisleri ve dâru'l-hadîsleri hakkındaki araştırmalarımıza dayanarak, kaynaklara vukuf, ricâl bilgisi, öğrenci potansiyeli ve diğer yönlerden Şam'lı bir Dâru'l-hadîs Şeyhi ile İmam Birgivî arasında gözle görülür bir fark bulunduğunu belirtmeliyiz. Nitekim tezimizde bunun örneklerini görmüş ve *Tarika* yazarını zorlayan olumsuz etkenlere (Birgi kasabasının küçük yerleşim birimlerine özgü imkansızlıkları ve yazarın sağlık durumu başta olmak üzere) dikkat çekmiş bulunuyoruz.

c) Bayrampaşa İmamı Ali Efendi'nin de ağır ve tarihî şartlar altında çalıştığını belirtmemiz gerekmektedir. Özellikle 4. Murat döneminden itibaren Osmanlı devlet yönetiminde önemli yer tutan idam ve sürgün gibi ağır cezâî tedbirlere hedef gösterilmesine rağmen, üstelik tahrîc ettiği kitabın vurguları hâkim ve savunucuları yönetimde iken, böyle cesur bir bilimsel yayını hazırlayabilmiştir

Günümüzde, mesela İmam Gazâlî'nin neredeyse bin yıllık eseri *İhyâ*'daki hadisler için yapılan ilmî açıklamaların bile – üstelik bizzat Gazâlî ' *benim hadis birikimim kuttur* ' beyânında bulunduğu halde ³⁴⁹ - ne kadar tepki çektiği düşünüldüğünde, bu durum daha iyi takdir edilebilir. Çünkü İmam Birgivî ısrarla söylediğimiz gibi bir dâru'l-hadîs reisidir ve yazılışının üzerinden daha yüz yıl bile geçmemiş olan eseri *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*'nin bu açıdan da belli bir hadis otoritesi vardır.

Aynı zamanda, Bayrampaşa İmamı'nın bu çalışması, bilimsel ekollerin belli alanlarda olumlu birikimler meydana gelmesine ön ayak olduğunu görmemizi de sağlamıştır. *İdrâku'l-hakîka'nın kaynakları* bölümünde incelediğimiz bilgiler, tahrîc alanında hicrî dokuzuncu ve onuncu asırlarda (yani muharricden önceki iki asırda) Mısır'da oluşan birikimi yansıtmaktadır.

Dolayısıyla, İslam ilimler tarihinde nasıl bir Mekke tefsir ekolünden, Kûfe fıkıh ekolünden, Basra dil ekolünden veya Şam tarih ekolünden bahsedebiliyorsak, yine Şam menşeli ama ricâl – usûl ağırlıklı bir hadis ekolü ile beraber, Mısır merkezli bir hadis tahrîci ekolünden de bahsedebiliriz.

Bununla beraber muharricin, yerinde zikrettiğimiz usûl ve literatür yetersizlikleri nedeniyle, tam anlamıyla bir *muhaddis* sayılamayacağı ortadadır. Birgivî'nin eserine dâir gerçekleştirdiği bu çalışmada getirdiği eleştirilerin % 75 oranında tutarlı ve % 65 oranında haklı olması, büyük ölçüde referanslarının (bazıları ikincil kaynaklar da olsa) güçlü olmasından ileri gelmektedir ve bu her şeyden önce hadis ilmi açısından bir kazanımdır.

2. Bu tip mukâyeseli ve sosyal bilimlerle bağlantılı hadis çalışmalarının tezimizi hazırlarken gözlemlediğimiz yararları hakkında ise şunları söylemek isteriz:

İncelenen iki tarafın birbirine muhalif olması, araştırmacının ilgisini arttırmakta ve değerlendirme ve eleştirilerinde objektif olabilme gayretini geliştirmektedir.

³⁴⁹ Bkz: Gazâlî, *Kânu'nü't-te'vil*, s. 132. İfadesinin arapçası şöyledir: (و بضاعتی فی علم الحديث مزجات)

Bu bağlamda, târihini yazarken Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sini esas aldığı anlaşılan Nâima'nın, iki kaynakta ortak olan *İbtâl-i Şerh-i Tarîkat* başlığı altında Kâtip Çelebi'nin Kürt Molla hakkında söylediği ' *mezbûr (adı geçen) kürd dahî, şeyhin sevk ve terğîbine aldanub, bir şerh zımında (kapsamında) kitâb-ı mezbûru redd u cerh eylemek kasdın itdi (istedi)* ' ifadesini ' *mezbûr (adı geçen) kürd dahî, şeyhin sevk ve terğîbine binâen, şerh şeklinde kitâb-ı mezbûru redd u cerh itmek kasd itdi (istedi)* ' biçiminde tadil etmesi ³⁵⁰, olaylardaki tarafgirlik boyutunun tarihe nasıl yansıdığını gösteren net bir örnektir. Alanımızı ilgilendiren (rivâyet farkı belirtilmesi, temrîd sîğası kullanımı vb.) örneklerle de yer yer değinmemiz, tarihi arka planın bilimsel yayınların incelenmesinde ne kadar önemli bir konumda olduğunu vurgulama amacına yöneliktir.

Neticede, toplumumuzun bugününü de anlamamıza imkan sağlayacak ufuk açıcı hadis çalışmalarının devamını diliyor ve bu tür konuların yetiştiriciliği hususundaki kanaatimizi tekrarlamak istiyoruz.

³⁵⁰ Bkz: Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II / 383; Nâima, *Târih*, V / 268.

KAYNAKLAR

Abdullah İbnu'l-Mübârek, *Kitâbu 'z-zühd ve 'r-rakâik*, thk: Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut – trs.

Abdürrezzâk, İbn Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, Thk: Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut – 1970. (11 cilt)

Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu 'z-zühd*, Beyrut – 1978.

Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, Kâhire – 1313 (hicrî).

Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâ'isu'l-hasîs Şerhu İhtisâri 'Ulûmi'l-Hadîs*, trs .

Ali b. Bâlî, *el-'Ikdu'l-manzûm fî Efâdili'r-rûm*, Süleymâniye Ktp, Hacı Mahmud Efendi Bl., no. 4597, v. 82 a – 83 a.

Ali b. Hasan b. Sadaka el-Misrî, *İdrâku'l-Hakîka fî Tahrîci Ehâdisi't-Tarîka*, Süleymâniye Kütüphanesi, Çorlulu Ali Paşa, 82, v. 1 - 155; Kılıç Ali Paşa, 184, v. 1 – 136; Reşid Efendi, 1237, v. 1- 110.

Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi : Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrîsâtındaki Yeri*, İstanbul – 1992.

Atsız, Nihal, *İstanbul Kütüphanelerine Göre Birgili Mehmed Efendi Bibliyografyası*, İstanbul – 1966.

Aynî, M. Ali, *Türk Ahlakçıları*, İstanbul – 1993.

Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn: Esmâu'l-muellifîn ve Âsâru'l-musannifîn*, Tsh: Rıfat Bilge – Mahmud Kemal İnal, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul – 1951.

Bedî' es-Seyyid el-Lahhâm, *el-İmâm el-Hâfız Celâlüddîn es-Suyûtî ve Cuhûduh fî'l-hadîsi ve 'Ulûmih*, Dımeşk – 1994,

Beğavî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, *Mesâbîhu's-Sunne*, thk: Yusuf Abdurrahman Maraşlı, Muhammed Selim İbrahim Semâra, Cemal Hamdi Zehebî, Beyrut – 1987.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed ibnu'l-Huseyn b. Ali, *Şu'abu'l-İmân*, thk: Ebû Hâcir Muhammed es-Sa'îd b. Besyûnî Zağlûl, Beyrut – 1990.

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed ibnu'l-Huseyn b. Ali, *Kitâbu 'z-zühd*.

Birgivî, Mehmed b. Pir Ali, *Kitâbu'l-İmân vel-İstihsân*, Nûruosmâniye Kütüphanesi, no. 1194, v. 1 – 414.

Birgivî, Mehmed b. Pir Ali, *Şerhu'l-ehâdisi'l-erba'in*, İkdâm Matbaası – 1326 (Hicrî).

Birgivi, Mehmed b. Pir Ali, *et-Tarîkatu'l-Muhammediyye*, Hacı Hüseyin Efendi Matbaası – 1309 (Hicrî).

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, İstanbul – 1979.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Edebu'l-Mufred*, Beyrut – 1996.

Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul – trs.

Cenâbî, *el-Aylemu'z-zâhir*, Nûruosmâniye Ktp, no. 3100, v. 425 a / b.

Danışmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul – 1961.

Danışmend, İsmail Hami, *Osmanlı Devlet Erkânı*, İstanbul – 1971.

Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sunen*, İstanbul – trs.

Ebû Ğudde, Abdulfettâh, *Selâs rasâil fî 'İlmi Mustalahı'l-hadîs*, Beyrut – 1997.

(1. Baskı)

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî, *Hilyetu'l-evliyâ ve Tabakâtu'l-asfiyâ*, Beyrut – 1968. (5 mücellid, 10 cilt)

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *Kâmûnu't-te'vîl*, thr / tkd: Ahmed Şemsüddîn, Beyrut – 1998. (*Mecmû'atu Rasâili'l-İmâmi'l-Ğazâlî I – VII içinde*)

Gündoğdu, Cengiz, *XVII. Yüzyılda Tekke – Medrese Münasebetleri Açısından Sivâsiler- Kadızâdeliler Mücâdelesi*, İLAM Araştırma Dergisi, cilt: III, sayı: 1. (Ocak – Haziran 1998), s. 37 – 72.

Hennâd, İbn Serıyy el-Kûfî, *Kitâbu'z-zühâ*, thk / thr: Abdurrahman Abdulcebbar el-Ferîvâî, Kuveyt – 1985. (2 cilt)

İrâkî, Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Huseyn, *el-Muğnî an Hamli'l-Esfâr fî Tahrîc mâ fî'l-İhyâ mine'l-Ahbâr*, Eşref b. Abdulmaksûd neşri, Riyad – 1995. (3 cilt)

İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, Bombay – 1981.

İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, Beyrut – 1986, tkd: Muhammed Avvâme.

İbn Hacer, *Nuzhetu'n-nazar fî tavdîhi Nuhbeti'l-fiker fî mustalah ehli'l-eser*, thk / tlk: Abdüssemî el-Enîs – 'İsâm Fâris el-Haristânî, Amman – 1999.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed el-Bustî, *el-Mecrûhîn*.

İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed el-Bustî, *Sahîh (el-İhsân fî Takrîb Sahîh İbn Hibbân)*, thk / thr / tlk: Şuayb Arnavut, Beyrut – 1997, 3. baskı.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed el-Kazvîni, *es-Sunen*, Kâhire – 1994.

İbn Receb, Zeynuddîn Ebu'l-Ferac b. Şihâbuddîn ed-Dimeşkî el-Hanbelî, *Câmiu'l-'ulûm ve'l-hikem*, thk: Şuayb Arnavut – İbrahim Belcis, Beyrut – 1997.

İbnu's-Salâh, Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî, *'Ulûmu'l-hadîs (el-Mukaddime)*, thk / şrh: Nûreddin 'İtr, Dimeşk – 1986.

Katip Çelebi, *Fezleke-i Târih*, İstanbul – 1287 (hicrî).

Katip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, Şerafettin Yaltkaya – Rifat Bilge neşri, İstanbul – 1971, MEB Basımevi, İkinci Baskı.

Katip Çelebi, *Mizâmu'l-Hak fî İhtiyârî'l-Ehak*, Orhan Şaik Gökyay neşri, İstanbul – 1993, MEB Basımevi.

Karahan, Abdülkadir, *İslam – Türk Edebiyatında Kırk Hadis*, Ankara – 1991.

Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemu'l-müellifîn*.

Kettânî, Muhammed b. Ca'fer, *Hadis Literatürü (er-Risâletu'l-mustatrafe)*, trc: Yusuf Özbek, İstanbul – 1994.

Kunter, Halim Bâki, *Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri Üzerine Mücmel Bir Etüd*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul – 1939.

Kürt Molla, Muhammed b. Ebu Bekir es-Sehrânî, *Şerhu't-Tarîka (Kitâbu't-tahkîk ve't-tevfîk beyne ehli's-şer'i ve ehli't-tarik)*, Süleymâniye Kütüphanesi, Fâtih Bölümü, no. 2694, v. 1 – 501.

Madeline, C. Zilfi, *The Kadızadeli: Discordant Revivalism in Seventeenth – Century Istanbul*, Journal of Near Eastern Studies, volume. 45, Chicago, January – October 1986, pp. 251 – 269.

Mehmet Süreyya, *Sicilli Osmânî*.

Mizzî, Cemâlüddin Yûsuf İbnü'z-Zekî, *Tehzîbu'l-kemâl fî Esmâi'r-ricâl*, thk: Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Beyrut – 1994.

Münâvî, Muhammed Abdurraûf, *Feyzu'l-Kadîr Şerhu'l-Câmi'i's-Sağîr*, Beyrut – trs. (6 cilt)

Münzirî, Ebû Muhammed Abdulazîm b. Abdulkavî, *et-Terğîb ve't-Terhîb*, Thk: Komisyon, Beyrut – 1996. (IV cilt)

Müslim, İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî, *es-Sahîh*, thk: Muhammed Fuad Abdulbâkî, Beyrut – 1995.

Nâima, *Târih*, İstanbul – trs.

Nedvî, Ebu'l-Hasen Ali el-Hasenî, *el-Hâfız İbn Teymiyye*, Kuveyt – 1978. (3. baskı)

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünen*, thk: Abdülfettah Ebû Ğudde, Beyrut – 1994.

Ocak, Ahmet Yaşar, *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: “ Kadızâdeliler Hareketi ”*. Türk Kültürü Araştırmaları, cilt: XIX, sayı: 1 – 2, Ankara (1983), s. 208 – 225.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir, *Tedribu'r-râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevâvî*, Beyrut – 1993. (2 cilt)

Şeker, Mehmet, *İmam Birgivî*, Ankara – 1994. (Kasım - 1991'de Ödemiş'te düzenlenen Birgivî Sempozyumu bildirileri).

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk / thr: Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Bağdat – 1397 (hicrî). (25 cilt)

Taberânî, Ebu'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed, *el-Mu'cem el-Evsat*, thk: Muhammed et-Tahhân, Riyad – 1985. (11 cilt)

Taşköprüzâde, eş-Şekâiku 'n-Nu'mâniyye, Ahmed Subhi Furat neşri, İstanbul – 1405 / 1985.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *es-Sunen*, Beyrut – trs.

Uğur, Mücteba, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara – 1992.

Unan, Fahri, *Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünnî Muhalefet: Birgivî Mehmed Efendi*, Türk Yurdu Dergisi, c. 10, sy. 36, Ankara – Ağustos 1990, s. 33 – 42.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Karesi Meşâhiri*, Karesi – 1342. (Osmanlıca)

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Târîhi*, Ankara – 1973.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, *Mîzâmu'l-i'tidâl*, Beyrut – trs. (4 cilt)

Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, Beyrut – trs. (Hindistan – hicrî 1374'ten ofset)